ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Р.С.Т.К.П.
М-95

МИКОЛА МАКАРЕНКО

МАРІЮПІЛЬСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

КИЇВ • 1933

(477=9).79

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Рк Т2 ; М15 Інв № 360597

Автор Макаренко М.

Назва Маріїнський :

лоцманський.

Місце, рік видання К., 1933.

Кіл-ть стор. [4], 151, [1] с.: рис.

-\\- окр. листів

-\\- ілюстрацій 55 арк. рис.

-\\- карт

-\\- схем [2] арк. плану.

Том частина вип

Конволют

Примітка:
11.XII.2002.
Полв —

elib.nlu.org.ua

elib.nlu.org.ua

elib.nlu.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
PUBLISHERS OF THE ALLUKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES

elib.nlu.org.ua

ALLUKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES

MYKOLA MAKARENKO

THE MARIUPIL BURIAL-PLACE

Fifty five tables, two maps, one portrait and hundred illustrations in the text

KYIW. 1933

elib.nplu.org

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

МИКОЛА МАКАРЕНКО

МАРІЮПІЛЬСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

360497

П'ятдесят п'ять таблиць, два пляни,
один портрет і сто рисунків у тексті

КИЇВ. 1933

elib.nplu.org

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Літредактор *А. Л. Дроб'язко*
Художній редактор *В. Г. Єюрок*
Учений коректор *М. В. Качеровський*

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний секретар ВУАН акад. *О. Корчак-Чепурківський*

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук

elib.nlu.org.ua

ПАМ'ЯТІ
ОЛЕКСАНДРА АНДРІЙОВИЧА СПІЦИНА
ПРИСВЯЧУЮ

«Ваш Мариупольский могильник — поразительное открытие, от которого я хожу уже несколько дней сам не свой... Какие из всего этого выйдут последствия, даже представить нельзя. Придется пересмотреть с новой точки все наши древние культуры. Вот оно что ваш могильник! Чего стоит перед этим ускользнувший от вас скифский курган!..

А. Спицын.

1930. X 21.

Так писав авторитетніший знавець пам'яток матеріяльної культури до автора цих рядків, скоро після того, як з листів, та фотографій ознайомився з наслідками наших досліджень Маріюпільського могильника.

Ввесь час, мало не рік цілий, Олександер Андрійович в численних листах говорив про маріюпільське відкриття, перебудовував давнішу частину археологічних структур на терені СРСР.

Не знаємо, наскільки йому вдалося ввести матеріял Маріюпільського могильника в свій фундаментальний огляд пам'яток, що готував він до друку...

Несподівано, після тяжкої хвороби, його не стало (17. X 1931 р., о 9 год. 30 хв. вечора)... Смерть рано вирвала з наших рядів найкращого знавця пам'яток матеріяльної культури давнього минулого.

elib.nlu.org.ua

ПЕРЕДМОВА

Працю коло дослідження Маріюпільського могильника провадив я надто спішним порядком, за час від 10. VIII по 15. X 1930 року.

Про умови та обставини праці, а так само й про тих, хто сприяли й допомагали виявити цей найдавніший на Україні могильник, — скажемо далі.

Ритуал похорону, склад речей в інвентарі могильника, абсолютна новизна виробів — стоять окремо серед численних груп пам'яток минулого на Україні, — в цій найбагатшій на терені Евразії на пам'ятники минулого частині світу.

Не знають тотожних культур і інші республіки Радянського Союзу, крім культур споріднених та близьких.

Короткий звіт цей не зачіпає всіх проблем, пов'язаних з ритуалом похорону та з типами речового матеріялу. Тим більше не маємо підстав в'язати його з надзвичайно важливими питаннями, з питаннями великої, актуальної ваги, — про економічний стан людности могильника, про соціяльно-правні її відносини. Кажу ще раз, — матеріял, що здобуто його в могильнику, стоїть цілком відокремлений від усіх інших пам'яток на великих просторах СРСР. Його не досить, щоб можна було накреслювати, а тим більше реконструювати та фіксувати будь-які структури економічні, соціяльно-правні та інші. На черзі — велика робота, відшукати житло осельників того могильника й дослідити його, а також — знайти подібні могильники на Надозівському прибережжі, а далі й по інших місцях. Тільки їх дослідивши й поповнивши великі прогалини в нашому знанні виробничої діяльности людности доклясових часів, будемо мати право говорити про ті проблеми, що на сьогодні лишаються осторонь, що не зачеплюють їх і жадною рисою здобуті матеріяли. Маючи тільки повний комплекс речей господарської діяльности, стане ясною картина життя й праці людности первісного суспільства часів громадсько-родової формації на Надозівщині.

Дослідивши рештки житла та інші тотожні могильники, ми, цілком певно, будемо мати достатній матеріял. А тепер не маємо даних (наш могильник їх не дав) ні про керамічне виробництво, що безумовно існувало, ні про знаряддя мисливства, ні про знаряддя рибальства. Кажу про ті виробництва, що безперечно існували. Не маємо так само будь-яких вказівок на можливе скотарство, а також на можливе хліборобство, або — у всякому разі — на культивування різних рослин. Ці останні, гадаємо, не мали місця в побуті «півостров'ян».

А в той час численна кількість речей декоративного призначення свідчить, що людність мала можливість віддавати багато часу та своєї уваги, з одного боку, виробництву речей надбудівного змісту, а з другого — їх широкому вжиткові. Очевидячки, для цього були відповідні економічні передумови і розвинена фізіологічна потреба, а так само — психологічне почуття. На жаль, до нас не заціліли рештки базисних підстав надбудівної діяльности людини Маріюпільського могильника. Абож знаємо такі незначні їхні риси, що не дають певних орієнтацій, щоб судити про ті, або ті факти, чи стан виробничої діяльности первісної громади в її цілому.

Нам здається, що «не за горами» той час, коли наші наступники наочно побачать великі й надзвичайно цікаві картини цього далекого минулого, коли це далеке минуле наука зможе пов'язати з актуальними проблемами сучасности.

У цьому своєму звіті ми даємо опис дослідів, посилаючись на сторінки щоденника, в якому маємо всі обміри, всі нотатки, наводимо найкоротше літературні дані, що стосуються спорідненості виробництв нашого могильника з речами від найдавніших часів аж до сучасного, в побуті т. зв. дикунів. Навмисно не займаємося ми глибокими дослідами, вважаючи, що один Маріюпільський могильник не дає нам на це певних даних і права.

В графічних додатках ми намагалися дати повну картину як самого могильника, так і його речового матеріялу. В «схематичних» рисунках даємо повністю ввесь здобутий у могильнику матеріял, окрім дуже небагатьох випадків (дві, три речі та уламки не типові і не характерні). Тут розподілено матеріял за похованнями, так що всі знахідки одного поховання подаємо напівсправжнього розміру оригіналу на окремій таблиці. Крім того, на фотографіях знайдених речей, зфотографованих на натуральний розмір, всі типові речі подано тут теж натурального розміру. Всі характерні положення скелетів дано або за допомогою фотографії, або як зарисовано їх з натури в щоденнику. І фотографували, і зарисовували ми сами особисто. З натури зарисовано в щоденнику кожне поховання в могильнику. Мало не кожне поховання, крім того, зфотографовано, на місці здебільшого, в форматі 18×24 *см* і кілька знімків зроблено розміром 13×18 *см*. Поховання могили вирізано з землею й перевезено з його багатим убранням до Маріюпільського музею. Те саме зроблено і з похованням XXI, що обкладене було кам'яними плитами та що, на нашу думку, ніяк не належить до часів самого могильника.

Про цікаві моменти методологічного й технічного характеру в питанні вирізування та перевезення поховань маємо сказати в іншому місці.

Доданий до звіту плян «півострова» скопійовано тим самим розміром з пляну, що виконав його технічний відділ будівництва «Азовсталь» і що передала його мені адміністрація будівництва з ласки головного інженера Ф. І. Яковлєва.

Закінчуючи працю спішним порядком, ми вже й зараз бачимо немало невисвітлених у ній місць, але здебільшого сталося це не з нашої вини. Не все ще зроблено. Не всі речі досліджено як технічно, так і хемічно. Така праця потребує, крім часу, не мало ще й енергії, а головне коштів, а автор їх не має. Музей, що йому довелося переховувати речі, теж не багатший на кошти й на бажання. Надто велика хиба це те, що не аналізовано хемічно та мікроскопічно деякі матеріяли, напр., круглі намистини, кістки та деякі зуби тварин.

Після того, як покладено багато сили на працю дослідження і в головному її вже закінчено, приємно іноді буває згадати і за деякі обставини самої роботи. Всього, звичайно, не перелічиш. Алеж, не можу викинути з своєї пам'яті ту величезну зацікавленість відкриттям могильника, що виявило робітництво маріюпільських заводів. Щодня на розкопи йшли й обступали місце могильника, що обгороджене було колючим дротом, тисячі робітників. Наш персонал у міру сили давав пояснення та експонував речі, що тут таки вийнято було з могили. Ці відвідини й великий натовп завдавали немало клопоту дослідному персоналові. Кожному одвідувачеві хотілося ближче підійти до процесу роботи. Кожному хотілося взяти в руки ту річ, що тримав у руках його попередник кілька тисяч років тому. Часто доводилось чути від мас недовіру до такої глибини минулого. Доводилося тоді виступати й докладно пояснювати. Часто чули ми розмову про те, що могильник наш є братська могила учасників Калкської битви... Цікаво, що в пам'яті мас збереглися спомини про цю подію... Більшість здивовано брала в руки кремінні ножі, скребачки, кістяні платівки, слухала пояснення

і дякуючи відходила, даючи місце товаришам... Траплялися ексцеси й неприємного характеру, але якось вони вже починають потрохи потопати, як у морі, в масі явищ ясних, світлих.

Порадувало нас і те, як прихильно поставилися заступник Наркома освіти т. Є. Ф. Гірчак, коли в кінці зими 1930 р. після дослідів ми давали звіт і демонстрували тільки фотографії, зав. Сектору науки С. А. Мінькевич і секретар Сектору науки т. Похилевич[1].

---

[1] Одночасно з цим могильником дослідили ми й «курган» у центрі міста, на майдані біля церкви Марії Магдалини, в колишній садибі П. Г. Камбурова. Знявши чудовий садок навколо «кургану», будівництво «Азовсталь» розпочало тут будинок для своїх робітників. «Курган» треба було дослідити перед тим, як мали його знищити. Цікаві наслідки дослідів його — друкуємо в іншому місці.

elib.nlu.org.ua

1. ТОПОГРАФІЯ МАРІЮПІЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Берег Озівського моря під м. Маріюполем річка Калміюс поділяє своїм гирлом на дві різнохарактерні частини: на ліву (від річки) — низьку і праву — високу. Поверхня цих частин має неоднаковий зміст і неоднаковий характер. Правий берег від гирла поволі йде вгору і кінчається високим нагірним пасмом; пасмо це тягнеться на північ від берега Озівського моря, мало не до річки Кальчика, поміж долиною річки Калміюса та протилежною їй глибокою балкою, що отже не доходить до самого морського берегового урвища. Це пасмо з сідловиною підходить до плято, що тягнеться понад морським берегом і кінчається тут крутим урвищем; між цим урвищем і самим морем тягнеться ще широка смуга схилів до морського берега і гладенька вузька смужка. Тут на горі, та на її схилах, розташувалося місто Маріюпіль, з його передмістями та окремими будинками на периферії.

На схід від цього правобережного пасма з передмістями Мар'їнкою, Карасівкою, Жаб'ячим та Аджахи, до самого берега р. Калміюса стелеться широкою смугою рівний лучний болотяний простір завширшки пересічно метрів 500 (то більше, то менше).

Ліва частина, що є й лівий берег річки Калміюса, загалом кажучи, нижча. До берега р. Калміюса вертикально — коли дивитися на пляні — до гирла Калміюса і паралельно з берегом Озівського моря підходить гірський невисокий масив — пасмо, що так само, як і на правому березі, не доходить до самого берега, а, поволі спустившись, кінчається лучною низькою смугою завширшки до 300 метрів; смуга ця болотяна, вкрита очеретом, а деякої пори року така багниста, що й перейти не можна. Частина ця йде й лівим берегом річки.

Річка Калміюс, починаючи від морського берега, йде на північ, але швидко починає повертати праворуч, заломлюється на схід і тягнеться на кілька кілометрів рівнобіжно з морським берегом, на північ-схід.

Отже між морським берегом та коритом р. Калміюса утворюється довгий ріг, а на ньому невисоке пасмо гір з дуже похилими боками в напрямі на захід та північ. Поверхня його легенько вищає з заходу та з півночі від берегів річки, досягає найбільшої вишини — 35 метрів над рівнем моря і також поволі спускається на протилежному боці до морського берега й уривається тут невисокою кручею. На поверхні цього пасма майже немає зовсім рівного плято. Вся поверхня — в хвилястих схилах. Наприкінці пасма, з його короткого боку, на західньому схилі до лучної частини і міститься наш могильник (плян, рис. 1, А).

Вгору від могильника, на вищій точці, стояли п'ять невисоких, але широких при основі, могил. Їх досліджено восени 1931 р. (плян, рис. 1, Б).

Ще далі на схід, ідучи пасмом, метрів за 600 від першої групи на найвищій, точці, розмістилася друга група із 7 могил, багато вищих та більших (плян, рис. 1, В). За цією другою групою, як спускатися вниз у балку, в напрямі на схід і на південь-схід, стелеться нерівна поверхня досить великих розмірів, вкрита різними черепками різної техніки. Техніка виробництва та орнаментація показують, що черепки ці належать почасти до мідно-брондзової доби (плян, рис. 1, Г).

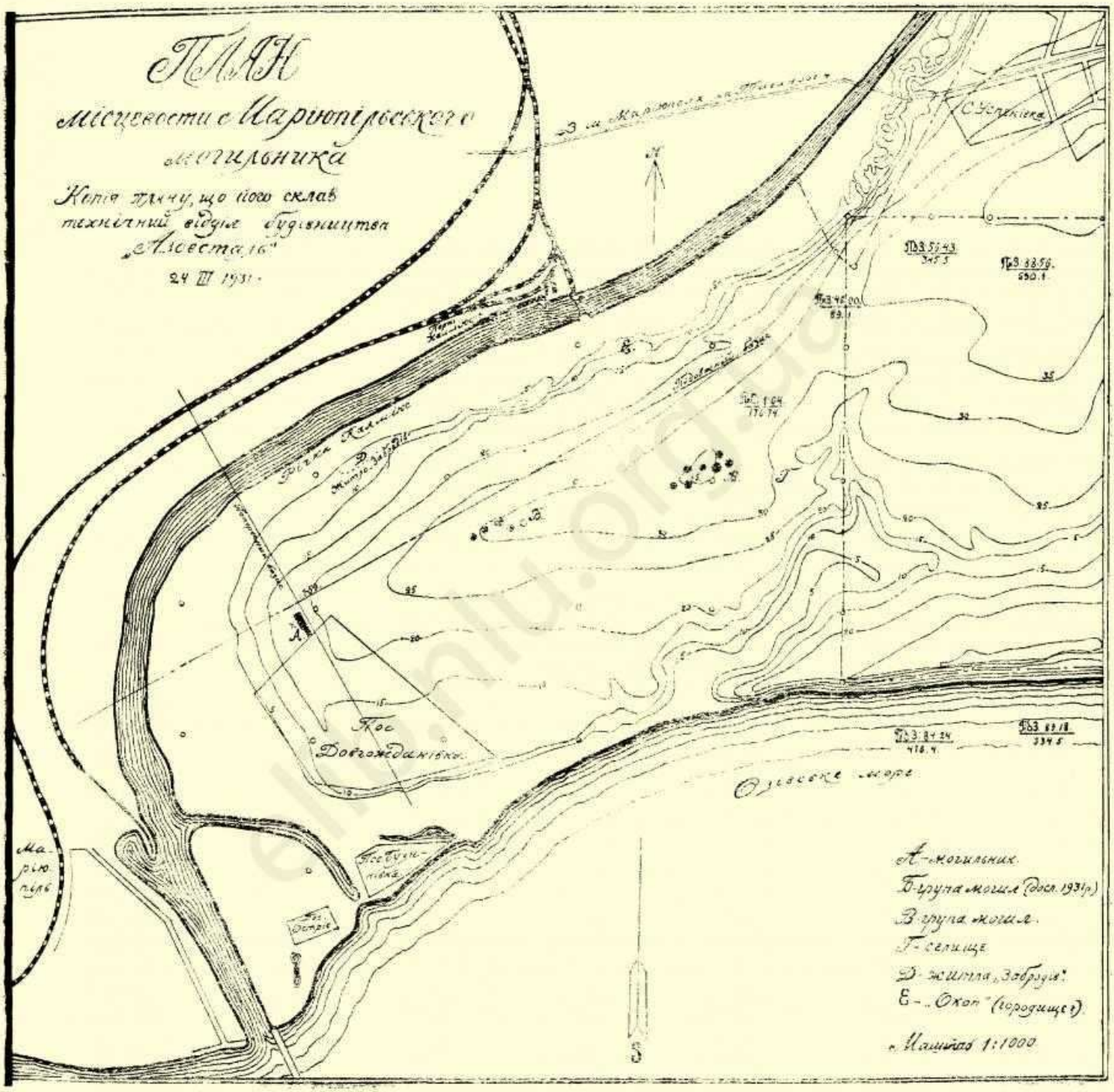

Рис. 1. Плян місця могильника.
Fig. 1. Map of site of the burial-place.

elib.nlu.org.ua

Від могильника на північ-схід, над лучною частиною Калміюса, де кінчається спад пасма, стоять житла-землянки «забродів» (плян, рис. 1, Д). Досліджувати ці землянки почали восени 1931 р. й дослідили одну землянку. Більшість їх знищено, коли робітники «Азовсталі» будували тут селище «Штангеївку».

II. МІСЦЕ МОГИЛЬНИКА

Маріюпільський могильник був на лівому березі річки Калміюса, на тому «півострові», що постав між берегами Озівського моря — з одного боку, та заломом річки Калміюса — з другого, насупроти міста Маріюполя, що розташувалося на правому березі річки.

Місце, де був могильник, коли пишемо ці рядки, точно визначає збудована влітку 1931 р., якраз на самому місці дослідженого могильника, доменна піч будівництва «Азовсталь», що підноситься тут, як виїжджати з теперішньої дамби, через болота, на «півострів» (плян, рис. 1, А). Могильник містився на західньому, короткому схилі пасма, метрів за 200 від лучної болотистої низини і трохи далі як за кілометр від берега Озівського моря.

Від центральної частини міста Маріюполя — від базару, з його двома церквами, Харлампіївською та Катерининською, — могильник був на схід, кілометрів за два, як іти просто.

Лівий берег річки Калміюса (як гадають, літописної Калки) в тому місці, де був могильник, являє таку картину: самий берег річки низенький, болотяний, відходив від високого підвищеного масиву «півострова». На південь від «півострова» був берег моря, на захід — долина і саме корито річки Калміюса, на північ — теж Калміюс і низина. Болотиста низина навколо масиву має завширшки метрів із 300. Низина, що лежить між самою річкою та масивом пасма «півострова», болотиста. І тепер улітку тільки, та й то не скрізь, можна її використати: косити сіно, бити очерет. Частина низини заросла очеретом, а надто там, де тепер будують порт. Навесні та почасти й улітку все це місце залите водою й непрохідне.

Отака болотиста та непрохідна широка смуга обмежовує горбисту частину лівого берега з заходу та з півночі. З протилежного, східнього, боку тягнеться далі підвищений масив на декілька кілометрів, аж до великої й широкої балки «Тернової», що майже навпіл цей масив перерізує. Балка починається від морського берега і входить у середину пасма — «півострова». На півдні «півострів» кінчається урвистим берегом, що тягнеться рівнобіжно з коритом р. Калміюса.

Отже «півострів» з трьох боків — південного, західнього та північного — має або зовсім неприступні, або трудно прохідні простори: водну поверхню з півдня та болота з заходу й півночі. Очевидно, за давніх часів болота та вода ця дуже захищали тутешню людність від усяких ворогів, — це з одного боку, а з другого — природні ці умови великою мірою допомагали здобувати все, що підтримувало життя тієї людности. Водні глибини давали багато риби. По болотах, по очеретах було повно різного птаства, різних тварин. Водилися дикі свині, вепри, лисиці. Тут, очевидно, росли свого часу і дерева, а надто в долині р. Калміюса та Кальчика, що недалеко звідси вливається в Калміюс. По лісах водилися олені, борсуки. Чимало вказівок на існування цих тварин маємо в речах у могильнику, що зроблені з відповідного матеріялу: ікла вепрячі, кістки птахів, зуби оленя чи борсукові, вугілля з дубового дерева.

Цей лівий берег р. Кальміюса з тією степовою поверхнею, що іноді перериваєтся балками, для людности на другому, правому березі річки, починав собою колись «іншу землю». Це ще за недавніх часів була так звана «Донська

сторона», що адміністративно належала не до Маріюполя або до установ правого берега р. Калміюса, а до установ Донскої области, з її далекими адміністративними та культурними центрами. Почасти, можливо, цим і пояснюється, що маріюпільці не оселювалися на лівому березі. Подруге — пояснюється це ще й тими природними умовами, що утрудняли людності з правого берега перехід на лівий берег, до міста, через широку смугу неперехідних болотистих берегів, навесні та восени, очевидно, цілком неприступних.

Цим пояснюється, почасти, й те, що правий берег р. Калміюса, при гирлі його, густо заселений, а на лівому було майже порожньо, навіть на початку й у першій половині XIX століття. Тому, хто сидів на лівому березі, при гирлі р. Калміюса, взагалі важко було діставатися до всіх культурно-економічних центрів степової України, що належали до Катеринославщини. А дістатися до донських центрів — річ не близька. Тому всяк і оселявся на гирлі р. Калміюса, на правому березі. Через те саме на цьому лівому березі, коли хто й осідав, то тільки такий бездомівний люд, як утікачі-кріпаки, що ховалися якнайдалі від адміністративного ока та всякого «начальства». Вони осідали тут під назвою «забродів». Рештки житла їхнього знайшли ми минулого літа 1931 року. Отже сюди збігалася та людність, що ховалася від усякого іншого люду[1].

Отже «півострів» за культурних часів надозівскої історії, з одного боку, був недосяжний для маріюпільців, а з другого, — цією своєю недосяжністю вабив до себе певні групи людности, а за стародавніх часів своїми природними багатствами та затишком — рибалок і мисливців.

III. РОЛЯ «ПІВОСТРОВА» В МИНУЛОМУ ЖИТТІ

«Півострів» оселяла людність за найдавніших часів його існування. Численні та різноманітні рештки свідчать про перебування тут людности від найдавніших аж до наших часів, можливо — з перервами.

Маємо на увазі такі факти:

1) насамперед — наш могильник: він покищо є пам'ятка найдавніша, яку знаємо від часів племінно-родової формації людности на терені України (А);

2) ті дві групи могил, що одну з них уже досліджено і належить вона до доби скарлючених кістяків, тобто до часів мідяно-бронзового етапу тієї ж таки формації (Б), (В);

3) селище чи стоянка (ще не досліджена) над схилом у балку із східнього боку «півострова», — доба його ще невизначена (Г);

4) рештки слідів, можливо, клясичної доби — відповідна кераміка, що трапляється на поверхні там таки на схилах у ту балку (Г);

5) коли видобували нарінок на потреби будівництва, на північному схилі «півострова», майже біля урвища в долину річки Калміюса, знищили великий могильник із кількох десятків кістяків, як переказують робітники та, між іншим, такий свідок, як Г. Ф. Кравець, що на власні очі бачив частину цієї руйнації. Що то був за могильник, нам не відомо. Містився він майже супроти залізничного бльоку, що на тім боці річки, та проти річного порту, трохи ближче до нашого могильника;

6) там таки (п. 5), як каже той самий Г. Ф. Кравець, було декілька невисоких «курганів», але їх знищено, як видобували нарінок та пісок. З одного з них вийняли декілька речей: мідний перстень, уламок дзеркала з Poline (знайдено ціле дзеркало) і намисто з кольорової пасти. Речі ці нам довелося, приїхавши, бачити. Хронологічне їх місце: XII-XIII стол. нашої ери. Очевидно, — культура кочовиків;

7) житла «забродів» на північному краю «півострова», понад низиною, недалеко описаного в п. 6 могильника (Д). Частину їх досліджено влітку 1931 р. Друга частина забудована новими землянками селища «Штангеївка» для робітників будівництва «Азовсталь»;

8) рештки будівель та оповідання місцевих абориґенів (старих людей) про панську оселю на місці нашого могильника й далі аж до урвища над морем. А так само відкрите там кладовище християнських часів, що, очевидно, синхроністичне з цією панською будівлею та оселею того часу (XIX стол.). В ньому знайдено якісь мідяні хрестики, мідяні монети першої половини XIX стол. Це кладовище нібито «обслідували» діячі місцевого Маріюпільського музею.

Говоримо тільки про ті рештки минулого на терені «півострова», що нам стали відомі. Не знаємо, що ще буде відкрито в надрах землі, коли розроблятимуть її далі на потреби підприємства. Ввесь горб, на всьому його протязі, аж до балки, на сході «півострова», буде зрізаний і знятий завглибшки метрів на 10—12, щоб вирівняти площу під заводські будівлі.

Зазначені рештки яскраво свідчать про те, що «півострів» залюднений був від найдавніших часів аж до наших. Сюди йшли племена за племенами різних виробничих формацій, всі ті, хто шукав спокою, природних достатків, небезпеки від ворогів та від «начальства». Нарешті, завершуються походи на «півострів» будівництвом гіганта «Азовсталь», що покладе кінець усяким мандрівкам сюди, крім робітничої маси.

IV. МОГИЛЬНИК

Проїхавши від міста Маріюполя дамбою, що спорудило її будівництво через болотисті місця, та понтонним мостом через р. Калміюс, упираємося прямо в те підвищення, де був наш могильник. А йдучи далі в тому самому напрямі й поволі зійшовши приблизно на одну третину горба, підходимо до того місця, де був могильник.

Він мав надто невелику площу. Жадних зовнішніх ознак, чи будь-яких особливостей могильник не мав зверху (табл. I). Так запевняють і місцеві абориґени, так говорять і робітники, і адміністрація «Азовсталі», що зняла до нашого приїзду значний шар поверхні над могильником трактором та плугом. Як ми переконалися, все це відповідає дійсності.

Нам довелося приїхати на місце могильника тоді, коли ввесь дерновий шар та гумусовий піддерновий — було знято й вивезено, завтовшки разом від 0,40 до 0,50 *м* мало не на всьому протязі могильника. По деяких місцях пробивалося, жовтіло глиняне підґрунтя, по інших місцях ще залишилися тоненькі прошарки чорноземлі. В чорній землі, на поверхні, що залишилася на контрольних стовпах, помітно було домішку попелу, траплялися червоні (з мисок) та чорні (з горшків) черепки звичайного для XIX стол. характеру, уламки звичайного скла від пляшок, залізні цвяхи та різні клямри від речей господарського призначення. Навіть знаходили мідні гроші 40-х років XIX стол.; між іншим, знайшли монету 2 коп. 1842 року. Спостереження над поверхневим нашаруванням вдалося зробити на тих контрольних стовпах землі з таким нашаруванням, що завсіди при земляних роботах залишають грабарі на місці, щоб обраховувати кубатуру. Таких стовпів на самому місці могильника і поблизу його залишилося три. Вони й прислужилися нам, щоб визначити товщину знятого, ще до нашого приїзду, нашарування. Всі ці останні знахідки свідчать про оселю, що стояла тут за недавніх часів. А, як кажуть люди із сусіднього селища та старожили маріюпільські, — в цьому місці стояли будівлі

колишнього володаря «півострова». Але не пізніше 40—50-х років XIX стол. власник вибрався звідси, а оселю знищено. З того часу місце пустувало аж до початку будівництва «Азовсталь».

На зазначеній уже глибині від 0,40 до 0,50 *м* в одному місці, як потім стало відомо, — ближче до південного кінця могильника — з'явилася між темною землею невеличка пляма яскраво червоного кольору на темній землі, переходовій від чорноземлі до глини. На цю червону пляму звернув свою увагу один із службовців Ново-трубного заводу, що випадково сюди надійшов під час оранки, аматор археології Г. Ф. Кравець. Пляма зацікавила його своїм кольором... Звідки серед темної землі потрапила сюди червона глина? Не довго думавши, Г. Ф. Кравець переконався, що під червоною землею лежить поховання з невиданими речами. Він повідомив про це місцевий Маріюпільський музей, а далі вдався до місцевої газети. Музей звернувся до мене з проханням дослідити місце.

V. ОБСТАВИНИ, ЗА ЯКИХ ДОСЛІДЖУВАНО МОГИЛЬНИК

Досліджувано могильник від 10. VIII до 15. X 1930 р. Ввесь час праця йшла з великою напругою. Землю навкруги могильника вивозили звичайним темпом «Азовсталі». Місце могильника залишалося островом, що ввійшов клином у широке море земляних робіт. Адміністрація «Азовсталі» взагалі прихильно ставилася до нашої праці навіть тоді, коли місце наших дослідів явно перешкоджало її роботам. Крім такого прихильного ставлення, не можу не сказати тут і про ту матеріяльну допомогу, що прискорювала роботу й полегшувала її. Все для наших дослідів, — а вони потребували матеріялів (трямів, стовпів, дощок, колючого дроту та ін.), — ми діставали і потрібну кількість, і негайно. Алеж ми ясно бачили, що своїми дослідами перешкоджаємо роботам будівництва, затримуємо їх. Треба було якнайшвидше кінчати. Ми працювали до виснаги. Досить сказати, що роботу починали о 7 год. ранку. Робоча сила працювала до 3-х год. дня. Далі, як робітники кінчали, ввесь персонал залишався на могильнику і працював до 7—8 год. вечора, розчищаючи кістяки. Вихідних днів не знали. Нарешті дійшло до того, що дехто з працівників буквально не витримував, — падали з ніг. А прохання від адміністрації ішло за проханням — «якнайшвидше кінчайте роботу». Згадуючи ці пекельні, але й радісні дні, не можу не подякувати тим, хто і морально, і матеріяльно підтримував нашу працю, допомагав, — тим, через кого могильник був досліджений. На першому місці, звичайно, буде стояти той, хто звернув перший увагу на «червону пляму» — Г. Ф. Кравець. Далі той, хто зрозумів вагу дослідження могильника і дав змогу провадити досліди — голова Маріюпільського Окружного виконавчого комітету й голова Окрпляну т. Кузоятов, що дав кошти на досліди і потім дворазовими додатковими асиґнуваннями дав можливість скінчити роботи. Його беззаперечна готовість іти назустріч дослідам є незрівняний зразок для інших, хто обіймає аналогічні посади. Ще далі — адміністрація «Азовсталі», в особі головного інженера Ф. І. Яковлєва, що брав таку жваву участь у нашій праці, інженери Л. Б. Повірений, надто В. Т. Кізенко та В. І. Штангей. Цьому останньому не можу не висловити особливої подяки. Завдяки В. І. Штангею, що так охоче виконував усі наші побажання й задовольняв потреби технічної частини дослідів, вдалося скінчити їх і в потрібних формах, і потрібними темпами. Від Маріюпільського музею допомагав завідувач музею І. П. Коваленко, зав. етнографічного відділу його Н. С. Коваленко і багато витратила енерґії, працюючи на могильнику разом з нами, зав. археологічного відділу музею Н. П. Єгорова. Ще далі — важку працю на

протязі всіх днів роботи виконувала А. С. Федорова-Макаренко. Все це ті особи, що ім'я їхнє нерозривно зв'язане з могильником, з його дослідами. А імена т.т. Кравця та Кузоятова будуть стояти поміж ними ледве не на першому місці.

Після такого — вважаю, конче потрібного — відходу вбік від прямого мого повідомлення, іду далі.

VI. ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ МОГИЛЬНИКА

Коли розчистили місце від зораної землі, що залишив плуг, і поглибили далі до жовтої глини, виявилося, що червона глина (вона різко відокремлювалася від свіжожовтої звичайного кольору) тяглася смугою завдовжки 28 метрів при пересічній ширині метрів зо 2 (табл. II та II-а (кольорова). Ширина була скрізь однакова: то там, то тут траплялися виступи, то більші, то менші, то знов краї втягувалися, ширина ставала менша. І так на всьому протязі. Як виявили дальші досліди, такі виступи містили в собі або головну, або ножану частину поховання, і кістки їхні сягали аж до стін ями.

У цій червоній смузі, що орієнтувалася майже точно з півночі на південь (див. плян точно орієнтований табл. II-а), почали траплятися на глибині від 0,75

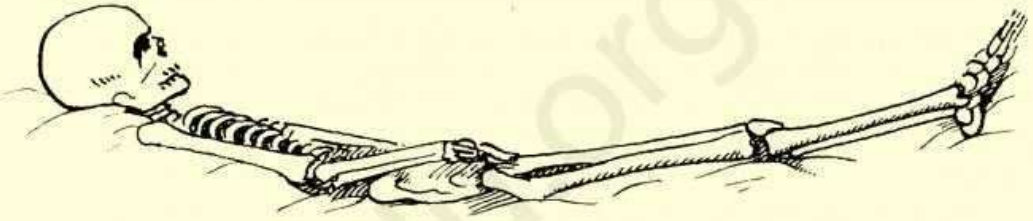

Рис. 2. Профіль кістяка.
Fig. 2. Profile of a skeleton.

до 0,40 *м* поховання[2]. Кістяки лежали, всі без винятку, на спині, з простягнутими ногами і положеними на крижі або на місце живота руками, головою або на захід, або на схід. І тільки в цих двох напрямах, і ні разу — в іншому. Лежали кістяки близько один до одного, по деяких місцях в три шари один над одним, з тоненькими прошарками поміж ними. Іноді в масі цієї червоної глини траплялися поховання, присипані звичайною жовтувато-сіруватою глиною (табл. III; табл. IV і табл. V).

По деяких місцях спостерігали ми таке явище: коли ховали небіжчика, то, очевидно, натрапивши на поховання попереднє, що про нього не збереглося вже пам'яті, кістки його згрібали вбік, у купу, і на їхнє місце клали нового небіжчика. Іноді, правда не часто, кістки небіжчикові пошкодили гризуни. Але, як це не дивно, пошкоджень таких мало. Решта кістяків залишалася в одному тому самому стані, в традиційному для цього могильника положенні: на спині, з випростаними ногами, з покладеними на крижі або на живіт обома руками, або з однією, покладеною на крижі або на живіт, а з другою — простягнутою вздовж тулуба, головою або на захід, або на схід; в густо насипаній червоній глині.

Часто небіжчика положено так, що голова й ноги його впираються в стінку ями, викопаної у жовтій глині, і тоді голова й ноги лежать вище, приблизно на 0, 10 – 0,15 *м* від тулуба, що прогинається трохи вниз (рис. 2).

Колір червоної глини, що нею засипані кістяки, мав неоднакову тональність. Іноді це була звичайна, дуже червона глина, яку не рідко можна побачити

по деяких урвищах. А траплялись поховання, де маса набувала дуже інтенсивного кольору справжнього карміну або навіть манії (сурику). Бували поховання, де маса нагадувала своїм кольором фарбу мумію, іноді ж — пурпур високого ґатунку. Коротко кажучи, варіяції в червоному кольорі мали своє місце і виявлялися досить рішучими тонами.

На самому «півострові», до балки, що відрізує його від загального прибережного плато, місця народження подібних глин не знаємо. Як кажуть місцеві знавці — геологи, подібні глини є по ярах та урвищах на лівому березі р. Калміюса, не близько. Коли це так, то приставляти її через річку для поховань було досить важко; доводилося виграчати на це немало енерґії.

Всіх поховань у могильнику відкрито 124, рахуючи в тому числі і двоє поховань скарлючених небіжчиків у кам'яній обкладці, що явно належать пізнішим часам. Одно з таких скарлючених поховань (ч. XXI), спускаючись глибше від рівня звичайних поховань у могильнику, одрізало верхню частину в кістяка поховання ч. XCVIII. Цей факт свідчить про багато пізніший час поховання скарлюченого.

VII. ІНВЕНТАР МОГИЛЬНИКА

Щодо могильного інвентаря поховань, то складається він з двох головних матеріялів: кістки та каменю. Кістку розуміємо в широкому обсязі — з тими зубами та іклами, що становлять переважну кількість речей. До каменю залічуємо й кремінь. А взагалі, крім каменю, кременю, кістки, іклів та зубів зустрічаємо тут тільки черепашки. Інших матеріялів могильник не знає.

За призначенням речі поділяються так: більшість належить до прикрас, друга частина має побутове призначення. Жадної речі не знайдено, що свідчила б про войовничі нахили, про мисливство, про землеробство.

I. Ікла вепрячі, що ними прикрашали голову, шию, груди. На іклах є відповідні дірочки, щоб їх прикріпляти (табл. VI; табл. VII та рис. 42; табл. XIX).

II. Різного розміру прямокутні платівки з тих таки іклів вепрячих та навіть із мармуру; їх нашивали на одежу (траплялися майже в усіх похованнях).

III. Провірчені черепашки; їх носили як прикрасу.

IV. Різноманітні намистини: з перлямутру, з кістки, з ґеширу.

V. Різні підвіски — з каменю, з кістки.

З речей побуту траплялися: кремінні ножуваті скалки, скребачки, швайки навіть нуклеуси; з каменю — шліфувальні камені; «пронизка» у вигляді пряслиці; підвіска з порфіриту та клин з того ж таки порфіриту, нарешті — дві булави.

Крім того, на голові в одного з дитячих поховань знайдено велике зерно кришталю; батьківщина цього кришталю, треба гадати, або Кавказ, або Уральське пасмо.

Глиняних речей, посуду, в могильнику зовсім не знайдено. Тільки в двох випадках, близько до кістяка, знайдено невеличкі черепки глиняної посудини. За елемент похоронного ритуалу вважати їх не можливо. Очевидно, в могильник потрапили вони випадково, під час похорону, разом з червоною глиною, абож занесли їх пізніше гризуни своїми норами. Остання можливість однаково правдоподібна, як і попередня. Отже, говорити з певністю не маємо даних ні за те, ні за друге.

Прикраси лежали на кістяку в різних місцях: намисто — починаючи від шиї — по всьому тулубі, навіть нижче від крижових кісток. Платівки, зроблені з вепрячих іклів, траплялися, починаючи від огруддя. Вони йшли і горизонтальними рядами, а, крім того, траплялися в різних напрямах аж до плюснових кісток включно.

Крім цього, на жіночих похованнях, так само як і на дитячих, на грудях і на животі, навіть іноді на крижових кістках, засипано цілі купи дрібненьких зубів. За прикраси, звичайно, важко їх визнати, а скоріше слід вважати їх за рештки якогось невідомого нам елементу похоронного ритуалу[3]. Це — зуби риби «ципрезуба» (Rutilus frisii). За визначення їх щиро дякую проф. Д. О. Белінґові.

Різні кремінні вироби: ножуваті скалки, скребачки, швайки, клини не мали біля кістяка свого постійного місця: їх положено в різних місцях, то по один бік небіжчика, то по другий, то під небіжчиком, то поміж ногами, трохи вище від колін, то під головою, або по обидва боки біля голови.

VIII. КІСТЯКИ МОГИЛЬНИКА

Всі кістяки, без винятку, мали невеличкі розміри: черепи маленькі, типу доліхоцефалів. Кінцевості витягнені. Звичайно, ця наша увага не може мати певного значення, доки антропологічні досліди над кістками не буде переведено[4].

Стан кістяків з нашого могильника — надзвичайно кепський. З великою обережністю, щоб не попсувати, можна було очистити кістки від надто суцільної маси червоної глини. Глина була суха й міцна. Частини кісток одколупувалися разом і грудочками глини. Консистенція кісток іноді бувала менше тривка, як глина. В таких випадках очищати кістяк було мукою. Доводилося вдаватися до впорскування, до бризкання води дрібними крапельками пульверизатором, а далі чекати, поки воду зовсім убере в себе глиняна маса. І тільки тоді легше було вже очищати. Але кістки були надто крихкі. Іноді кістяк вдавалося обчистити. Кожна кістка кістяка ніби зберегла свою форму, але взяти її в руки було неможливо: вона ламалася, розсипалася на порох. Треба було вжити відповідних способів консервування. Але дістати для цього парафіну або іншого якогось надіб'я, ми не мали й найменшої змоги.

Шелаку абсолютно не мали змоги добути. Навіть звичайний клей ледве діставали.

Більшість кісток знаходили розтрощені, вони вже обернулися на потеруху, на порох. Було не мало й таких, де epiphis-и зовсім зотліли, а середня частина розтрощена на десятки шматочків. Траплялися кістяки, де не збереглося абсолютно нічого від таких кісток, як спинний хребет, крижові кістки та ін., а в той самий час чудово збереглися кістки руки, її пальці з усіма фалангами та ін. Одно слово — руйнація однієї частини кістяка й чудово збережена друга частина його — явище звичайне в могильнику.

Черепи всіх кістяків розтрощені на дрібні уламки. Для антропологічних дослідів узято все те з кісток, що тільки можливо було взяти і що, звичайно, мало будь-яке значення для антрополога. А більшість кісток була в такому стані, що не дали б жадних певних даних, — тобто вони були розтрощені на десятки крихких шматків з зотлілими epiphis-ами. Безпосередньо з місця дослідів кістки, запаковані, передано до місцевого музею[5].

IX. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОХОВАНЬ

Про реконструкцію поховань гадаю, що «півостров'яни» ховали своїх мерців один біля одного, в різні часи (про це свідчать попередні поховання, що їх попсовано похованням пізнішим) ховали, викопавши звичайну неглибоку й невелику яму поруч із похованнями ранішими (останнє позначалося тією червоною глиною, що нею засипано було небіжчика), і засипали його червоною глиною;

глину привозили з ближчого урвища з виходами її покладів. Найближчі такі виходи, — кажуть місцеві краєзнавці, — за декілька десятків верст звідси.

Можливо, що до густоти поховань, до скупчення їх, спричинилися умови природного походження: можливо, що в цій частині існував за тих часів ліс і розчищати його було нелегко.

X. ЧЕРВОНА ГЛИНА

Поховання в нашому могильнику були неглибоко; до 1, 50 *м* найглибші. Навіть, коли припустити, що могильник містився на схилі й тому дощова вода могла змити певну поверхню і знести її вниз, то не віримо ми, що така змита поверхня була дуже товста, — не віримо на підставі простого факту: над звичайним глиняним нашаруванням, що лежить тут на декілька метрів (понад 20) углиб, лежав шар чорноземлі. Його товщина була досить велика і дорівнювала тому нашаруванню чорноземлі, що лежало і вище на пасмі, де змивання дощовою водою не мало місця в такій мірі, як на схилах. Звичайно, коли змивання шару чорноземлі було б велике, тут його або зовсім було б змито, або залишився б від нього незначний прошарок. Отже такого явища не помітно.

Поховання, що були дуже неглибоко, як на 0, 75 — 0, 90 *м*, прикриті звичайною чорноземлею та ще й перекопаною, не могли б зберегти нам кісток від такої давнини, до якої належать наші поховання. Приступні вогкості та кисневі повітря кістяки не витримали б такого довгого часу. Від них, можливо, залишилися б незначні тільки прошарки жовтої маси, як це звичайно буває у випадках недбайливого поховання або через умови ґрунту. Не говоримо, що кістяки дослідженого могильника збереглися добре. Алеж, порівнюючи, для таких глибоких часів, збереглися вони задовільно. Наші спостереження в цьому напрямі підказують, що збереглися вони тому, що засипані були червоною еластичною глиною. Глина ця була така суцільна, така «гливка» — ніби масна маса, що справді могла не пропускати або пропускати дуже незначну кількість — ані вогкости, ані кисню. З другого боку, — червона глина містить у собі значну, а іноді й велику домішку оксидів заліза; ми не знаємо, як впливав такий хемічний склад глини на кістки, алеж, на нашу думку, заціліліcть кісток пояснюється тим, що їх засипали глиною, і саме червоною, а не звичайною. Ми вважаємо червону глину за консерваційний елемент у нашому могильнику.

До аналогічних висновків дійшли й інші дослідники, так само не претендуючи на безперечність своїх міркувань. Наприклад, дослідник Китойського могильника, де кожен небіжчик був засипаний теж червоною масою, каже, що кістяки цього могильника збереглися тільки тому, що до маси, якою засипали небіжчика, додавали червону охру[6], тобто залізовий елемент.

Доцільно пригадати тут незвичайно близьку аналогічну картину поховання, коли небіжчика засипають червоною глиною навіть у сучасних нам ритуалах. Такі пережитки глибокої давнини, між іншим, бачимо у вотяків. Народ цей вірує, що інмар (творець) створив першу пару людей з червоної глини. Тому, за їхнім звичаєм, небіжчика слід ховати в червону глину. Так звелів той таки інмар. Коли глини поблизу немає, то по неї їдуть далеко в глинисті місця. Коли така глина залягає глибоко й до неї важко докопатися, то це означає, що шайтан (а він завжди в сварці з інмаром) ховає глину, що була колись зверху[7].

Про обмащування живого тіла червоною глиною ради цілком практичної мети — захистити його від мошкари, — як про теплове покриття тіла у тубільців Уніамвезе, каже Шурц[8].

Повір'я про першу людину, що її створено з червоної глини, а так само звичай засипати червоною глиною небіжчика існує по різних країнах Старого й Нового світу, у різних племен[9]. Звідси йде, далі, звичай посипати небіжчика тільки тоненьким шаром червоної фарби. А ще далі — класти з небіжчиком грудку червоної фарби, як напр., у ритуалі скарлюченників мідяно-брондзової фації на Україні, а так само в сучасних червонокожих американських племен. Напр., у надовісців (між Міссісіпі та Скелястими горами), існує такий звичай: перед тим, як небіжчик прибував у країну «тіні», його фарбували червоним.

На цю тему відгукнулися навіть поети. Напр., Шіллер у творі «Надовеский похоронный плач», говорить:

«Farben auch den Leib zu malen
Steckt ihm in die Hand
Dass er rötlich möge strahlen
In der Seden Land»[10].

Не тільки в людини первісних формацій, але й серед суспільства останніх навіть часів можна спостерігати еволюцію ідеї покривати небіжчика червоним. Похорон у козаків, — коли покривали небіжчика червоною китайкою, — походить від того похорону, коли засипали померлого червоною глиною.

XI. ОРІЕНТАЦІЯ ТА ПОЛОЖЕННЯ КІСТЯКІВ

Чим пояснити незвичайне явище нашого могильника — густоту поховань, з одного боку, та розміщення небіжчиків однією прямою смугою з півдня на північ — з другого? Так само: як пояснити відсутність інших поховань поза межами тієї смуги, де маємо поховання, засипані червоною глиною? Не маємо жадних певних підстав для відповіді на такі запитання. Говорити, що «півостров'яни» берегли й дорожили поверхнею землі, що вони використовували її на інше, ледве чи доводиться. Наші «півостров'яни» не були хлібороби. Тому й про такий засіб, як охорона невеличкого клаптика землі, щоб її обробляти, не може бути й мови. Інакша справа, коли гадати, що в цьому місці зеленів ліс і людності важко було його розчищати.

Далі — чому власники «півострова» ховали своїх мерців в одну лінію, один біля одного, а не якнебудь по-іншому: щоб один лежав головою в ногах у другого абощо; коротко — чому не клали і вшир так як і вздовж, а тільки смугою? І на таке запитання ми не могли дістати жадних даних від самого могильника, від ритуалу поховань, від його матеріяльного змісту. А будувати різні теорії без таких даних не вважаємо за можливе. Тим більше, що тотожних способів ховати мерців не знаємо по інших місцях.

Щодо тих даних, що могли б допомогти нам розв'язати не менш актуальну проблему, безпосередньо зв'язану з іншими питаннями, що постали навколо нашого могильника, а саме: через які причини ідеологічного, чи соціяльно-економічного порядку небіжчиків положено в двох протилежних напрямах — або на схід, або на захід, — то наші спостереження, зроблені в той час, як досліджували ми могильник, дають на це нібито певні вказівки. Правда, провадячи досліди далі, ми здобували інші дані, що ніби суперечили змістові попередніх цих даних. Отже гадаємо, що ці інші дані не будуть мати сили суперечности.

Справа ось у чому. Ми помітили таке: кістяки, що належали явно чоловічим похованням, траплялися в положенні, що їх орієнтовано головою на схід, напр., поховання чч. XX, XLIX та ін. А ті кістяки, що орієнтовано їх головою на захід, належали жіночим похованням, напр., чч. LVI, CIX та інші.

Більшість поховань явно свідчать про таке орієнтування. Отже в деяких випадках важко, або й неможливо буде встановити, який перед нами кістяк — чи чоловічий, чи жіночий. Не було певних таких ознак, що на їхній підставі можна було це визначити, а саме таких речей, що їх з похованнями покладено і що характеризують кістяк у цьому напрямі, — при цьому не поодиноких представників, а певних комплексів. Наявність поодиноких речей дають вказівки протилежного змісту, напр.,: кістяк з такими речами, що мусіли б належати чоловічому похованню, лежав головою на захід і, навпаки: кістяк з речами, що характеризують жінку, — зорієнтовано на схід. Наприклад: поховання ч. XXXI в складі речей мало кам'яну булаву, тобто, на наш погляд (коли обминати мотивування про можливість у часи небіжчиків нашого могильника матріярхату), річ, що належить похованню явно чоловічому. А проте — поховання орієнтовано на захід. Так само поховання ч. XLIV, з багатьма речами особистих прикрас, на наш погляд, мусіло б належати жіночому похованню. Його положено головою на схід. Те саме скажемо й про поховання ч. LXXIV, де небіжчика прикрашено іклами вепрячими на голові та поясами з платівок на місці попереку та на крижах, що нібито властиве жіночому похованню. Або далі, — поховання ч. LI з чудовим кремінним ножем та з двома ще кращими клинами (кремінь і порфірит), щодо характеру речей, мусіло б належати чоловікові, а проте орієнтовано його на захід, а не на схід.

Цілком природно й зрозуміло, що, визначаючи належність кістяка чоловічому чи жіночому похованню, треба базуватися тільки на остеологічних даних. Алеж не треба забувати про той стан кістяків, що про нього сказано вгорі: кістки збереглися так незадовільно, що досліднику-антропологові не можуть дати тут потрібних даних. З другого боку, не треба обминати й того, що ми маємо справу з матеріяльною культурою такого далекого минулого, яке нічого спільного не має з правами, звичаями та ідеологією наших часів. Людина часів нашого могильника належала до родової формації. Тому, можливо, не чужа була їй думка про права т. зв. матріярхату. Крім того, звичай прикрашати себе рівнозначними речами був однаково, як у жіноцтва так і в чоловіків, — і при тому прикрашати речамо тотожними: напр., ті самі ікла вепрячі носили, як прикрасу на шиї, і чоловіки, і жінки. Ці останні звичаї — вживати тих самих речей на однакове призначення і в чоловіків, і в жінок і є та ніби перепона, що примушувала б нас утриматися від запевнення про орієнтування небіжчиків — чоловіків на схід, а жінок на захід.

XII. ДИТЯЧІ ПОХОВАННЯ

Окремих дитячих поховань у Маріюпільському могильнику мало. До них належать поховання чч. XXXa, LXXVII та CI. Ті дитячі поховання, що нам пізніше трапилися, були не поодинокі дитячі поховання, а лежали разом із похованням дорослої людини, можливо, жінки. А взагалі треба сказати, що дитячі поховання рідкі. В могильнику на 124 поховань дорослих було всього шість поховань дитячих. Не знаємо, чим пояснити таке явище. Гадаємо, тим, що дитячі кістки швидше нищилися через невелику міцність кісток. До таких, що зовсім не збереглися, дитячих поховань зачисляємо ми й рештки поховання XXXa (табл. XIX). На місці кістяка цього поховання лежали тільки прикраси його, в тій декоративній послідовності, як могли надягати їх колись на дитину (табл. XIX і XX). А самий кістяк зовсім зотлів. Від нього лишилися тільки ледве помітні жовтуваті прошарки.

Найкращий зразок подвійного поховання — дорослої людини й дитини — маємо в похованні ч. CIX. Тут, у звичайному стані, лежить кістяк дорослого,

на спині, з простягнутими ногами і з положеними на крижі обома руками, головою на захід. Але руки в дорослого складено так, що ліва рука, зігнута в лікті, прикриває і тримає дитину, а дитина лежить на лівому боці в дорослого (рис. 86, табл. LII, табл. XLVIII). Голова дитини припадає на вишині середньої частини огруддя дорослого (на вишині 10—11-го хребця — як починати рахунок від крижової кістки), а ноги кінчаються біля колін дорослого. Голова дитини покриває частину плечової кістки лівої руки, а друга частина тієї самої руки, загинаючися в лікті, підіймається вгору, охоплює дитину й прикриває її.

Це раритетне поховання ми не беремося пояснювати. Яка причина подвійного поховання? Чому дитина на руках у дорослого, а не окремо? Які події примусили в один час їх поховати? Можливо було б висловити низку правдоподібних здогадів, без будь-яких певних до того підстав.

Це дитяче поховання відзначалося своїм декоративним убранням, але про це далі.

Здається, те саме можна сказати й про дитяче поховання ч. LXXVII та ч. CIV. Тут дитячий кістяк лежав безпосередньо на кістяку дорослого. Але такого очевидного зв'язку між ними, як у попередньому випадку (ч. CIX), не було. Дитячий кістячок просто лежав на CIV та на LXXVII.

Своїми прикрасами дитячі поховання цілком відмінні від поховань дорослої людини.

Кожне з них (а їх небагато) мало на собі не звичайні речі, коли рівняти до речей на дорослих. Речі були і декоративно помітніші, і матеріяльно дорожчі. Напр., у похованні ч. CI між звичайними платівками з вепрячих іклів, що знайдено їх на місці огруддя, та поміж намистом лежала вирізьблена, з тієї ж таки платівки, фігура свині (рис. 85, табл. XLVII). У спині над передніми ногами дірка, щоб чіпляти. Це є єдина фігура тварини, що заціліла. Робила її рука вміла, технічно вправна і художньо обізнана з тваринними формами.

Друге дитяче поховання (ч. CIV) відзначене наложеним на лоб (очевидно, в свій час вроблено його в якусь головну пов'язку, убрання) великим зерном гірського кришталю. З великої цієї грудки гірського кришталю природного походження була не абияка прикраса для головки (рис. 87, табл. LI). Його блиск, прозорість, властивість заломлювати проміння світла помітно відзначали того, хто його носив. Чи належав цей, рідкий для Маріюпільщини, матеріял дитині за її життя, чи мати зняла його з себе й прикрасила свою померлу дитину? Хто зна... Так чи так, прикраса ця не є звичайна для небіжчиків Маріюпільського могильника і на 124 поховань трапилася всього один раз і на дитячому похованні. Про кришталь в маріюпільських місцях говоритиму в іншому місці.

На дитині з поховання ч. CIX, що розглядали ми його вгорі, крім двох вепрячих іклів, що прикрашали шию, знайдено теліпанчик (привіску) у формі частини круга (більш як половину), з двома дірочками. Зроблено його з гарного каменю-порфіриту (зелені, голубуваті, жовтуваті краплинки). Камінь — для Маріюполя не місцевий (рис. 87, табл. LI, інв. 376).

Отже всі дитячі поховання старанно відзначено тією чи тією річчю з незвичайного для могильника матеріялу незвичайної форми або роботи — раритетною, гарною, що привертала до себе увагу.

Цікаво зазначити для майбутніх дослідників соціяльного стану людности первісних часів на Україні те, як ставилися до дітей осельники маріюпільської стоянки.

Дитяче поховання ч. LXXXV єдине, що його можна вважати за окреме, не зв'язане з похованням дорослого. Кістячок дитячий лежав біля правої ноги дорослого. При ньому жадних речей не було.

XIII. ПОХОВАННЯ З МІДНИМИ БРАСЛЕТАМИ [11]

Коли розчищали попсовану поверхню над могильником, коли здіймали той неглибокий шар чорноземлі, що залишився не зораний трактором та плугом, натрапили збоку біля червоної смуги самого могильника, за межами його, на захід від його південного краю, незначні рештки кістяка. Лежав він за 0,45 *м* від XXI поховання у шарі чорноземлі (див. плян II-а) на 0,40 *м* від колишньої дернової поверхні. Зберігся дуже мало: залишилися частини черепа, незначні рештки ручних кісток: лежав головою на захід, очевидно, на спині. Дно в ямі було вище від початку глиняного підґрунтя на 0,10 *м*. Межі та розмір ями встановити певно не мали ми й жадної змоги.

На обох руках у кістяка було по браслету, зробленому досить примітивно з плескуватого мідного дроту (рис. 90, табл. LIII). Один браслет зігнуто майже в два повні оберти (кінці дроту не набагато не сходяться між собою). Другий браслет має повний оберт, кінці його сходяться один з одним (інв. 399). Тут таки в межах цього, майже цілком зотлілого, кістяка знайдено чотири мініятюрні мідні пронизки-намистини; зігнуто їх з вузенької товстої платівки (інв. 400, рис. 90, інв. 399).

Це поховання аналогічне тому спаленню, що було майже поруч, на південь від нього, на камінні, над могилою подвійного поховання скарлюченників ч. XXI. Спорідненість зазначаємо на підставі матеріялу речей похоронного інвентаря. Наявність і в спаленні, і в похованні речей з міді, — матеріялу цілком невідомого в основному могильнику, — свідчить за один культурний та виробничий етап у розвитку матеріяльного побуту в обох випадках.

XIV. ПОХОВАННЯ СПОСОБОМ СПАЛЮВАННЯ

Поруч із похованням з мідними браслетами, на південь від нього, за 0,45 *м* натрапили ми спочатку на купу накладеного каміння, що ніби утворювало фігуру півмісяця. Каміння було різного розміру та форми, — від кулака до 0,30 *м*, не оброблене, цілком натуральне. Розчистивши цю купу, побачили, що каміння лежить на північній частині ширшої площі, каміння накладене півмісяцем; площа теж невеликого розміру й має форму неправильного чотирикутника, витягнутого від заходу на схід (див. плян та рис. 27). Зверху, над камінням того чотирикутника, в середній його частині, поруч з північним ріжком півмісячної викладки і трохи нижче від неї, лежала невелика купка попелу й золи з незначними рештками спалених кісточок, а між ними було декілька кісточок недопалених. Докладне вивчання дало можливість з певністю визначити їх, як кістки, що належали людині. Розміри вогнища були надто маленькі — діяметр до 0,65 *м*, товщина — від 0,05 до 0,08 *м*. Тут таки, в цій купці попелу, що почасти вже перемішався з землею, знайдено обпалений кремінний наконечник стріли (площик) у формі довгастого трикутника, з прямою основою, чудесно оброблений ретушем, завдовжки 0,06 *м* (інв. 86, рис. 29) та гостроконечну, трохи зігнуту, ножувату скалку, з кременю, з чудово обробленими краями та гострим кінцем, завдовжки 0,07 *м* (інв. 87, рис. 28 і 29). А далі на схід від цієї купи попелу, поза її межами, лежав уламок ножуватої скалки, невиразної форми, завдовжки 0,07 *м* (інв. 88, рис. 29). Крім того, біля цієї купи попелу лежали рештки чотирикутніх довгастих платівок із вепрячих іклів, з перетяжкою на середній частині, з поперечними парними рівчаками при кінцях та зубчастими нарізками на коротких краях (інв. 89, рис. 29).

Платівок такого типу в похованнях нашого могильника ми не натрапляли. Вони відзначалися від звичайних, що так рясно траплялися в могильнику,

своєю шириною, перетяжкою в середній частині та поперечними рівчаками, а надто своєю брутальною технікою.

Коли дослідили й розчистили ту купу попелу, виявилося, що дрібне каміння, на якому лежала вона і яке входило до складу чотирикутньої площі, закоптіло, потріскалося від вогню. Очевидячки, що золу й попіл не принесено сюди з іншого місця, а вогнище було складене тут таки на місці.

Чотирикутня площа, складена з каміння, що на ній лежало спалення, була могильною будівлею для поховання ч. XXI.

XV. МІРКУВАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОХОВАННЯМ ч. XXI

Як видно з попереднього (ст. 18), спалення небіжчика було безпосередньо на камінні, що прикривало подвійне поховання ч. XXI скарлючеників, яких обложено камінними плитами. Отже обряд спалення виконано після поховання скарлючеників. З другого боку, поховання ч. XXIV скарлюченика, коли робили для нього яму, перерізало верхні частини кісток поховання ч. XCVIII основного нашого могильника. Тобто скарлюченика ч. XXIV поховано пізніше, ніж небіжчиків в основному могильнику.

Виходить, що обидві могили скарлючеників пізніші від поховань основного могильника. Наскільки пізніші вони — невідомо. Ясно, що ховали в них уже тоді, коли в пам'яті людности не лишилося й споминів про місце попередніх поховань в основному могильнику. Бо коли ховали скарлючеників, то вже не знали, що, копаючи яму, доведеться одрізати частину небіжчикові-попереднику. Але все ж таки, чому ховали і в пізніші часи на тому самому місці, де були могили далеко ранішого часу? Далі, — і в похованні ч. XXIV, і в спаленні над XXI знайдено того самого типу платівки з вепрячих іклів, а саме такого типу, якого в похованнях самого могильника ми не бачили, окрім поховання ч. LIII, де маємо подібні платівки, але старанніше оброблені. Проте і загальною концепцією, і загальними формами, а надто матеріялом, платівки ці є дериват тих платівок, що знайдені в основних похованнях могильника.

І в спаленні, і в похованні ч. XXIV, платівки цього й того типу тієї самої форми і взагалі тотожні одна з одною. Через те і виявляється або одночасність, або найщільніша близькість обох обрядів похорону і поховання ч. XXIV, і спалення над XXI.

Але спалення над XXI — пізніше від поховання парних скарлючеників, не думаю, щоб одночасне. Отже і поховання ч. XXIV скарлюченика, що засипане яскравою фарбою, і поховання подвійне, теж скарлючеників, і спалення над XXI зв'язуються одно з одним і, видимо, з невеликим протягом часу між ними. У всякому разі, поховання ч. XXIV і спалення над XXI щільно зв'язуються між собою ідентичними платівками. Між ними — невеликий протяг часу. Про їхню одночасність чи близькість маємо право говорити. А поховання подвійне скарлючеників ч. XXI, можливо, передніше.

XVI. МІСЦЕ МОГИЛЬНИКА В РЯДУ ІНШИХ ПАМ'ЯТОК

Маріюпольський могильник характером похоронного ритуалу (поховання в випростаному стані, на спині, головою або на схід, або на захід, засипання червоною масою — охрою, точніше глиною), виробничою тією діяльністю людини, що про неї свідчать речі, при похованнях знайдені, цілком відмінний

від численної решти матеріяльних пам'яток минулого на терені України. Небагато знайдено подібних до нього пам'яток по інших, однаково, як далеких, так і близьких країнах.

Двоє місць та дві знахідки на терені СРСР близько споріднені з ритуалом похорону та з інвентарем цього могильника.

Маю на увазі знахідку з Криволуччя, Самарської округи Середньоволзької области, та великий могильник Китойський на березі р. Китоя, допливу р. Ангари, в Сибіру, і споріднені з ним могильники: Ленський, Распутинські могили та інші, що речі з них до цього часу деякі й зовсім не репродуковано. Сюди ж таки, очевидячки (певних даних не маємо), наближається Нальчицький могильник — інвентар його нам особисто мало відомий. Далі маємо спорідненість деяких речей, але з іншим способом похорону — з одного боку, в Швайцарії: могильник в Chambland-і біля Льозанни, а з другого, — в Китаї Sha-Kuo-T'un у Honan-і. Ще далі — на островах Середземного моря (Мальта).

Виключаючи обоє останні місця, а особливо середземноморську культуру, як місця з такими комплексами, що мають нечисленну кількість спільних елементів, у нас залишаються для порівняння: 1) знахідка з Криволуччя, 2) Китойський могильник, почасти з могильником Базаїхою та могильниками спорідненими, і 3) могильник у Шамблянді, як пам'ятки, де комплекси могильного інвентаря найбільше відповідають подібним комплексам з Маріюпільського могильника і, очевидячки, належать до тих самих виробничих періодів соціяльно-економічних формацій, або до близьких.

Найближча територіяльна знахідка з Криволуччя одночасно буде й найближча виробничим (у технічному розумінні) і формальним характером речей могильного інвентаря, а тому — найближча і в розумінні соціяльно-економічному. В Криволуччі випадково знайдено одно тільки поховання в урвищі р. Чагри (доплив Волги); його вимило водою. На жаль, ритуал поховання, як випадкового, не має певних дослідів: алеж, встановлено, що поховання не було позначене на поверхні жадними ознаками, далі — що, можливо, кістяк лежав скарлючений, і ще далі — з'ясовано, що кістяк засипаний був червоною масою. В цьому багатому похованні трапляється цілий ряд речей тотожних з маріюпільськими: ікла вепрячі, вжиті на прикраси (з провірченими дірками), дрібні круглі намистини з перлямутру, зуби оленячі з провірченими дірками, кулясті намистини з кістки, з провірченою діркою на боці. Ці речі до дрібниць відповідають речам з Маріюпільського могильника.

Отже в цьому комплексі маємо цілий ряд інших речей, що не мають аналогії з речами нашого могильника, а деякою мірою наближаються до речей пізніших поховань, що трапилися тут таки на могильнику Маріюпільському. До таких речей зачислимо, головно, кремінні наконечники списів. У нас вони належать до поховання спаленого, що лежало над парою скарлючеників у кам'яній обкладці. Останнє належало часам пізнішим від поховання основного могильника. Спалення, можливо, є пізніше ще від скарлючеників. А ритуал поховання з Криволуччя — скарлюченик (коли це справді так) — у наших маріюпільських наслідує ритуал наших поховань з основного могильника.

Крім того — в Криволуччі маємо кам'яні браслети, що не натрапили ми в Маріюпільському могильнику, але що, як нам відомо, не чужі нальчицьким знахідкам та знахідкам шакуотунським у Хонані. Нальчицькі (ми цілком певні) належать багато пізнішим часам.

Отже умови ритуального змісту та фактичний речовий матеріял примушують нас визнати поховання з Криволуччя за пізніше від поховання з Маріюпільського могильника.

В Китойському могильнику (кол. Іркутської губерні, на лівому березі р. Ангари) та в цілому ряді з ним аналогічних, але не опублікованих (речі з них переховуються в Іркутському музеї), що дослідив їх Н. І. Вітковський ще 1880—1881 р. [12], знаходимо немало спорідненого з Маріюпільським. Насамперед — на поверхні, над похованнями, не було жадних зовнішніх ознак. Друге — небіжчиків положено випростаних, на спині, як і в Маріюпільському. Третє — кістяк засипано червоною масою (піском, змішаним з охрою). Далі, четверте: небіжчиків положено головами в двох протилежних напрямах, то на північ-схід, то на південь-захід. Чотири ці характерні ознаки ритуального змісту зближають обидва могильники — Китойський та Маріюпільський. Речі різного виробу стверджують цю близкість та спорідненість.

Переходячи далі до огляду речевого комплексу, спостерігаємо і в тому, і в тому могильнику любов людности до прикрас. Із речей Китойського могильника, що близькі до речей з могильника Маріюпільського, на першому місці стоять вепрячі ікла; в обох могильниках вжито їх однаково: або як прикраси до головного вбрання, або як прикраси на шию. Далі — горляні зуби риби вирезуба, провірчені, щоб нанизувати їх, як намисто. А в Маріюпільському могильнику ці самі зуби бачимо як матеріял, що ним засипано певну частину кістяка разом із червоною глиною. Тут вони не оброблені і не провірчені.

Кістяна індустрія і в тому, і в тому могильнику велика. Але в Китойському — з кістки пороблено гарпуни, шила, швайки та інші речі побутово-господарського призначення. В Маріюпільському — до кістяних виробів зачисляємо платівки з вепрячих іклів, що вживали їх на прикраси якнайширше. Нарешті — платівки з кістки, невідомого призначення.

Взагалі спостерігаємо цікаве явище: в Китойському могильнику мало не вся індустрія могильного інвентаря; це — речі господарського призначення і дуже незначна частина їх є прикраси. В Маріюпільському могильнику переважна більшість речей з кістяного матеріялу має декоративний зміст, є прикраси і дуже мало речей господарських.

Гадаю, що різні природні умови життя людности в Сибіру, — з одного боку, і на Озівському прибережжі з другого, спричинилися й до різниці економіки та виробництва, а за ними й до тих виробничих особливостей, що про них тут говоримо. Сувора континентальна й порівнюючи бідна на природні багатства країна іркутських рівнин. Теплий, м'який та розкішний морський берег з природними багатствами впливали й на розвиток господарства на маріюпільському «півострові». В одному разі доводилося людині витрачати не мало часу та докладати великої праці, щоб здобути потрібний для існування матеріял. Отже в людини мало залишалося зайвого часу, а ще менше енерґії, щоб робити мистецьку роботу. В другому — турботи про господарське оточення забирали багато менше часу, і людність мала певний час бути цілком вільною: отже, могла витрачати його на те, щоб задовольняти мистецькі потреби та побажання.

Постає цікаве питання: чи та декоративність, що спостерігаємо її на небіжчикові у вигляді прикрас із платівок, різного намиста та ін., є прикраса, що носила її за життя людина, чи це є спеціяльна похоронна декоративність ритуалу? Такі і подібні запитання в даному разі розв'язує уважне вивчення могильного інвентаря. Прикраси, знайдені на кістяках, є ті самі, що носила їх людина за життя, це та прикраса, що людина пишалася, тішилася нею. Всі речі мають на собі то більшої, то меншої міри ознаки довгого вжитку.

Оглядаючи далі матеріял аналогічного виробництва, зупиняємося на знахідках Sha-Kuo-T'un у Honan-i (на лінії між Мукденом та Пекіном). Там у долині,

у підніжжі гірського пасма, відкрито в скелі печеру. В цій печері знайдено чимало речей різного характеру від часів виробництва неолітичного. Серед них були кулясті намистини з діркою збоку, зовсім так, як і на кістяних намистинах з Маріюпільського могильника. Різниця тільки та, що в Маріюпільському могильнику намистини зроблено з одного матеріялу, з кістки, а в шакуотунській знахідці — з каменю [13].

В шакуотунській печері, крім того, маємо різного розміру плескаті кільця — браслети з каменю та з черепашок. Скільки нам відомо (матеріяли ще не видано), подібні браслети знайдено в могильнику Нальчицькому, що наближається своїми речами до Маріюпільського могильника. Там таки в шакуотунській печері знайдено шліфовані короткі сокирки, що були і в Китойському могильнику.

Речі з печери в Sha-Kuo-T'un близько споріднені з речами Китойського могильника. Ці могильники зближаються вживанням вепрячих іклів, кремінною індустрією у вигляді вузьких наконечників стріл із спущеними вниз бічними хвостами [14], матеріялом і формою деяких сокир із шліфованими двома боками [15] і, видимо (дуже погано видано керамічні речі з Китойського могильника), — керамікою.

Китойський могильник теж близько споріднений, як уже сказано, з Маріюпільським: ритуал похорону — положення небіжчиків на спині, то в один, то в другий бік — звичайний у Маріюпільському могильнику і далі — засипання їх у тому і в тому могильнику червоною глиною, вживання вепрячих іклів і, очевидно, кремінна індустрія у вигляді ножуватих скалок.

Маріюпільский могильник і окреме (можливо, тільки частина могильника) поховання з Криволуччя є частини тієї самої культури.

Не маючи відповідних даних про комплекс речей з Нальчицького могильника, важко сказати, які точки спорідненості маємо між Маріюпільським могильником та Нальчицьким. Отже кам'яні браслети властиві, як знахідці з Криволуччя, так і Нальчицькому могильнику. Близькі браслети відомі й з печери Sha-Kuo-T'un.

На захід від Маріюпільського могильника покищо близьких аналогій не маємо. В культурних рештках пізніших часів, напр., у похованнях скарлючеників, що поховані в кам'яних скриньках біля Шамбляндy, в Швайцарії, знову бачимо деяку частину рідного нашому могильнику інвентаря, як от вепрячі ікла, провірчені черепашки, перлямутрові пластинки [16].

Ще пізніший могильник, що наближається, отже, до могильника в Шамбляндi, буде могильник в Угорщині — в Пуштайстванхаза, що дослідив його Гіллебрандт [17], з його близькою кремінною індустрією, намистом у формі маленьких кружечків з перлямутру, але з рясною керамікою, що або відсутня в нас, як у Маріюпільському могильнику, або трапляється рідко, як у могильнику Китойському.

Булава з поховання ч. XXXI (інв. 143) близька (але не тотожня) загальною формою, своїм матеріялом та технікою виконання і, ясно, своїм призначенням — до булави з трипільських точків [18] із с. Верем'я. Цей факт, у зв'язку з установленим, що поховання скарлючеників ідуть наступно після доби трипільських точків, нібито свідчить або про синхроністичність трипільської стадії виробництва з виробництвом Маріюпільського могильника, або культуру цього останнього доведеться вважати за попередницю культури трипільських точків.

Зважаючи на перевагу речей з кістки в могильнику «Базаїха» [19] на р. Єнісеї (де також маємо кістяки випростані), включаємо і цей могильник, хоч, очевидно, багато пізніший (мідний кельт, куски вугілля), до складу однорідних своїм виробництвом пам'яток минулого.

Гадаємо, що так звана шигірська кістяна індустрія має найближчий та найтісніший зв'язок з Базаїхою, а далі з Китойським могильником і з нашими речами [20]. Остання індустрія (шигірська) має найближчі риси спорідненості з тими речами, що знайдено їх останніми днями на Чернігівщині в сс. Оболоні та Вишеньках Коропського району та в с. Погорілівці Кролевецького району. Останні ці знахідки, що мають величезну наукову вагу, ще не видано і дослідити самі місця, де їх знайдено, тільки передбачається [21]. Не маю бажання твердо говорити, що й відома стоянка «Кунда» належить до того самого кола виробничих стадій, алеж її кістяна індустрія, хоча й не тотожна, проте має багато споріднених рис, з одного боку, з чернігівськими знахідками, а з другого, — з речами шигірськими [22].

Взагалі вся ця багата кістяна індустрія, що ще надто не досліджена, привертає до себе увагу й має колосальну наукову вагу. Постає багато різних питань щодо співвідношень поміж названими могильниками, до їхньої синхронічности та хронологічних дат, до економічних баз та соціяльних їхніх структур. Матеріялу ще не досить, щоб розв'язати їх, але досить, щоб поставити відповідні проблеми.

Отак з'єднуються, через рештки речей виробництва, окремі ланки великої однорідної виробничої діяльности, очевидячки, різних племен, територіяльно далеких країн, що, можливо, перебували в близкі один до одного хронологічно часи на етапі розвитку кістяної продукції.

Коли говоримо про ці знахідки, про могильники та про окремі речі, — вимальовується картина могутньої, можливо, одночасно та явно однорідної кістяної індустрії, що існувала довгі часи на широкому терені Евразії в такій великій кількості, що хочеться назвати ті часи кістяним віком Евразії, попередником палеометалевої доби. Дальші досліди покажуть, який із названих могильників раніший, а який пізніший і на скільки саме часу.

Досліди останніх часів у Китаї виявили стільки для нас цікавого і так щільно пов'язують південь СРСР часів доклясових формацій з Далеким Сходом, що неповинно здаватися дивним і те, що порівнюємо знахідки із печери в Sha-Kuo-Tun (Хонан), такі багаті на мальований посуд, із знахідками на півдні СРСР [23].

XVII. ПРО ЖИТЛО ОСЕЛЬНИКІВ НАШОГО МОГИЛЬНИКА

Цікаве питання, що нерозривно зв'язане з іншими питаннями щодо могильника — про житло, про оселю, де жили абориґени «півострова» часів могильника, — ледве чи може бути розв'язане на сьогоднішній день. Маємо проблему, а щоб розв'язати її, не маємо жадних певних даних.

Декілька можливих моментів убачаємо в цих питаннях першої ваги.

Очевидячки, житла тієї людности, що залишила нам могильник, були десь не в дуже далеких від самого могильника місцях.

Коли ми вивчали місцевість, нас приваблювали в цьому розумінні ті невеликі розмірами, але добре помітні, ямки, що систематично одна за одною, — усі одинадцять, — розмістилися близько одна біля одної по краю західнього схилу пасма над самою лучною низиною, і сажнів на сто від самого могильника. Зовнішній вигляд цих ямок дає підстави говорити твердо, що це безумовно рештки житла типу землянок з виходом на болотяні низини. Їх цілком і остаточно знищило будівництво, не зважаючи на всі наші зусилля їх зберегти, коли не було будь-якого археологічного ока ще в квітні 1931 року [24]. Синхронічність їх ми припускали. Але — кажу ще раз (ми мусимо бути точні

й обережні) — певних даних, щоб говорити твердо про синхронічність, ми не мали.

Чи було що знайдено там під час руйнації, нам невідомо. Можемо тільки висловити наш глибокий жаль, що зруйновано, можливо, єдині, неповторенні пам'ятки побуту громадсько-родових формацій на Озівському побережжі.

Маємо говорити ще про одну проблематичну можливість оселення людности нашого могильника. Маємо проблему оселення на палях, на болотах та в очеретах на захід від пасма та могильника, між кінцем пасма та коритом річки Калміюса, а також і на північ від «півострова», на тих таки болотистих ділянках. Не маємо й певних підстав говорити так, хоч ця комбінація й приваблива, і ми припускаємо її, як можливу на ті часи.

Далі. Геть далеко на схід від могильника, на схилах у ту балку, що відокремлює пасмо від загального надбережного плято, на широких просторах, натрапляємо скрізь на поверхні на черепки глиняного посуду різного кольору: червоні, чорні, сірі, коричняві, — різноманітної техніки з різною, надзвичайно цікавою, орнаментацією. А по деяких місцях цієї площі з черепками в ямках та по невеликих урвищах, що поробила їх дощова вода, помітні попільні прошарки з такими самими черепками. Ясно, що це місця, де були житла. Але якої людности? Це місце не близько від самого могильника (кілометрів за два). Нічого абсолютно неможливого немає в тому, щоб бачити тут житла, можливо, і тих осельників, що залишили нам могильник.

Зазначене місце селища завели ми в плян дослідів року 1932. Що дадуть досліди, покаже недалеке майбутнє.

Не виключена також можливість і такого припущення, що абориґени могильника жили в надземних будівлях — у куренях, катрагах з гілок дерев, з рослин та ін., коли гадати, що час життя цієї людности припадав на тепліші періоди, як тепер.

Про те, що потрібний будівельний матеріял на курені чи на катраги, — дерево, його гілля та ін. — був на місці, на нашому «півострові», а особливо в долині та в низині річок Калміюса і Кальчика, свідчать рештки лісової рослинности тут. А з другого боку, — в могильнику знайдено дубове вугілля. Отже по цих місцях ріс дуб, а з ним, очевидячки, й інші дерева. Коли припустити тут житло, подібне до куреня, катраги, тоді не доведеться шукати його решток. Вони могли зникнути цілком і остаточно. Алеж не уявляємо собі такого житла людини тих часів, щоб не давало воно потрібного тепла. Жадних вказівок не маємо на кардинальну зміну кліматичних умов.

XVIII. ПРАЦЯ ОСЕЛЬНІКІВ «ПІВОСТРОВА»

Комплекс інвентаря могильника не говорить за те, щоб визнати осельників «півострова» та могильника за хліборобів. Жадної речі в ньому не знайдено такої, щоб давала підставу гадати про таку працю. З другого боку, всі речі, що їх маємо в могильнику, яскраво свідчать про мисливство і про рибальство. Веприячі ікла, численні платівки з тих таки іклів, пташині кістки, оленячі зуби, зуби борсукові, горляні зуби риби вирезуба, — все це говорить за мисливство та рибальство, навіть не за скотарство.

Ті речі виробничого характеру, що знайдено їх невелику кількість у могильнику, свідчать, крім того, про працю людности тих часів у різних інших галузях виробництва.

Велика кількість уламків кременю, що трапилися в похованні ч. LXXXIV, свідчить про таку виробничу діяльність людини, коли вона робила кремінне

знаряддя для своїх господарских потреб: ножуваті скалки, скребачки, швайки. Гадаю, що в цьому кістяку треба вбачати останки самого майстра цих знарядів (рис. 74—81, табл. XLIV).

Кам'яні плитки з обточеними краями, з поховань чч. XXX та LXXXIV (рис. 34, табл. XVI), говорять за те, що тутешня людина шліфувати каміння, кремінь та інші тверді матеріяли вміла, тобто — за місцеве вироблення кремінних знаряддів господарського призначення.

Велика кількість прикрас із платівок, зроблених з вепрячих іклів, крім того, що свідчить про великі розміри мисливства на грізну тварину, говорить і про велике виробництво, безперечно, — місцеве, з іклів цієї тварини.

Треба гадати, що полювання на таку тварину, як вепер, потребувало не малої фізичної сили, не абиякої спритности і, очевидно, особливих знаряддів, але в могилах, на жаль, ми їх не натрапили. Коли за наших часів, з найудосконалішими знаряддями та зброєю, полювання на вепра вважається за надто серйозне, то які ж умови мусіли бути в людини часів примітивного пристосування до обставин життя? А проте велика кількість матеріялу з вепрячих іклів у вигляді платівок та самих іклів цілком переконують, що людина часів нашого могильника полювала на вепра найбільше, і вепер був одно із перших джерел існування тогочасної людности. Цій дикій тварині, очевидно, належали всі низинні береги річки Калміюса, де на широкій надбережній смузі боліт, по очеретах та нетрах, по численних неприступних закутках існування й розмноження їй було забезпечене.

Царство оленя, очевидячки, було переважно на самому пасмі «півострова», по його горбах, по балках, а також і по низинах. І там, і тут — по лісових гущавинах.

Не можемо припустити й думки, щоб людина часів мисливства жила в тому кутку, що його з трьох боків оточує вода: з одного — море, а з двох інших — річка Калміюс, — і щоб не використала вона цих багатих на рибу місць.

Ми певні, що людині нашого могильника рибальство було знайоме не менше, як мисливство. Отже дивна річ, — жадної речі, що з певністю свідчила б про цю промисловість, у могильнику не знайдено, коли не вважати за такий показовий матеріял численні зуби риби вирезуба та черепашки. А черепашки ці свідчать, у всякому разі, про те, що людність використовувала сами береги річки та моря. Ні луски, ні кісток риб'ячих не знайдено, окрім одного мало виразного випадку, коли в могилі ч. LIII знайшли незначні рештки невеликих риб'ячих хребців, які, очевидячки, потрапили сюди випадково, разом із тією землею, що нею засипано поховання.

XIX. ІНВЕНТАР

Інвентар похоронного ритуалу Маріюпільського могильника не дає змоги повною мірою висвітлити діяльність тутешньої людини, її матеріяльні та духовні інтереси, стан технічних досягнень та матеріяльно-економічної бази. Частково тільки, незначною мірою, перед дослідником розгортається ступнево картина минулої діяльности людини. І ця картина час од часу буде доповнюватися, мінятися в зв'язку з новими щоразу відкриттями, в зв'язку з порівняльним матеріялом та уважними і сумлінними спостереженнями дослідників.

Будемо сподіватися, що не за горами той час, коли Маріюпільський могильник не залишиться єдиною пам'яткою найдавнішого минулого нашої країни. Речей типу Маріюпільського могильника, — ми певні того, — буде дуже багато.

Не про занепад, не про виродження і не про початок виробничої діяльности людини, а, навпаки, про могутню силу фізичну й матеріяльну свідчать речі

нашого могильника. Треба гадати, що, мавши такі особливі, технічні досягнення у виробництві, наша людність не була кількісно не велика. Вона була численна. І могильники мусять бути теж численні.

Не забутим та покривдженим долею людям властиві зносини з такими далекими країнами, як Кавказ або Уральські гори. Про ці зносини свідчать такі матеріяли, як порфірит або кришталь. Очевидячки, маємо справу з численною людністю, що оселяла широкі простори на протязі тисячоліттів, — з людністю, що мала свої традиції, свої технічні вдосконалення у виробництві, поколіннями набуті.

Людині великої моральної витривалости властива усталена форма й техніка виробництва платівок із вепрячих іклів, а надто круглих кістяних намистин, з діркою не в центрі.

Вживання порфіритових клинів — треба гадати, не місцевої роботи — свідчить, насамперед, про зносини з далекими країнами (коли це справді речі привізні), подруге — про чудову орієнтацію в розумінні чужих форм, чужого матеріялу та техніки, а також в розумінні вибору їх для повсякденного вжитку.

XX. МАТЕРІЯЛ РЕЧЕЙ

Камінь[25]

Речей з каменю в інвентарі нашого могильника знайдено навдивовижу мало. Але призначенням своїм, формою, а так само й технікою — то були речі надто різноманітні. Самий матеріял — камінь — теж різної породи: починаючи від найзвичайнішого місцевого пісковику та вапняку й кінчаючи мармуром, можливо, місцевого походження та явно привізним порфіритом.

Речі з каменю знайдено в похованнях чч. XVI, XXIV, XXVIII, XXX, LI, LXXV, LXXXIV і CIX. Отже всього вісім поховань мали речі з цього матеріялу.

З дрібнозернистого каменю, з породи літографських, зроблено довгасту прямокутню, не товсту платівку з поховання ч. XXX (інв. 141, рис. 34, табл. XVI) невідомого призначення. Вона сірувато-зеленкуватого кольору, ясного тону. Самий камінь — м'якої консистенції. Середня частина платівки мало не вдвоє товща, ніж край. Краї і ріжки оброблено правильно, але завтовшки вони не однакові. Їх обрізано і відшліфовано. Площу з обох боків платівки обшліфовано рівно і гладенько. Яке призначення мала платівка — нам невідомо. Сказати, що це був шліфувальний камінь, не можливо. Для цього потрібні інші технічні ознаки на поверхні платівки, а не ті, що на ній маємо. Вона — рівна, гладенька, без будь-яких рівчачків, стертих місць, заглибин, що лишилися б після такої роботи. Припустити таке призначення можливо тільки тоді, коли припустимо інше — що платівку було тільки зроблено, щоб нею шліфувати, але на це її не вживали. Справді бо, тоді лишилися б технічні сліди роботи, а огляд показує, що платівка зовсім гладенька. Розмір платівки — 0,195 × 0,092 *м*. Найбільша товщина її не перебільшувала 0,01 *м*. Земля розчавила її своєю вагою на чотири частини. Реставровано на місці. Платівка стояла на своєму ребрі, а не лежала, при похованні, біля долоні лівої руки небіжчикової. Поруч із нею лежав уламок кремінного скребка (інв. 142, рис. 34).

Друга кам'яна річ, з того ж таки поховання ч. XXX (інв. 140, рис. 34, табл. XVI) — плескатий камінь, що наближається формою до півкола з невеликими площинами різного розміру та форми з усіх боків. Після кожного разу, як шліфували цим каменем, на ньому залишалися відповідні сліди — зазначені площини, стерті об ту річ, що її точили або шліфували. Край, протилежний півколові — прямий, гладенький. Зроблено його з чорного глинястого лупаку.

Розмір — 0,082 × 0,042 × 0,027 *м*. Лежав на грудях у небіжчика, біля правого плеча, разом із скребачкою-ножем з темнокоричнявого димчастого кременю (інв. 139, рис. 34).

З поховання ч. XVI маємо половинку великого вишліфуваного з усіх боків каменя, сірого кольору (інв. 66, рис. 15), в формі плескатої півкулі. Всі боки цього каменя, крім того місця, де він зламаний, гладенько вишліфувано. Очевидячки, каменем цим вирівнювали або шліфували. Лежав він на місці огруддя. Найбільші розміри — 0,107 × 0,063 × 0,045 *м*.

З того ж таки поховання ч. XVI походить уламок (лезо) вузького, подібного до сокири, струменту (інв. 67, рис. 15), з каменю сірого кольору (вапняк), — з усіх боків, крім місця зламу, відшліфований. Ми не знаємо певно, яке призначення цього уламку. Можливо, перед нами передня частина довгої сокири. Лежав цей уламок на місці огруддя. Найбільші розміри — 0,053 × 0,03 *м*.

У похованні ч. LXXXIV, під крижовою кісткою, знайдено уламок невідомого нам струменту, з пісковику яснобрунастого кольору, в формі довгастого, сплющеного з двох протилежних боків і обточеного навколо стовбура, з обох протилежних кінців обламаного (інв. 324, рис. 74). У поперечному перекрої він мав форму, близьку до овальної. З одного боку він оброблений (вишліфуваний) більше, як з інших. Видимо, цим боком і працювали. Найбільші розміри — 0,064 × 0,049 × 0,023 *м*. Там таки знайдено обточений з усіх боків камінь чорного кольору, неправильної форми та невеличких розмірів (ч. 325, рис. 74). Очевидячки, його призначення — бути точильним чи шліфувальним струментом.

У групі поховань чч. XC — XCVI разом з іншими речами, з іншого матеріялу, знайдено велику намистину (?) з чорного каменю (інв. 344, рис. 84, табл. XLIX), у формі так званої прясли́ці. Це плескатий товстий кружок з діркою посередині, з обточеними на декілька граней ребрами. Дірку провірчено з обох боків конічно. Дві конічні дірки сходяться всередині. Діяметр — 0,024, товщина — 0,01 *м*.

XXI. МАРМУР

Ніби випадкове явище серед речей у могильнику є декілька прикрас, зроблених з білого дрібнозернястого вапняку, з породи мармурів. З цього матеріялу зроблено довгасті чотирикутні платівки на зразок платівок із вепрячих іклів. Вони явно їх повторюють, копіюють. З поховання ч. XXVIII (інв. 122, рис. 31) відомо їх сім штук. Всі вони мають різні розміри та різні взаємовідношення ширини до довжини. У кожній платівці, біля коротких боків, провірчено по дірочці, від дірочки прорізано рівчачки до ріжків, так само, як у платівках із вепрячих іклів. В одній із сімох платівок дірку провірчено в середній частині платівки, замість бічного краю, і, крім того, — в кутку і збоку. Одно слово, помітно порушення тієї системи робити дірочки, що так невхильно правильно додержано її в платівках із вепрячих іклів. З усіх особливостей їхніх видно, що роля цих мармурових платівок рівнозначна з ролею платівок тільки що названих — з вепрячих іклів.

Далі, привіска — прикраса у формі неповного кружка, з трохи витягнутою вгору частиною та з діркою в цій частині (з поховання ч. XXV, інв. 270, рис. 70, табл. XL). На лінії дірки, з обох боків, на поверхні нарізано рівчачки, досить не глибокі. Краї кружка зрівняні, закруглені. Дірку провірчувано з обох боків конічно. Робота старанна. Привіска завтовшки не скрізь однакова: в центрі товща, на краях тонша, найбільший діяметр її — 0,031 *м*; лежала вкупі з іншими речами, праворуч, біля кістяка.

Це й усі речі з мармуру, що знайдено їх у могильнику. Можливо, що матеріял на ці речі взято місцевий; такий матеріял трапляється біля Маріюполя невеликими кавалками на поверхні; можливо, що був той матеріял і привізний.

XXII. КЛИНИ-СОКИРИ

В могилі ч. LI знайдено два клини (рис. 56, табл. XXVII та табл. XXX, інв. 198, 199). Крім того, окремо, біля поховання ч. XXIX, в землі, що нею засипано кістяк — один клин (рис. 32, табл. XV, інв. 128). У похованні ч. L лежить під низками намистин теж клин, але технікою і формою своєю — іншого типу. Перші два клини лежали з лівого боку крижової кістки, біля ліктя лівої руки, зігнутої й положеної на живіт. Їхнє місце показувало на якесь сховище в тому одязі, що був на небіжчикові. Один із клинів підходив своїм лезом аж під крижові кістки, другий лежав трохи вище до ліктя й далі від кісток. Ледве чи можна гадати, що клини покладено було під небіжчика окремо, не в одязі, коли не припускати, що вони лежали, скажемо, в якійсь кишені в нього. Кожен клин має свої особливості й один на одного не схожий. Одного зроблено з каменю, що наближається до ясносірого кременю, з темносірими переливами (інв. 198). Другий — ширший — із ясносірого димчастого каменю — порфіриту (визначення проф. М. І. Безбородька), із сірими відтінками та сірим, різної тональности ряботинням, що чітко позначалося на загальному сірому тлі (інв. 199). Клин з поховання ч. L — із зеленого порфіриту. Характерна технічна особливість усіх трьох клинів та, що вся поверхня в них в ямках, що залишилися як наслідок «вичавної» техніки оброблення клина. А саме лезо надзвичайно старанно вишліфуване. Жадних намірів вишліфувати бічну поверхню клина ніде не помітно. Цього не вимагали потреби вжитку. Навпаки, — горбкувата поверхня була придатніша, щоб тримався клин у держаку. Отже технічні особливості в цих речах доведено до потрібного maximum-у. В клині є все, чого вимагають практичні умови вжитку. Додавати до нього нема чого. Відняти щось від нього теж не доводиться. Лезо вишліфуване настільки, скільки потребує відповідне виробництво, і не більше.

Розміри першого клина: довжина — 0,085 *м*, найбільша ширина — 0,035 *м* (інв. 198). Розміри другого: довжина — 0,082 *м*, найбільша ширина — 0,045 *м*, товщина — 0,022 *м* (інв. 199).

Третій клин (інв. 128) має дві бічні більш-менш гладенькі площини з відколотими поверхнями та ретушем на ребрах. Лезо вишліфуване. Форма його неправильна і не може рівнятися досить витриманим формам перших двох. Зроблено його із сірого напівпрозорого кременя (?). Розміри його: довжина — 0,067 *м*, найбільша ширина — 0,039, найбільша товщина — 0,017 *м*.

Ця звичайна форма клина (tranchet), що властива всім народам і країнам у певні періоди виробничої діяльности, має свої мало помітні відміни та незначні особливості щодо пристосування їх до виробництва та техніки, як їх зроблено. В наших клинах до таких особливостей належить невелика вишліфувана частина самого леза, а решту поверхні залишено в тому вигляді, як оброблено клин «вичавною» технікою, — це одно, а друге — форма самого тулуба.

Формою своєю наші клини недалеко відійшли від відомої форми кампінійських клинів, так званих tranchet[24]. Їхній тулуб уже загубив трикутні форми і має вже форму майже паралелограма (рівнобіжника). Але друга особливість, що характеризує tranchet цього часу, тобто шліфоване лезо — залишається.

У межах СРСР клини, подібні до наших, трапляються не часто, частіше бачимо клини з вишліфуваними бічними площами. Деякою мірою близькі до наших маріюпільських бачимо клини в знахідках з кол. Казанської губ.[27].

Поза межами Союзу клини, майже тотожні з нашими, маємо в скандінавських к'єккенмединґах, як звичайні, дуже поширені речі, тобто найстарішого періоду розвитку, т. зв. неолітичного виробу[28]. Але, далі, в Західній Европі їхні форми, майже тотожні, здибаємо рідко, і тільки у Франції трапляються вони, але не часто, і мають не такі виразні форми[29].

XXIII. ПРИВІСКА З ПОРФІРИТУ

У похованні ч. CIX знайдено на грудях у дитячого кістяка, що лежав на дорослому, півкруглої форми привіску (інв. 376, рис. 87, табл. LI).

Привіску зроблено з порфіриту, чудового кольору: зеленкуватого, з цяточками блакитнуватими, жовтуватими, сіруватими, що виразно визначалися своїми формами. Форма привіски — півколо з додатком до нього в частині діяметра невеликої ширини плинта та жолобника-викружка. Насупроти жолобника, по краях — вирізки. По дну жолобника в двох місцях, ближче до країв, провірчено по дірочці. Зверху привіска опукла, а зісподу — рівна.

Техніка роботи — виключно гарна. Форма самої привіски, жолобник, бічні викружки — правильні. Поверхня прекрасно відшліфована, блискуча. Дірочки провірчено з двох протилежних боків, назустріч одну одній, але не по одній осі.

Один бік її мав бути лицьовий (це — вищий бік). З цього боку сами ребра платівки закруглені. Річ явно призначена бути прикрасою. Але чи тільки прикрасою, чи мала вона ще якесь ідеологічне значення — як профілактична річ, як амулет, — сказати не маємо даних.

Можливо, що ця привіска є прототип тих численних півкруглих привісок — півмісяців, що на них такі багаті матеріяльні культури Далекого й Близького Сходу. Нам особисто ця привіска нагадує, між іншим, чимало подібних формою привісок кам'яних та металевих, що трапляються по різних країнах від пізніших часів.

З Каїру походить цікавий загадковий комплекс речей явно магічного значення: на золотому ланцюжку, у вигляді браслета, нанизано чотирнадцять кремінних маленьких стрілочок (провірчених при основі) прекрасної роботи. Поміж стрілочками привішено платівку, що загальною своєю формою дуже наближається до нашої: відміна тільки та, що нижній край її має форму тупого вістря[30].

Нагадаємо ще ту привіску, майже тотожної форми, зроблену з нефриту, чудового зеленкуватого кольору, що випадково знайдено її нібито в кургані біля с. Мордово, кол. Тамбовської губерні[31], або відомі привіски, із золота тотожної з нашими кам'яними форми, в лідійській старовині — безперечні амулети[32].

Ми цілком певні, що всі привіски форми, тотожної з нашими, мали призначення бути амулетами однаково в різних народів громадсько-родових та рабовласницьких формацій так само як і в часи пізніші.

XXIV. БУЛАВИ

У похованнях Маріюпільського могильника чч. VIII та XXXI знайдено навершя булави, зроблені з каменю. Крім того, в похованні ч. XXIV, що явно належало не до основних поховань могильника, а до наступних часів, також знайдено булаву, але іншого типу, відмінного від перших двох булав.

Булава поховання ч. VIII (інв. 45, рис. 9 та 11, табл. VIII) лежала на правому плечі в небіжчика, під самою правою частиною щелепів (рис. 9, табл. IX), діркою знизу вгору (від голови до ніг). Від самої булави аж до кісток кінців рук, що лежали на крижах, були рештки жовтуватої, ледве помітної порохні, очевидячки, від дерев'яного держака булави.

Форма булави нагадує, загально беручи, кулю, трохи сплющену знизу вгору, із скрізною діркою. До цієї кулі додано з чотирьох протилежних боків (навхрест) в одній, горизонтальній площині, чотири півкулясті виступи, що надають булаві хрещатої форми. Згори і знизу краї циліндричної дірки обведено опуклим валком.

Матеріял булави — чорний камінь ніби роговик. Робота не першорядна: поверхня хоча і вирівняна, але має горбки, що свідчать про невдосконалену техніку в майстра або поспішність у роботі.

Одну незвичайну особливість випадкового змісту має цей твір: зісподу булава обламана. Відколота частина країв скрізної дірки і частина півкруглого бічного виступу. Коли обчищали кістяк, то помітили, що цією поламаною частиною булава лежала донизу. Уламок був при булаві, на своєму місці, і ніби суцільно приходився до поверхні зламу. Отже, коли обидві частини притулити одну до одної «за подлице», — біля дірки, то край протилежної частини уламка не припаде до краю основної частини. Край уламку буде менший від основної частини. Між тим і тим краєм буде приблизно два міліметри. Враження таке, нібито відламана частина поменшала, всохлася після того, як одламалася. А коли ви прикладаєте відламану частину до основної, щоб рівняти краї на півкулястому виступі, то протилежна півкулястій частині частина країв дірки не буде припадати... В чому ж справа?.. Перевертаєте відламану частину, оглядаєте її. Бачите, що поверхня зламу на відламаній частині всіма своїми горбками та рівчаками ніби відповідає тій поверхні, що на основній частині булави. Але також ясно видно, що відламана частина далеко менша від того місця, де їй треба було лежати.

Отже, щоб відламана частина лягла на своє колишнє місце і заповнила недостачу, потрібні деякі технічні умови: треба її прикріпити. Цей акт можливо зробити тільки двома способами: перший — за допомогою стрижнів, впустивши їх в обидві частини; другий — за допомогою будь-якої речовини, що має властивість клею. Ні дірочки, ні стрижнів на нашій булаві та на її уламку немає. Лишається останнє — така речовина, що клеїть. Така маса мусіла мати товщину, на яку й розраховано при препарації цієї приставної частини, після того, як вона відламалася. Тобто: або частину цю зроблено окремо, — при умові, що та частина, що відкололася, загубилася, або ту саму частину, що відкололася, коли довелося прикріпляти її, зчищено, зшліфовано; інакше сказати — зменшено, щоб дати місце тому елементові, що мав з'єднувати обидві частини. В такому разі цей елемент, займаючи своє певне місце, своєю товщиною доповнював ті частини, що їх не вистачало після того, як зчистили, і таким чином уламок не висувався, не виступав понад загальну поверхню булави. Зчищати, зшліфовувати частину, знову прикріплену, треба було зверху, тоді, коли уламок приклеїли, а не раніше. Цим, можливо, пояснюється те, що поверхня зламу на уламку відповідає поверхні зламу на самій булаві.

Коли розчищали кістяк та приймали булаву, жадних слідів тієї речовини, що склеювала обидві частини, не помічено. Очевидячки, належала вона до органічних речовин.

Коли це так, то, очевидно, ми маємо цікавий факт з минулого життя осельників нашого могильника. Поперше — булавою, як річчю, дуже дорожили, коли навіть поламану її ретельно так лагодили. Подруге — висновки з попереднього — булава, як річ, була не місцевого виробу, привізна. Справді, легше

й краще було зробити нову булаву, ніж витрачати час та енергію — зчищати відламану частину, щоб дати місце тому невідомому нам елементові, що з'єднував обидві частини. Дослід, з якого матеріялу булаву зроблено, дав би можливість обговорити проблему походження цієї речі. На жаль, такого досліду не маємо змоги зробити.

Друга булава, з поховання ч. XXXI (інв. 143; рис. 38, табл. XIV), лежала поміж ногами, нижче від крижових кісток і нижче від правої руки, що положена була вздовж тулуба, та лівої, що лежала на крижі. Булава мала ту саму форму кулі, так само сплющеної трохи згори донизу, провірченої наскрізь, з чотирма півкулястими виступами на всі боки, отже, хрещатої в горизонтальній площині. Булава мала багато більші розміри, ніж попередня, і ті самі загальні форми, з виразнішими валками на обох кінцях дірки: на одному кінці у вигляді валка, а на другому — у вигляді гранчастого ребра. Булава відмінна від попередньої такими особливостями, як геометрична правильна форма, надзвичайно ретельна робота, гладенька поверхня.

Розміри булави такі: вишина — 0,045 *м*, найбільший діяметр — 0,062 *м*, діяметр дірки — 0,017 *м*.

Матеріял-камінь — сіруватого кольору з ледве зеленкуватим відтінком — порфірит (визначення проф. М. І. Безбородька).

Дірку провірчено з двох протилежних боків, але кінець одного провірчування не сходиться просто з кінцем другого. Це єдина технічна хиба цієї речі, що зробив її, очевидячки, майстер з великим хистом та особливою увагою. Зважаючи на те, що матеріялу такого в маріюпільських краях не існує, треба сказати, що булаву зроблено в іншому місці і потрапила вона на берег Озівського моря через зносини абориґенів «півострова» з іншими країнами.

Третя булава належала похованню ч. XXIV (інв. 118). Це було поховання іншого ритуалу, ніж загальний ритуал нашого могильника, а саме скарлюченика; він лежав у кам'яній обкладці і для цього поховання перерізано частину поховання ч. XCVIII основного могильника. Тобто поховання це було багато пізніше від поховання могильника.

Булава лежала на правому плечі в небіжчика, біля самої шиї, під правою частиною щелепів (рис. 30).

Своїми зовнішніми формами ця булава відмінна від перших двох (табл. XIV). Перед нами довгаста, округла в поперечному розрізі, річ і складається вона ніби з трьох неправильно-кулястих частин, що повільно виростають одна з одної. Середня частина більша за бічні. Провірчена в ній скрізна дірка. Від неї відходять в протилежні боки на одній лінії два кулясті додатки, ніби приростають до середнього. До цього — вгорі булаву обмежовує гладенька площина, без перерв, без перебоїв, а з боків та знизу на поверхні ці три частини відзначено легенько положеними складками поміж кулястими частинами, що складають булаву. Ці складки, починаючись і найбільш різко позначившись біля середини булави, біля дірки, далі поволі зменшують свою виразність і потім зовсім зрівнюються, і поверхня однієї частини зливається з другою. Бічні частини спущено нижче від середніх. Матеріял — темнозеленкуватий камінь, з дрібними сірозеленкуватими цяточками, яскраво помітними. Один із видів порфіриту. Робота надзвичайно ретельна й уважна. Поверхня гарно оброблена, вишліфувана так, ніби полякована.

Розміри: найбільша довжина — 0,063 *м*, товщина на місці дірки (від одного краю дірки до другого) — 0,025 *м*, діяметр дірки — 0,017 *м*. Скільки знаємо, булави подібної форми й матеріялу на терені Евразії невідомі.

Єдиний зразок близької, але не тотожної, форми булави відомий з дослідів Суз у Морґана[33].

Булави, як символу соціяльних стосунків, як символу підпорядкування, символу влади, вживали з найдавніших часів в історії людини. Існування булави за неолітичних часів стверджують численні знахідки. За часів палеометалевих булава на азійському та евразійському суходолах поширена була надто. Від тих далеких часів і до XVIII ст. нашої ери включно цей символ страху, сили підпорядкування, влади, залишається мало не в усіх народів не тільки названих континентів, але й Африки. В Азії і в Америці існує два основні відмінні один від одного типи булави: один — сферичний, другий — дискуватий (давніший). Обидва вони поширені й у Західній Азії та Єгипті. Звідси вони переходять на европейський суходіл[34] і трапляються на всьому континенті — до Фінляндії включно. Ці форми, а надто дериват сферичної — грушуваті, — свідчать про спорідненість виробничої техніки суспільства Західньої Азії та европейського континенту, через країни та суспільства середземноморського кола, в часи громадсько-родових формацій.

Східньоевропейська рівнина, а надто та частина, що прилягає до північних берегів Чорного та Озівського моря, знає чисту форму кулі в небагатьох зразках[35] і зовсім не знає давнішої азійської та єгипетської форми дискуватої.

Найближчі територіяльно й формально булави кулястої форми — це булави брондзового часу з басарабської знахідки 1912 р.[36].

Другу булаву, іншої — грушуватої — форми, знаємо в рідких випадках, а саме в музеї Поля, що знайдено її біля с. Лоцманської Кам'янки[37]. І та, і та — випадкові знахідки, на поверхні, а не в складі могильного інвентаря.

Кавказькі могильники палеометалевої доби й пізніші мають булави подібної форми, головно — грушуватої, — і не малу кількість. Надозівські та надчорноморські рівнини грушуватої форми булави не знають[38].

Замість цих форм здибаємо тут новий тип, що, очевидячки, розвинувся із сфероїдної булави й походить із Месопотамського межиріччя.

Це — форма кулі з бічними, доданими до неї, чотирма півкулями. Складають її середня куляста, а іноді справжня куляста частина, з провірченою вертикально діркою та півкулястими, а іноді подібними до півкулястих, «наліпками»-виступами, з чотирьох діяметрально-протилежних боків, розміщеними в площині, вертикальній до осі дірки.

Іноді цю форму середньої кулі, з бічними півкулями виявлено чітко, і тоді це є дериват першого типу булави, сферичної, мультиплікованої півкулями. Частіше трапляється така булава, що в основному складається з тільки но названих частин — кулі та півкулі, але деформованих: сплющених згори донизу кулі та неповної півкулі з боків. Трапляються навіть такі булави, в яких бічні виступи не мають форми півкуль, а здаються окремими ніби наліпками то циліндричної форми, то пірамідками, то плескуватими кружечками, що нагадують стиснену півкулю.

У матеріяльній культурі Месопотамського межиріччя всі булави цих типів трапляються від давніших часів: і сфероїдна, і грушувата, і дискувата, і, нарешті, хрещата. Але на цій батьківщині типовою формою булави буде не дискувата, а тим паче не хрещата булава, а булава, що відходить від кулястого типу і наближається до грушуватої з витягнутим, звуженим донизу кінцем. Булав цієї останньої форми знайдено в Межиріччі чимало. Такі само булави бачимо й на рельєфах в руках у царів[39]. Звідси булави цієї форми йдуть далі на захід, до середземноморських берегів, а також на північ і губляться тут у численних фалдах Кавказького пасма, в культурах від громадсько-родових до февдальних формацій включно[40].

Щождо булав хрещатого типу, що поширені по евразійській рівнині та надчорноморських степах особливо, то їх теж знаходять у Межиріччі, але проти

названого грушуватого типу рівняючи мало. На лівому березі р. Керка в Сузах Ж. Морґан знайшов у великому некрополі, з розмальованим посудом та глиняними статуетками, і булаву з вапнякового каменю хрещатого типу[41] в похованнях скарлючених кістяків. Звідси, з Месопотамського плято, хрещата булава через Кавказький хребет перейшла на рівнини евразійські і тут, на українських землях, дістала повну еволюцію своїх форм. Тут, власне кажучи, завершила своє реальне існування ця ідея символу влади в руках гетьманських.

На терені Межиріччя, на своїй батьківщині, булава відігравала велику ролю. Про її реальне життя тут свідчить сила-силенна пам'яток мистецтва, починаючи від часів найдавніших[42].

А ще важніше: на одному з рельєфів, що зображає асирійського царя, маємо безпосередню вказівку на ролю булав у житті володарів Межиріччя: булавою, що на держаку (на дерев'яній ручці), цар б'є полоненого по голові[43].

Ми цілком певні, що булава, насамперед, була тим знаряддям, що ним володарі й царі приводили до покорности та слухняности своїх підданців, своїх слуг, рабів та полонених. Булавою просто билися, калічили й ранили один одного. Далі звідси, з цього первісного знаряддя, допомічного знаряддя сили, страху булава стає символом того ж страху, ознакою влади того, хто її мав[44].

Отже знаряддя, що правило за покорителя та заспокоїтеля, не з'явилося на світ у тій самій реальній формі, що стає перед нашими очима, а саме — круглої чи грушуватої або хрещатої булави. Первісна форма його була, очевидячки, інша[45].

Генези форми булави, на наш погляд, мусимо шукати в часах, хронологічно глибших та в інших фюрмально речах. Гадаємо, що булава хрещата має за батька собі сокиру[46].

Між кам'яними сокирами маємо одну групу, що мимоволі звертаємо на неї увагу через її формальні властивості, а надто через те призначення, що тільки й могли ці сокири виконувати — не рубати, а вдаряти. Ними ніхто ніколи й нічого не рубав. Лезо в них надто тупе. Воно рубати не могло. Далі — лезо в них має однакову довжину, як і обух, і ледве-ледве перебільшує бічні виступи — щоки в сокири[47]. Такою сокирою рубати не можна. Її призначення інше — дати удар, удар приголомшливий, такий удар, який могло дати первісне знаряддя — кийок. Далі, є такі сокири, що в них усі чотири виступи навколо дірки, тобто лезо, обух та обидві щоки мають однакову довжину, однакові розміри: ледве-ледве виступають[48]. Форма таких сокир не свідчить за те, що їхнє призначення — бути сокирою. Нарешті, є такі сокири, що зовсім обертаються на хрещату булаву[49]. В них усі чотири виступи однакового розміру і форми, всі їх однаково оброблено. Втративши свої формальні особливості, сокира втрачає і свою функціональну ролю. Це є тільки символ сокири. Ця річ потрібна тільки для удару, але не для виробничого удару, а далі потрібна тільки як ознака сили, влади.

Згодом булава обертається на буздихан, що виконує ту саму ролю булави та навіть трапляється у виробничих організаціях, напр., у цехах[50], як ознака старшинства.

Отже булава є ознака влади. Її належність одному, що стояв на чолі певної групи людей, безперечна.

В Маріюпільському могильнику маємо дві булави, крім третьої, що належала, можливо, до багато пізніших часів. Отже тут поховано двоє людей, що їм належали (чи через старшинство в родині, чи через обрання, чи через якісь інші особливості) права та ознаки керівництва. Очевидячки, це були ватажки певної громади, можливо, громади з кількох родів, а не з одного.

Цікаве явище: для цих ватажків, старшин, не призначено окремого від інших громадян місця, щоб поховати. Їх положено вряд з іншими, звичайними собі громадянами, громадянками та дітьми. Навіть інвентар похоронного ритуалу

абсолютно нічим, крім самої тільки булави, не відмінний від решти поховань. Навпаки, інвентар той був далеко бідніший від інших.

Далі, на 124 поховання (очевидячки, було їх більше, коли взяти до уваги ті зрушені, збиті вкупу, порозкидані та викинуті набік поховання, що ми не рахували і що іноді траплялися при наших дослідах) було всього двоє поховань таких осіб.

Не думаємо, щоб громада складалася з дуже великого числа одиниць. Великій громаді не сприяла площа «півострова». Нам здається, що тут могло жити maximum сотня індивідів, не більше. Але щоб сотня лишила по собі могильник із 124 поховань, при нормальній, з нашого погляду, смертности (не знаємо: можливо, смертність тих часів була багато більша, можливо, — багато менша) — потрібен не один десяток років. За цей час було всього два ватажки. Постає питання, які принципи покладені в систему набування собі голови, ватажка, керівника? Чи обирали їх на якийсь час? Чи механічно, через права старшинства в роді, ставали вони в ряди керівників на все своє життя? Більше шансів має остання комбінація. Висуваю ці міркування, як проблему, як той здогад, що дані нашого могильника не цілком його розв'язують.

XXV. КРЕМІННЕ ЗНАРЯДДЯ

Виробів із кременю в могильнику знайдено чимало. Але щодо призначення та типів — вони одноманітні. На першому пляні серед них будуть ножуваті скалки (lames) різного розміру. Потім — скребачки, здебільшого ножуватої форми. Цими двома типами, коли не обмежується, то майже обмежується вся кремінна індустрія Маріюпільського могильника. Тільки дві проколки й декілька невиразних уламків та поодинокі інші речі не становлять особливих груп кремінного виробництва, бо їх дуже мало. Все це ніби випадкові знахідки: нуклеуси, різні невиразні уламки і, нарешті, два кремінні наконечники стріл (площики), — крім того, один із них не входить до складу речей могильного інвентаря (інв. 404, табл. LV), а знайдено його випадково в червоній масі, що нею засипано могили, а другий був у похованні іншого типу (інв. 86, рис. 29). З мікролітичної індустрії знайдено не багато речей, але прекрасно оброблених. Крім того, біля поховання ч. L, коли розчищали його, знайдено нуклеус від мікролітичних знаряддів (інв. 187, табл. XLIII).

XXVI. НОЖУВАТІ СКАЛКИ

Ножуваті скалки (lames rétouchées) людність Маріюпільського могильника вважала, очевидячки, за найпотрібнішу річ у своєму житті.

Екземпляри їхні знайдено в таких похованнях: чч. V (1), VI—VII (9, 10, 21, 24), VIII (41), IX (46), XIV (55), XVI (59, 60, 61, 62), XVII (68), XVIII (76), XXII (93, 95, 96), XXV (119, 120), XXIX (127), XXXI (144), XXXIII (147), XXXIV—XXXVI (150), XLIX (176, 178, 179), L (184), LI (197), LV (214), LVI (224), LVII (234), LVIII (235), LIX (240), LXIV (247), LXVI (251), LXXV (272, 273), LXXVII (280), LXXXIV (301, 302, 303, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317), LXXXIX (330, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338), XC—XCVI (346), XCVIII (356), CIV (369), CXIV (384). Випадкова знахідка (412) з маси, що нею засипано могильник.

Ножуваті скалки траплялися різного розміру, починаючи від мініятюрних, так званої мікролітичної техніки, до 0,164 *м*. Більшість їх оброблено на чотири

подовжні площини (спідню і три верхні). Але часто трапляються й оброблені на три площини: дві верхні й одна спідня. Рідко бачимо в тих чи тих скалках руби гострі, не оббиті, не ретушовані. Наприклад, рис. 6 (поховання ч. VI, табл. XV) або рис. 22 (поховання ч. XVII, табл. XII). Скалки надзвичайно елеґантні формою і гострі; брутальнішої форми, але також гострі — рис. 49 (поховання ч. XLIX, табл. XLIII, інв. 176), або — рис. 63 (похов. ч. LVI). Здебільшого вони ретушовані. Наприклад, рис. 7 (похов. ч. VI), рис. 8 (того самого поховання), рис. 17 (поховання ч. XV), рис. 18 і 19 (похов. ч. XVI, табл. XII, інв. 60), рис. 50 і 51 (похов. ч. XLIX) та багато інших. Деякі із скалок, очевидячки, мали подвійне призначення: можливо, ножа й скребачки або ножа й генбля; помітно це на одному з коротких кінців, що оброблений у формі півкруга, ретельно заретушованого, як от на рис. 17 (похов. ч. XV), рис. 50 (похов. ч. XLIX, табл. XV, інв. 1; табл. XLIII, інв. 197). Окрім рідких винятків, всі вони мають характер зігнутих, по спідній площині, по коловій поверхні, того ядрища, від якого скалка народилася. За матеріял для них, очевидячки, був кремінь місцевого походження, на колір — одноманітно-сірий, іноді димчастий, прозорий, що часто переходить у брунатний колір.

XXVII. СКРЕБАЧКИ

Скребачок траплялося далеко менше, ніж скалок. Маємо їх із поховань: чч. XV (57, 58), XVI (59), XX (82), XXI (87), XXII (93, 94), XXIX (127), XXX (139, 142), XXXIII (146), XXXIV—XXXVI (152, 153), XLIX (177, 178), L (185), LVII (233), LXVII (256), LXXV (271), LXXXIV (304, 305, 307, 308, 309, 310, 318, 319), CXXIII (391, 392) і, нарешті, випадкові знахідки в тій масі, що нею засипані були поховання (інв. 406, 407, 409, 410, 412, 415, 417, 419, 426, 426 а, 426 б).

Скребачки зроблено з того самого місцевого матеріялу, що й ножуваті скалки. Але, що цікаво зазначити, так це те, що дуже мало їх зроблено якоїсь певної форми, або щоб форма та була закінчена, добірна. Здебільшого характеризують їх ознаки звичайної окрушки, скалки, уламка, з трохи обробленим одним краєм, що навіть іноді ледве має на собі підправлені краї. Ні зусілля, ні вміння, здається, не прикладено, щоб це знаряддя повсякденного практичного вжитку зробити зручнішим, придатнішим до роботи. Враження від них лишається непостійности, тимчасовости, ефермерности. Тільки в двох-трьох випадках великі скребачки оброблені більш-менш доладно: інв. 152 (рис. 39, 40 та 41 табл. XXI, поховання чч. XXXIV—XXXVI) та інв. 319 (похов. ч. LXXXIV, рис. 81, табл. XLIV). Решта, як великі, так і малі, мають характер найпростіших уламочків з підправленим тим чи тим ребром.

Випадкове явище для всього могильника це — надзвичайно старанно зроблена скребачка інв. 90 з поховання ч. XXII (рис. 29). Лежала вона біля правого коліна зовні, в купі, разом з іншими речами: кремінними, ножуватими скалками та річною черепашкою. Формою своєю скребачка нагадує довгий наконечник стріли, але з дуже закругленим кінцем, обробленим способом повторного ретушування, з одного тільки верхнього боку. Ретуш — дрібний, надто делікатний. Спідня площина гладенька. Матеріял — темнокоричнявий кремінь, димчастого відтінку. Найбільші його розміри — 0,052 × 0,026 *м*. Зігнуто по спідній площині. Нижня частина зламана. А в той час, навпаки, — ціла група кремінних ножуватих скалок, маючи типову, властиву їм, форму довгастого ножа, має всі особливости скребачки, а саме: закруглений один із коротких кінців, підправлений ретушуванням. Ретушуванням підправлено й подовжні руби.

Більшість знайдених у могильнику скребачок мають невеликі розміри. З того, що ці скребачки не великі, треба зробити відповідний висновок, а саме, — що ними обробляли якісь невеликі речі, скажемо, — не шкури, а зовсім щось інше, можливо, кістяні речі, платівки та інше. Скребачка інв. 152 (рис. 40, табл. XXI, поховання чч. XXXIV—XXXVI) має особливі форми щодо товщини. Спідня площина її гладенька, а протилежна виступає вгорі великим горбом. Коли таку скребачку взяти в руку для відповідної роботи, то почуття від неї таке, ніби в руці тримаєш велику річ, що справді протистає великому опорові. Скребачка ця не може не нагадати своєю формою ту (grattoir), яку знайдено в іншій країні, в середньому наверствованні Панської гроти в Брассампуї[4], і якої спосіб оброблення наближався до нашої.

XXVIII. ЗНАРЯДДЯ МІКРОЛІТИЧНИХ РОЗМІРІВ

У похованні ч. XVII знайдено на місці живота (в кутку між ліктем та животом) довгі вузенькі скалки («ножики»); своєю вагою земля розчавила їх на декілька окремих частин (рис. 20, 21, 23). Лежали вони паралельно з плечовою кісткою. Тут таки лежало декілька таких скалок, багато коротших, з темно-сірого кременю. Завширшки вони від 0,005 до 0,01 *м*. Деякі мають три подовжні площини, більшість — дві верхні, а третю спідню. При тому дві з них — спідня й верхня — широкі, а третя надто вузенька. Ця третя ретушована майже вертикально до одної з подовжніх. Крім того, деякі скалочки мають форму долота, обробленого півколом (рис. 23, табл. XII, інв. 71). В тій самій групі мікролітичних lames трапилося два уламки одного й того самого струменту (злам обох якраз сходиться один з одним), але одна частина ширша за другу (рис. 23 — з обох боків і профільний перекрій). У похованні ч. XXVIII трапилася ще одна мініятюрна скалка (інв. 123, рис. 31). Подібні «ножички» маємо і з випадкових знахідок, що трапилися в червоній масі, але не при самих похованнях (інв. 410, 413, рис. 91).

Троє прекрасно оброблені, мініятюрні tranchet; одно з них походить із поховання ч. XXIII (інв. 109), двоє інших — з випадкових знахідок із того самого могильника (інв. 408 та 418, рис. 91, табл. LV і рис. 94 та 96). Обоє завершують цей мініятюрний вид виробів. Обох їх характеризують ретельно і найтонше ретушовані краї, далі — один бік, суцільно гладенький, а протилежний йому край оброблений найдрібнішим відлущуванням, що кінчається при самому лезі вузенькою смужкою чи трикутньою зашліфованою (?) площиною. Вишліфуваний край при самому лезі, на обробленому відлущуванням боці, є характерна особливість цих, майже ювелірних виробів — tranchet — і свідчить про гарні часи неоліту. Скалка, розчавлена на три частини (про неї вгорі), можливо, лежала вставлена в якубудь оправу, що за довгий час перебування в землі зотліла.

XXIX. ШВАЙКИ

У могильнику знайдено всього четверо знаряддів, що нагадують швайки з кременю: інв. 129 (похов. ч. XXIX, рис. 33), інв. 151 (похов. чч. XXXIV—XXXVI, рис. 39, табл. XXI), інв. 306 (похов. ч. LXXXIV, рис. 77, табл. XLIV). Зроблено їх з того самого місцевого матеріялу — сірувато-димчастого кременю. Але формою своєю ці речі нагадують не тільки швайки, а заразом і скребачки. А надто інв. 306 (рис. 77, табл. XLIV). Один короткий кінець у них зроблено на вістря, іноді досить тупе, другий, протилежний, закруглено ретушуванням.

Подовжні ребра також ретушовано, оброблено ніби так, щоб не різали вони руки. Швайка інв. 151 (рис. 39, табл. XXI), крім того, сконструйована так, що праве крило її приблизно на половину своєї довжини оббите й заретушоване. Нащо це так зроблено — напевно не знаємо.

Нарешті, таке знаряддя, як інв. 306 (похов. ч. LXXXIV), своєю формою відповідає більше назві «різець» (burin), ніж «швайка».

XXX. НАКОНЕЧНИКИ СТРІЛ (ПЛОЩИКИ)

Цей рід знаряддів у самих похованнях могильника траплявся надто рідко. В інвентарі випадкових речей, знайдених у червоній тій масі, що нею засипано поховання, трапився один екземпляр наконечника стріли чудово оброблений (інв. 404, рис. 91, табл. LV). Форма його трикутня, з прямою гладенькою основою. Завдовжки він 0,005 *м*, завширшки — 0,021 *м*. Довжину його можна визначити майже точно, але все таки приблизно, бо самий кінець наконечника зламаний (0,055 *м*). З обох боків наконечник оброблено з такою уважністю, яка властива тільки ювелірові, — майстрові з великими технічними та естетичними досягненнями [52]. В спаленні, що знайдене над похованням подвійних скарлючеників, трапився близької форми наконечник (інв. 86, рис. 29). А в похованні ч. XXII (інв. 90, рис. 29) знайдено уламок (вершок) речі близького виробу, але невідомо — стріли чи скребачки, гадаю — останньої.

XXXI. НУКЛЕУСИ

Біля поховання ч. L у поритій гризунами землі трапилися: платівки з вепрячих іклів, довга, невеличких розмірів, кремінна скребачка, уламок паленої людської (?) кісточки і разом з ними — чудової форми нуклеус від виробів мікролітичного знаряддя. Сказати, якому похованню належать всі ці знахідки, ми не маємо певних даних.

Нуклеус (інв. 187, рис. 47 та 55, табл. XLIII) із темносірого, димчастого кременю, невеличких розмірів (0,052 × 0,026 *м*), має на своїй поверхні надто вузенькі руби від відбитих вузеньких lames.

Другий нуклеус (інв. 425, рис. 91, табл. LV) походить також із випадкових знахідок. Знайдено його в червоній тій масі, що нею засипане було поховання в верхніх наверствованнях, в частині могильника, біля поховання ч. XC, але до самого поховання він не належав. Матеріял — той самий сіруватий, димчастий кремінь. Розміри має багато більші від попереднього (0,072 × 0,032 *м*). На своїй поверхні має широкі смуги від широких lames.

XXXII. РІЗНІ УЛАМКИ

Знайдено їх при різних похованнях, на кістяках і під кістяками. Здебільшого траплялись вони групами, але бували й поодинокі. Дали уламки такі могили: VI—VII (інв. 11), XVIII (76), XXII (103), XXV (121), XXXIII (148), XXXIV—XXXVI (155), XLIX (180), L (186), LXXXIV (326), LXXXIX (339), XC—XCVI (350), XCVII (355) і нарешті, — випадкові знахідки (інв. 424).

Одні з тих уламків походять від самих речей, напр., від ножуватих скалок, інші мають невиразну форму і, очевидячки, є рештки тих виробів, що все таки на щось потрібні були людям. На багатьох із цих уламків бачимо явні

сліди вживання їх: ретуш, підправки, виломи від тиску та ін. Очевидячки, уламки ці брали участь у роботі.

Іноді купка уламків, що лежать біля кістяка разом з іншими речами, на наш погляд, характеризує фах самого небіжчика. Напр., у похованні ч. XXXIII (інв. 148), біля правої частини крижових кісток, лежала купа таких уламків (усього двадцять один) поруч із кремінними ножуватими скалками (інв. 147, рис. 38) та кремінною також (інв. 146) скребачкою. Очевидячки, кістяк належав майстрові кремінних виробів. Цілком аналогічне поховання ч. LXXXIV. Під правим плечем та під правою частиною огруддя маємо тут цілу купу з тринадцяти уламків (інв. 326, рис. 74, табл. XLIV) разом з ножуватими скалками, швайками. Окрім кремінних, інших речей, не кремінних, тут не було. Те саме й у похованні ч. LXXXIX; увесь інвентар його — майже виключно речі кремінної індустрії (інв. 330—339, рис. 84, табл. XLVI).

XXXIII. ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ ТА РОЗВИТКУ КРЕМІННОЇ ІНДУСТРІЇ НА НАДОЗІВЩИНІ

Розглядаючи вироби кремінної індустрії Маріюпільського могильника, ми не бачимо тих особливостей та характерних рис кожного типу речей, що властиві таким численним виробам неолітичних часів у лісостеповій смузі України. До речей Маріюпільського могильника належать ті самі ножуваті скалки, подібні ж скребачки, але не зовсім тотожних форм і деякої іншої техніки, навіть, іноді, зміненої форми. Ледве чи тут, у цій смузі — Волинь, Київщина, Чернігівщина — доведеться шукати родичів отій маріюпільській кремінній та кам'яній індустрії. Здається, що генеза та еволюція провідних форм кремінної та кам'яної індустрії на Надозівщині буде зв'язаною більше з подібною індустрією — східньою та південною, із середньоазійською та малоазійською, а не з надбалтицькою, що до неї тягне, скажемо, Чернігівщина. Це й зрозуміло: рід і характер праці, через умови кліматичні та економічні, на Надозівщині і на Надбалтиці по суті були різні, а звідси і формально, і технічно відмінні.

Важко тепер, маючи невеликий матеріял, до того ще й не систематизований та не оброблений, робити будь-які висновки. Ще не настав час. Так чи так, помітні, проте, характерні ознаки зв'язку індустрії Надозівщини із східніми країнами та з півднем, а не з північчю.

Крім того, ціла група речового матеріялу, що з часом виявляється і стає відома, ані своїми формами, ані матеріялом не знайде собі родичів серед північних виробів.

Клин-сокира з поховання ч. L, вирізаного і цілком перевезеного до музею, далі, така сама сокира з поховання ч. LI (інв. 199), ще далі, — хронологічно пізніша, але близької культури, — булава з поховання скарлюченика ч. XXIV (інв. 118), — всі три речі із зеленкуватого порфіриту; або: сокира-молоток із с. Гороженого кол. Херсонської округи [53], зроблена з базальту; сокира-молоток із Каракуби на Маріюпільщині [54]; сокира-молоток з околиць с. Гайчулу на Маріюпільщині [55], із зеленкуватого нефриту; молоток із темно-зеленкуватого порфіриту (?) Луганського музею, — все це речі, що ні своїм матеріялом, ні формами, ні технікою аж ніяк не відповідають речам північного надбалтицького походження. Всі названі вгорі речі знайдуть собі аналогію в відповідних виробах соціяльно-економічних періодів первісного громадянства різних країн сходу й півдня, звідки походять і самі ті матеріяли, що з них їх зроблено. Ця тема заслуговує на окрему розвідку, і варто уважніше поставитися до тих пам'яток, що самі за себе промовляють краще, ніж теорії про них.

XXXIV. ЗУБИ

Провірчені різних тварин зуби, що людність вживає їх на прикраси, бачимо тепер у численних народів Старого і Нового Світу, що стоять або на однаковому, або на близькому до однакового, щаблі соціяльного та господарчо-економічного розвитку. Зубами прикрашають себе головно ті народи — мисливці — як от тубільці Африки (бечуани). Зубами прикрашають вони шию, як намистом. Те саме бачимо і в океанівців (гавайців). Трапляються зуби, як намисто, у малайців, а так само й у меланезійців. Знають їх як окрасу й австралійці. На о-вах Фіджі та на Новій Помераніїї прикрашають себе зубами звіра кашалота, в Новій Ґвінеї — вепрячими зубами, ігороти — крокодилячими зубами, а меланезійці — собачими іклами, народи північні — зубами ведмедячими, а інші — вовчими, оленячими, лисячими тощо. На Соломонових о-вах і на Новій Ґвінеї прикрашають себе навіть людськими зубами. Чоловіки з племен в Оріноко (Америка) однаково з жінками прикрашають себе зубами й іклами ягуарів, кайманів та ін. звірів. Нарешті, зуби правлять разом із черепашками або мушлями за мінову одиницю, за гроші, як у індійців Північної Америки. Коротко сказати, зубів різних тварин, до людських включно, вживають скрізь ті народи, що стоять на низькому щаблі культурного розвитку, і вживають звичайно зубів тих тварин, що з ними мають справу, що їх використовують на щось інше, а не тримають тільки ради зубів.

У первісних культурах минулого зуби різних тварин явище також звичайне, а надто в культурі неоліту та палеометалевої доби.

У могильнику, що територіяльно далекий від Маріюпільського, а культурою своєю наближається до нього, а саме Летналу, кол. Фелінського повіту Ліфляндської губ., що досліджував його Martin Boltz від 1903 по 1913 рік, знайдено чимало провірчених зубів таких тварин: собаки, річної видри, вепра [56].

Собачі зуби, як прикраса, відомі й у Данії [57] в різних культурах. Знаємо їх у Фінляндії та в Німеччині, так само й по інших країнах, не тільки за стародавніх часів, а й багато пізніше [58].

У Маріюпільському могильнику прикрас із зубів різних тварин немало: собачі, лисячі, вовчі, оленячі, борсукові, і далі — багато вепрячих іклів. Зубів інших таких тварин, щоб належали до свійських, немає тут зовсім.

XXXV. ВЕПРЯЧІ ІКЛА

Цей вид прикрас був дуже поширений серед осельників Маріюпільського могильника.

Вепрячими іклами, в їх первісному вигляді, зовсім не обробленими, крім провірчених дірочок на двох протилежних кінцях, прикрашали вони насамперед голову, потім шию і, нарешті, спереду тулуб: груди й живіт. Із цих самих іклів вирізували вони ті довгасті платівки, яких дуже багато знайдено на кістяках, що ними прикрашали вони, очевидячки, свій одяг. Нарешті, з цих іклів вирізували вони подоби тварин, як привіски для прикраси, а можливо, і як амулети, як подобу тотема.

Біла, блискуча, емалева поверхня, дуже гладенька й суцільна, іноді з ледве помітними хвилями, не могла не привернути до себе уваги, не зацікавити людину. Всі так звані дикі племена, як далекі від нас, так і сучасні, що своєю культурою та побутом наближаються до первісних культур доклясового громадянства, шанували й шанують з самої природи своєї чудовий цей матеріял.

Нам особисто, коли ми досліджували інвентар нашого могильника, здавався цей матеріял серед усіх інших матеріялів, найпринаднішим, найцікавішим.

Пробувши тисячі років у землі, він не втратив чудової своєї фактури, свого емалевого блиску.

У похованнях чч. VI, XXXa, LVI, LXXIV іклами прикрашали голову, їх носив небіжчик за життя. Очевидячки, він прив'язував їх за допомогою дірочок, ззаду на голові, так що кореневими кінцями ікла заходили за голову, а гострі кінці, що теж мали дірочки, були на лобі, іноді стирчали вперед. Очевидячки, ікла композиційно зв'язані були з убранням, що прикрашало голову, — з тканиною чи шкурою (рис. 4, табл.: VI, VII, XVII, XIX, XX, XXV, XXX та XXXI).

Двоє іклів прикрашали шию, обіймаючи її з двох плечових боків: як і на голові, ікла кореневими кінцями лежали ззаду на шиї, а гострими кінцями наперед, на груди. Такий спосіб прикрашати шию бачимо в похованнях чч. VI, LXIV, в похованнях дитячих чч. XXXa та CIX (табл. XLVIII). В усіх випадках ікла були великого розміру, чудово зформовані, видимо старого вже вепра.

У похованні ч. LXXXIII двоє вепрячих іклів лежали на лівій плечовій кістці: одно ближче до плеча, друге — майже біля самого ліктя, обоє гострими кінцями від тулуба (табл. XXXVIII). Гадаю, що спочатку лежали вони не так. Сказати, як ці ікла було пристосовано до одягу, не маємо підстав.

Нарешті, і в похованні ч. VI цілий ряд іклів лежав на грудях у небіжчика, починаючи від шиї і кінчаючи поперекoм (рис. 4, табл. VI та VII). Лежали вони горизонтально, одно біля одного, досить густо. Напрям кінців правильно чергувався: один ліворуч, другий — праворуч. Було їх дванадцять. В кожному є дірочки. Коренева частина іклів не завжди заціліла. З дванадцятьох іклів, що тут лежали, двоє зовсім покришилися.

Яке завдання виконував цей ряд іклів? Була це прикраса, чи захист? Можна припустити думку про панцир на грудях. Так гадає, між іншим, Al. Chenk[59]. Здається, маємо справу тут з прикрасою, зважаючи на ту прикрасу, що зафіксована тепер у тубільців Нової Гвінеї в північному й півн.-західньому кутку її[60].

Проблематична також гадка в даному разі як про тріюмф перемоги над великою кількістю страшної тварини — вепра. Це можна припускати, не більше.

Вепрячі ікла мало не в усіх народів первісної культури були і є улюблена прикраса. На Новій Гвінеї з'єднують двоє іклів і носять їх як браслет[61]. Там таки носять ікла на грудях разом із текстильними та іншими прикрасами[62] у вигляді двох прегарно скомпонованих півкол.

Серед старовини східньоевропейської рівнини такі ікла з провірченими дірочками трапляються часто, а надто в доклясових культурах. Скажемо про найвідоміші знахідки. Гр. П. Уварова видала їх із кавказьких могильників[63]. Вживали їх і на Клязьмі (Льялівська культура[64]). Гр. Уваров видав ікла з Фатьянівської стоянки Ярославської губ.[65]. Оссовський видав такі самі ікла з Галичини[66].

Між іншим гр. Уваров про зразки вепрячих іклів із швайцарських будівель на палях, на підставі повідомлення відомого дослідника Keller-a (Berisht... III, taf. IV, 34, 35), каже, що такі ікла правили в рибалок за гачки[67]. Проф. А. Іностранцев у своїй праці[68] взяв під сумнів цю думку. Ми гадаємо, що справді вепрячі ікла не могли бути й ніколи не були гачками в рибалок, а тільки прикрасою, навіть не амулетами, як можна гадати про інші зуби.

XXXVI. ЧЕРЕПАШКИ

Крім платівок, із середньої частини черепашок, тобто з перлямутру, та крім намиста в формі кружечків і в формі півмісяця, в могилах знайдено не мало й самих черепашок, то в натуральному вигляді, зовсім не оброблених, то з дірочкою біля замка. В натуральному вигляді вживали тільки річних двостульних черепашок різного розміру. Знайдено їх чимало. Більшість уже зотліла, пороз-

надалася. Дуже рідко вони мали свою первісну форму. Знайдено скрізь на кістяку і ніколи на одному й тому самому місці. Сказати, на що їх уживали, тепер ми не маємо певних даних. Правдопобідно — їх їли. В могилу клали, можливо, з тією самою метою.

Черепашки іншої форми — круглясті, різного розміру, морські також знайдено. Очевидячки, їх чіпляли як прикрасу. Біля замка завжди є провірчена дірочка, щоб можна було черепашку почепити.

В інвентарі нашого могильника черепашки занотовано за №№: 70, 80, 168, 174, 236, 260, 275, 293, 321, 322, 329, 345, 416. Уже з цього видно, що між іншими речами найчастіше трапляються черепашки, а коли додати ще й вироби з них, то будемо бачити, як багато колишнія людність уживала цього матеріялу, бо, очевидно, його легко було діставати. Вживання черепашок на прикраси відоме в різних народів Старого й Нового Світу [69]. Скрізь, де існують народи, що не знають ще цивілізації, черепашок вживають вони якнайширше, як прикраси, як мінового знаку. Було б важко перерахувати ті країни та народи. Явище цілком зрозуміле: здобувати черепашки легко. Форма й колір мають свої декоративні відміни. Не звернути уваги на них не могла людина певного розвитку, що має нахил прикрасити себе й тим відзначити себе від інших. Навіть тепер бачимо, як курортники в Криму й на Кавказі прикрашають двостульними черепашками свої літні пояси, а дітям везуть в подарунок низки намистин з дрібних черепашок. Звичайно, явище це треба вважати за пізні ремінісценції справжньої естетичної потреби.

XXXVII. ПЕРЛЯМУТР

Речей з перлямутру, тобто із середньої частини великих черепашок, у могильнику знайдено дуже мало і в виробах однотипових. Про перлямутрові намистини, що мали форму кружечків різного розміру, або були з одрізаним сеґментом, — мова буде окремо. Все це були довгасті прямокутні платівки, цілком тотожні з платівками із вепрячих іклів; відміна тільки та, що ці останні були більшого розміру. Платівки з перлямутру були багато коротші, а завширшки майже однакові. На коротших кінцях мали по одній дірочці, а на лицьовій поверхні, як і в платівках із вепрячих іклів—прорізані від дірочки до ріжків глибокі рівчачки; в них у свій час лежав мотузок, що йшов крізь дірку і прикріпляв платівку до тканини чи шкури. Розміри платівки залежали від розміру самої черепашки (інв. 281, 283, табл. XXI).

XXXVIII. ВИРОБИ З КІСТКИ

Кістяних виробів в інвентарі Маріюпільського могильника знайдено надзвичайно мало, коли рівняти до того, скільки було там речей з іншого матеріялу, з вепрячих іклів, чи із зубів різних інших тварин.

Кістяні вироби можна поділити на дві групи.

До першої групи належать речі практичного (чи то виробничого, чи то хатнього) вжитку, до другої групи — речі декоративного призначення.

З речей практичного вжитку маємо такі, як ребро якоїсь тварини; один кінець у нього загострений і, отже, обернений на швайку: похов. ч. XII (інв. 47, рис. 13), похов. ч. XVI (інв. 65, рис. 15), похов. ч. LXVI (інв. 253, рис. 64), похов. ч. LXXV (інв. 277, рис. 70), похов. ч. LXXXII (інв. 292, рис. 72); другий протилежний кінець (epiphis) такої швайки іноді відрізаний, іноді він лишається на своєму місці. Далі — широка кістяна платівка з зубцями на одному

з коротких боків і з дірочкою на протилежному боці (похов. ч. XVI, інв. 63, рис. 15, табл. XII). Нарешті — сім дудочок із пташиних гомілок з поперечними нарізками (похов. ч. VIII, інв. 40, рис. 11, табл. IX та X) і дудчаста кістка (птаха) загострена з одного кінця на швайку (?) (похов. ч. XXII, інв. 108, рис. 29). Оце й усе з речей практичного вжитку. З випадкових знахідок є дві платівки (табл. X, А та Б) від Г. Ф. Кравця.

Декоративних прикрас із кістки ще менше. До них належать:

Вирізьблена з кістки — точніше з кістяної платівки — фігура передньої частини невідомої тварини, здається свині (з похов. ч. VIII, інв. 39, рис. 12, табл. X). Далі, мініятюрна, також вирізьблена з платівки, але не з кістяної, а з вепрячого ікла, фігура свині з дірочкою на спині (похов. ч. CI, інв. 363, рис. 85, табл. XLVII). Нарешті — чимало кулястих намистин з невідомої нам покищо кістки. Про них мова буде далі.

Важко зараз сказати, чому так мало речей з кісток, а особливо речей виробничого характеру, в інвентарі нашого могильника. Чи не було кістяного матеріялу і тому мало речей з нього вживали? Чи виробництва, де потрібні були кістяні речі, не були розвинені? Чи, можливо, не було звичаю класти в могилу речі з такого матеріялу, як кістка?

Коли маємо декілька речей з кістки, покладених з небіжчиком, то вже не маємо права говорити про те, що у власників нашого могильника не було звичаю класти в могилу кістяні речі, що належали небіжчикові в його виробничій діяльності. Такий звичай, очевидячки, існував. Отже — друге питання — чи було ж цей звичай заведено як неодмінну, обов'язкову частину в ритуал, чи можна було такі речі класти й не класти з небіжчиком?

Перед нами головне — швайки. І всі товсті. Такими швайками можна було проколоти товсту, грубу тканину чи шкуру і при тому — товстим злучним елементом. Делікатніше обробити ними не можна. Тонких швайок у нашому могильнику не знайдено. Треба гадати, що такими швайками можна було обробляти тільки товсту, грубу тканину та шкуру, як ми вже сказали. Для того треба було чимало струменту. У могильнику його не знайдено. Очевидячки, не тому, що, крім поламаних, не цілих швайок, інших речей і не було в тодішньої людности. Можливо, що класти в могилу всі кістяні речі виробничої діяльности небіжчиків не було звичаю. Досить було покласти тільки натяк на ту діяльність, — навіть зламаний кістяний струмент. Можливо, що в тому, які речі класти в могилу, відігравали ролю вартість, ціна та потреба кістяного струменту. Класти в могилу потрібну виробничу річ із кістки було невигідно. Досить було і символу — зламаної швайки.

Крім кістяних швайок, у могилі знайдено довгасту кістяну платівку, що про неї сказано вгорі. Короткий бік у неї нарізано зубцями, а в протилежному — провірчено дірочку, щоб можна було платівку почепити. Призначення цього струменту, очевидячки, виробниче. Це не гребінь для зачіски, а виробничий струмент. Але, для якого виробництва? Нам здається, — щоб обробляти прядиво — вовну, волокно, тканину, — взагалі те, що зв'язане з текстильним виробництвом (рис. 15, табл. XII, інв. 63).

Ролю такого струменту в ткацькому виробництві докласових часів з'ясував німецький учений Loth[70]. Його міркування стверджує Grempler[71].

На терені Евразії такі струменти трапляються часто. Цілком подібні гребені (будемо умовно так їх називати) походять із Сібіру, з городища «Чувашський мыс»[72]. Автор, що видав їх, гадає, що це струмент «для чесания зудящей кожи». Невідомо нам, які підстави мав автор для такої думки. Алеж щось близьке маємо між цим струментом і тим, що вживали його стародавні фіни (скребли, чухали собі голову, щоб вона не боліла[73]), кажемо — щось близьке, але не тотожне.

Можливо, що гребенів, подібних до наших, могли вживати й на те, щоб орнаментувати керамічний посуд.

Цілком тотожний з маріюпільським знаємо струмент із могильника «Чми» на Кавказі [74].

Поза межами близьких нам країн цілком аналогічні речі знаємо в Шотляндії, що служили там, очевидячки, для того самого. Там їх знайдено серед численної кістяної індустрії у Foshigarry [75].

Далі — дві чудові довгі платівки в формі наших ножів, щоб розрізувати книжки, знайдено в нашому могильнику. Одну знайдено в тому похованні, що розчистив його до нашого приїзду Г. Кравець і потім передав її в музей (табл. X, Б і уламок такої самої — табл. X, А); другу знайшли ми в похованні ч. LXXXIII (інв. 295, рис. 73, табл. XLII). В тому ж таки похованні лежала й половина такої самої платівки. Про них — далі.

XXXIX. ДУДОЧКИ

Крім того у похованні ч. VIII (інв. 40) знайдено сім дудочок, що лежали поруч одна з одною. Лежали вони в кутку біля ліктя лівої руки, на крижових кістках (рис. 11, табл. IX та X). Всі їх потрощила земля своєю вагою, але форми й розмір встановити можна було. Деякі реставрували ми там таки на місці (табл. X), а на решту не мали ані часу, ані можливостей. Це вже справа музею, де вони переховуються.

Дудочки найдовші були 0,10 *м*, з діяметром 0,015 *м*. Всі вони з пташиної кістки з дуже тонкими стінками. Зверху прикрашені поперечними нарізками. На деяких дудочках нарізки ці дуже коротенькі й ідуть кількома рівнобіжними рядками — один над одним. На інших дудочках такі нарізки йдуть навкруги, густо одна над одною. Яке призначення нарізок, певно сказати нічого не можемо, алеж гадаємо — виключно декоративне. Обидва короткі кінці дудочки вільні. Крім нарізок, жадних дірочок у дудочках непомітно. Поки не всі дудочки реставровано, сказати будь-що певне про довжину всіх їх не можемо.

Подібну дудочку знайдено в Китойському могильнику, з кістяною швайкою чи шилом усередині [76].

Дудочки з пташиних кісток, на наш погляд, походять від музичної діяльности стародавньої людини. Але така дудочка мусить мати одну технічну особливість: круглу чи довгасту дірочку чи декілька дірочок на стінці. На наших дудочках слідів таких дірочок не знайдено. Стінки в усіх дудочок без дірочок. Але це не є причина, щоб не вважати ті дудочки за музичне знаряддя. У побуті тих народів, що перебувають і досі на низькому щаблі матеріяльного розвитку, як от тубільці Перу, Тібету, Batang-у та інших країн, є музичні дудочки без дірочок у стінках. Такі бездіркові дудочки маємо в тому знарядді, що знаємо під назвою сиринкс, напр., у Перу. (Переховуються в Національному музеї Сполучених Штатів [77]). Вони мають 5—6 дудочок, одна менше одної, злучених в одній площині.

В сучасному побуті народів Ново-Каледонії подібні нашим кістяним дудочкам є дудочки з бамбуку. Їх теж прикрашають нарізками, але нарізки тут складніші та навіть іншого змісту [78]. Окремі дудочки знаємо в багатьох інших народів, як музичне знаряддя [79].

Музичне знаряддя з ряду дудочок без дірок у стінках відоме й у сучасному побуті в Сіямі (понад р. Мекенґ). Місцеві тубільці грають на сиринксі, що складається з декількох бамбукових дудочок, зв'язаних між собою, з 7, 9, та навіть з 13-ти дудочок [80]. І по інших місцях вживають цілком тотожного

знаряддя[81]. Тубільці всіх названих країн стоять майже на однаковому або на близькому рівні культурного та виробничого розвитку. Більшість уживають кременю як матеріялу на свої ножі, скребачки, швайки. Всі вони роблять свої струменти, крім того, з кісток. Мало не всі вони прикрашають себе черепашками, зубами різних тварин. Всі вони знають тільки виробництво неолітичної доби та пори мідно-брондзової.

Чудові зразки т. зв. сиринксів дає в своїй праці Закс[82], оглянувши їх у всіх народів первісної культури.

Далі, у похованні ч. LXXXIII, в поперековій частині, лежали дві речі з кістки невідомого нам призначення (інв. 295, 296, табл. XLII, рис. 73). Перша — довга платівчаста річ, схожа на ніж з одним гострим кінцем, а другим, протилежним, одрубаним упоперек. Бічні краї — тупі, але старанно закруглені. Платівка завтовшки скрізь однакова, товстіша трошки з тупого кінця. Приблизно по середині платівки, близько до краю, — дві невеличкі круглі наскрізні дірочки, очевидно, щоб можна було почепити. Одна половина другої, цілком тотожної речі, лежала поруч, навхрест до першої. Це була нижня половина. Другої половини не було зовсім. Обидві речі оброблені дуже старанно. З обох боків і на ребрах гарно згладжено. Довжина першої — 0,239 *м*, довжина уламка другої кістки — 0,12 *м*.

Ще незрозуміліша є кістяна платівка того самого вигляду, що й попередня, з одним кінцем гострим, а другим, протилежним, відрізаним упоперек. У платівці, вподовж, вісім круглих дірочок; інтервали поміж дірочками не однакові. Перша дірочка від тупого кінця — не на одній прямій з усіма іншими дірочками.

Крім того, — уламок такої самої платівки, з однією дірочкою. Але ця остання платівка, починаючи від того кінця, що впоперек відрізаний, вужчає.

Обидві останні платівки вийнято з першого поховання, випадково відкритого, коли орали на могильнику, до нашого приїзду; до музею передав їх Г. Кравець, місцевий аматор-археолог; він перший звернув увагу на червону землю, що показалася під плугом, та на кістяк із поховання з цими речами (табл. X, А та Б).

Про платівку з вісьмома дірочками можна сказати тільки, що вживати її могли у текстильному виробництві, мотузники (сукати мотузки) та ін. Але щонебудь певне сказати про це важко.

Друга група речей з кістки — речі декоративного призначення. До неї належить дуже мало назв.

Кулясті намистини зроблені з кістки надзвичайно уважно, старанно, — речі виключної техніки. Про них далі, у розділі «Намисто».

XL. ФІГУРИ РІЗНИХ ТВАРИН

Фігури такі в Маріюпільському могильнику нечисленні. Перша — це фігура передньої частини тварини (можливо, свині), вирізана з платівчастої кістки, заразом і сумарна, і характеристична. Походить вона з поховання ч. VIII (інв. 39, рис. 12, табл. X).

Система абрису (контура) — м'яка. Жадної лінії гострої, ламаної. Схеми ніби немає. На її місці виступають плавні й точні форми. Навіть ребра зрізів зрівняні. Ніби майстер дбав про те, щоб виліпити, а не вирізати фігуру.

Товста шия, ступнево, без жадних модуляцій, переходить у тулуб. Ледве помітно зверху й зісподу злучається шия з головою. Але ясно видно вилиці. М'який, хвилястий абрис, внизу позначаються ясно щелепи, губи та взагалі морда. Легенькими, ледве помітними, нарізками позначено двоє ушей, вони не виходять за загальну лінію абрису шиї. М'яко зазначено горбочок носа.

Над передніми ногами, на самій спині (близько до краю абрису) — кругла дірка, очевидячки, щоб чіпляти. Далі платівка обламана — внизу, де мали б починатися ноги, і вгорі, де починається спина. (Розміри: від морди до зламу просто — 0,061 *м*, заввишки 0,041 *м*). З обох боків платівку оброблено однаково старанно і з обох таки боків позначено ті самі анатомичні особливості.

Друга фігура тварини з поховання ч. CI (інв. 363, рис. 85, табл. XLVII) багато менша (завдовжки 0,038 *м*, заввишки 0,017 *м*). Хоч фігура ця й зроблена не з кістки, а з вепрячих іклів, тобто з тих платівок, що ним приділили ми окремий розділ, проте розглядаємо фігуру з цього матеріялу поруч із кістяною, через такі ознаки: характер сюжету, роботи, близькість матеріялу та однакове призначення.

Всупереч першій фігурі, тут схематично подано тварину, очевидячки, свиню, випиляну чи вирізану з верхнього лицьового боку вепрячого ікла. Схема, що її майстер поклав в основу своєї творчої роботи, не помішала йому зазначити й виявити з належною повнотою всі характерні риси та особливості тварини. Свиня понуро спустила голову, вона йде вперед. Про це свідчать ноги. Ніг усього дві: одна передня, друга — задня. Це й усе. Для даного враження й досить. Передня нога витягнута своїми ратицями вперед, задня майже стоїть сторч, але стегно дуже відхиляється назад. Товстий тулуб із животом, що майже досягає землі, окреслено знизу виразними простими лініями. Зад правильно закруглений. Двоє ушей стирчать над головою майже сторч. Відокремлено їх від шиї та голови глибокими нарізками. На спині, над передніми ногами, провірчено велику дірку, щоб можна було почепити. Річ має ніби суто декоративне призначення, як і намисто. Цілком зрозуміло, чому знайдено її на дитині, а не на дорослому. Отже не виключена думка про зображення тотема.

Фігури тварини, як окраси, відомі в різних матеріяльних формаціях на широких просторах. Близька щодо ідеї фігурка — це бурштинова привіска з Дронтенгайму в Норвегії[83], а також із Мнікова біля Кракова[84]. Ще ближчі нам територіяльно та культурно будуть фігурки з дослідів проф. Іностранцева на побережжі Ладозького озера[85]. Не будемо доводити тут відомої думки, що звичай та вміння виробляти й уживати таких фігурок у людини різних далеких країн постав через аналогічну базу соціяльно-економічних структур та ідеологічних надбудов.

Не обстоюємо, що фігурки ці тільки декоративні прикраси; можна припускати, що це були амулети, талісмани, зображення тотемів. Але певних даних говорити про цю останню ролю, не маємо.

У похованнях чч. XXXIV—XXXVI знайдено трикутню привіску теж із вепрячого ікла. Її також зачисляємо до виробів із кістки. Це довгаста платівка (інв. 154, рис. 39, табл. XXI). Її трикутня форма цілком природна, бо це є кінець ікла. На гостряку вже провірчено дірку. Протилежний кінець зрізаний упоперек. На обох бічних краях — численні поперечні нарізки (рис. 39).

Можливо, що це не тільки прикраса (привіска до намиста) чи що: річ ця виконувала якусь ролю у практичному, виробничому житті тодішньої людини. Довжина її — 0,038 *м*, ширина — 0,018 *м*.

XLI. ПЛАТІВКИ З ВЕПРЯЧИХ ІКЛІВ

Чотирикутні довгасті платівки, вирізані з блискучої поверхні вепрячих іклів, щодо розмірів, розподіляємо на такі типи: А — платівки короткі (рис. 62, інв. 230); Б — широкі (рис. 57, інв. 202, 228): В — вузенькі (рис. 57, інв. 216) і Г — середній тип між широкими та вузенькими платівками (рис. 57, інв. 217).

Всі типи платівок мають однакову природну товщину, що майстер майже ніколи не змінював, а тільки шліфував спід. Технічні особливості їхні такі:

1) кожна платівка, типів А та Б, має дві скрізні круглі дірочки біля кожного з коротких боків; провірчено їх зісподу; і тут дірочка багато ширша, ніж зверху, отже конічна; 2) від цієї дірки на лицьовій поверхні до двох протилежних ріжків ідуть просто глибокі рівчаки, вирізані в платівці; тут, на ріжках, рівчаки кінчаються півкруглою вирізкою; 3)платівки типу Г мають на коротких краях по два поперечні паралельні рівчаки. Призначення рівчаків очевидне: вони мали прийняти в себе ту нитку (мотузок, ремінець), що виходила з дірки й прив'язувала платівку до тканини чи шкури, що з неї був одяг чи пояс, де їх було нашито. Цим пояснюється й півкругла вирізка на ріжках: нитка не могла лягти на ріжок, їй потрібна була заглибина, яку і зроблено на самому ріжку. Платівку такого типу можна було прикріпити різними способами. Гадаю, що такий спосіб, коли нитка була одна, а не дві паралельні, найбільше відповідав потребам: нитка проходила в дірку, очевидячки, двічі, так: зісподу діркою ч. 1 (рис. 2-а), звідси вона йшла рівчаком до ріжка 3, тут спускалася вниз крізь тканину і під сподом ішла в точку 4. Звідти знову виходила на поверхню, йшла рівчаком знову до точки 1, проходила діркою вниз і під сподом, уздовж платівки, доходила до дірки 2. Тут виходила знову на поверхню, рівчаком ішла до ріжка 5, спускалася вниз, проходила крізь тканину, йшла попід сподом до ріжка 6 і знову виходила на поверхню в цій точці. Від ріжка 6 проходила рівчаком до точки 2, спускалася вниз і звідси йшла під сподом до другої платівки, до точки 1а і повторяла далі ту саму комбінацію. Так, нам здається, пришивали ці платіки. Не виключені й інші комбінації, та на них спинятися не будемо.

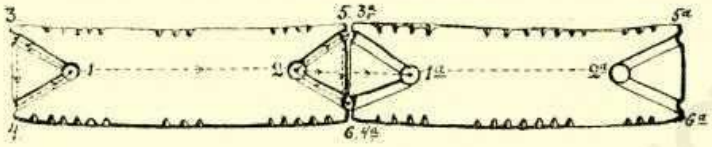

Рис. 2 а. Спосіб пришивати платівки.
Fig. 2 a. How the plates were sewed on.

Середнього типу платівки (тип Г) прикріпляли так: платівки (рис. 57, інв. 217) на коротких боках мають по два рівчаки на кожному; в цих рівчаках і лежала та нитка, що притягала платівку до тканини чи шкури. Маніпуляції тут очевидні й пояснень не потребують.

Широкі платівки (тип Б), що мають на кожному із своїх ріжків по дірочці (рис. 57, інв. 219, 202), можна було б пришити двома способами, а саме: нитка могла лежати поверх платівки, поміж двома дірками, або виходила з дірки, захоплювала тільки краї платівки й знову спускалася вниз. Спостереження над краями круглих дірочок у цих платівках показують, що нитка, вийшовши зісподу, лягала зараз же вбік, не впоперек від платівки, а вподовж; у цьому напрямі самий руб дірочки й витертий.

Отже, маємо три способи прикріпляти платівку. І найскладніший з них був перший. Широкі платівки іноді вдвоє ширші від вузеньких, а завдовжки вони однакові. Від вузеньких платівки ці, крім зазначених особливостей, відмінні ще й тим, що природно зігнуті не тільки в двох напрямах. Крім того, технічна відміна в цих платівках та, що кожна з них має чотири круглі дірочки, на кожному ріжку. На цих платівках ніколи не буває нарізок. Немає на них і рівчаків та нарізок на ребрах. Поверхня в них гладенька.

Коротенькі платівки (типу А) завширшки такі самі, як і вузенькі, але мало не вдвоє коротші. У них — по дві дірочки з рівчаками, що йдуть від дірочок до ріжків. Іноді трапляються нарізки на ребрах.

Середній тип (Г) платівок ширший від вузеньких і на коротких кінцях майже завжди ширшає і на цих кінцях має по два рівчаки, щоб прийняти в себе нитку. На подовжніх ребрах платівки ці теж мають нарізки, але не завжди.

Найкраще зроблені — старанно й уважно — платівки вузенькі (тип В), а найгірше — платівки середні (тип Г).

Всі типи платівок — окрім широких (тип Б), — мають не завжди, але дуже часто, на своїх подовжніх, а іноді й на коротших рубах, зверху ряди нарізок, коротеньких, у формі трикутничків, що вкривають тільки верхній руб платівки, а не всю товщину її. Нарізано їх завжди групами, по декілька нарізок. І груп, і нарізок буває неоднаково. Рідко, але буває, що й усе ребро платівки вкрите такими нарізками, без поділу їх на групи, напр., табл. XI, одна з платівок.

Ледве чи такі нарізки мали декоративне призначення: надто вже вони мало помітні в розумінні прикраси. Гадати, що нарізки ці мали якесь практичне значення, — важко. Не придумаєш такої потреби і не тільки тому, що потреби та інтереси людности первісних формацій нам не завжди ясні... Алеж їх нащось нарізано!.. Не однакова завжди кількість нарізок, якесь незрозуміле групування, далі розміщення груп, — все це дивує. Отже, взявши до уваги, що, напр., черепашки, а далі й намисто у формі кружечків із середньої частини черепашки (перлямутр) правили і за прикрасу, і за мінову одиницю в багатьох народів різних фаз розвитку і правлять навіть тепер, — чому не припустити, що й наші платівки (а вони безперечно, були і дорожчі, і кращі за черепашку, за кружечки з неї) не виконували такої мінової ролі? В такому разі можна було б шукати в нарізках на платівках відповідного цій ролі змісту — лічби, міри та ін.

Всі описані платівки траплялися на різних частинах кістяків, починаючи від голови та грудей і кінчаючи надступневими місцями. Лежали вони на кістяку здебільшого рядами, горизонтально на голові, як вінчик (табл. XLV), на грудях вище від живота, напр., у похованнях: ч. XLIV (табл. XXII), ч. L (табл. XXV та XXVI) і ч. LXXXV (табл. XLV); на животі та на крижах поясом, як у похованнях ч. XLIV (табл. XXV та XXVI) і ч. LIV. За чудовий зразок того, як лежали горизонтальні ряди платівок на нижніх частинах кістяка, може бути поховання ч. LVI; тут маємо: надколінні ряди, один ряд попід колінами й останній ряд над ступнями (табл. XXXII). Ряди платівок на цьому кістяку кінчалися трикутніми кінцевими платівками. Розміщення й порядок досить ясно свідчать про призначення цих платівок: їх нашивали на одяг як прикрасу. А одяг, очевидячки, носили довгий, аж до п'ят.

XLII. НАМИСТО

До намиста зачисляємо всі типи дрібних привісок, пронизок, крім великих.

Те намисто, що знайшли ми в ритуалі Маріюпільського могильника, щодо форми та матеріялу, розподіляємо на шість груп:

А. Кулясті кістяні намистини з діркою на боці.
Б. Плескаті перлямутрові кружечки.
В. Плескаті перлямутрові товсті намистини у формі півмісяця.
Г. Провірчені зуби різних тварин.
Ґ. Провірчені оленячі зуби.
Д. Чорні гешировi пронизки циліндричної форми.

А. Кулясті намистини

Кулясті намистини справедливо треба поставити на перше місце серед декоративних речей нашого могильника (напр.: рис. 21, інв. 69 та 75; рис. 26, інв. 81; рис. 31, інв. 124; рис. 35, інв. 137; рис. 67, інв. 262, табл. XXXIX і багато

інших). Поперше, вони трапляються в багатьох похованнях у надто великому числі, різної форми, починаючи від кульки різного розміру. Трапляються й у таких частинах кістяка, як напр., на похов. ч. XLV (рис. 45), між колінами. Подруге, старанно оброблені та чисті форми (то правильно кулясті, то грушуваті, з відтягнутим вухом, або із сплющеним вершком), і, далі — майстерно зроблені дірки, що провірчені не просто, а криво, протилежно до периферії намистини в місці дірки. Всі ці особливості красномовно свідчать про надзвичайно високі технічні знання та розуміння естетики, про почуття краси у майстра, що робив те намисто. Техніка намиста і самий матеріял відмінні від техніки різних інших речей з нашого могильника. Намисто робила рука ніби іншої технічної вмілости. Уважно так і старанно не зроблена й жадна річ кістяка з тих, що знайдені в могильнику. Особливу охоту гарно зробити можна бачити на платівках із вепрячих іклів, алеж не таку незвичайну, не таку виключну, як на кулястих намистинах.

Розміри намистин не однакові — від 0,005 *м* до 0,015 *м*. Форма теж не однакова. Не однакова, головно, та частина намистини, де зроблено дірку. То в кулястій правильної форми намистині збоку тільки провірчено дірку, що йде не через середину, а збоку, дугою, то, здебільшого, в цьому місці намистинку або зчавлено з двох боків (по осі дірки), або частину цю витягнуто вгору, гузирем, як на рисунках 70 (інв. 288) і 85 (інв. 353, 361) та табл. XL (інв. 248). Або вся намистина наближається формою до груші й тоді в цій останній частині, що витягнута вгору, має дірку. При цьому в усіх випадках дірку не тільки провірчено, але й ребро, між діркою та поверхнею, уважно заретушоване і зарівняне. Уважно так обробляють речі тільки ті майстрі, що добре знають техніку свого виробництва, почувають красу форми, красу фактури поверхні речі. Так обробляють ті речі, що призначені бути на першому пляні, що дуже подобаються, що ними дорожать. Можливо, — так нам здається, — що кулясті ці кістяні намистини є найкращий виріб серед усіх речей Маріюпільського могильника.

Кулясте намисто з діркою на боці не є поодиноке в матеріяльній культурі доклясових формацій. Коли б ми почали шукати намистин, подібних до наших, серед виробів аналогічних матеріяльних культур, то близько до Маріюполя таких виробів не знайшли б. Покищо їх немає.

Найостаннішими тільки часами відома стала одна випадкова знахідка, що всім ансаблем свого інвентаря цілком тотожна з нашим могильником, між іншим, і цілком подібними намистинами. Очевидно, породив її той самий побут, той самий соціяльний та економічний стан людности. Маю на увазі поховання з Криволуччя-Івановки, кол. Самарської округи, Середньо-волзької области, де в урвищі над Чагрою, що тече в Волгу, випадково знайдено одно поховання з інвентарем, що абсолютно тотожний з інвентарем нашого могильника, окрім кам'яних браслетів, — їх зовсім немає в нашому могильнику. Кулясті намистини з цього поховання абсолютно тотожні з нашими[86]. Це, здається нам, єдина знахідка в межах СРСР, що має цілком тотожний ритуал поховання та аналогічний інвентар.

Далі на схід аналогічний інвентар маємо в могильнику Китойському, кол. Іркутської губерні[87]. Але тотожних намистин у ньому не маємо. А ще далі цілком тотожні намистини, тільки з іншого матеріялу, а саме з мармуру, маємо у відомій Anderson-овій знахідці в Ша-Куо-Тун, у Північно-східньому Китаї[88].

Намистини такої самої техніки, але з іншого матеріялу — з вапняку, — давно відомі по інших країнах, а саме в Західній Европі. Там, у неолітичній «ґроті мертвих» (Grote de Morts) біля Дюрфорду, в Ґарді, знайдено такі самі намистини[89]. Остання ця знахідка поширює терен уживання тієї самої форми прикраси, що потребує однакових технічних знанів від майстра, однакового,

очевидячки, побуту, а заразом, — скільки можна говорити на підставі однієї речі, а не цілого комплексу, — і однакового соціяльно-економічного розвитку людности.

Кулясті кістяні намистини на двох протилежних кінцях Евразії, в однаковому вигляді — кульок, провірчених збоку — чи не є наслідування дуже близьких своїми формами кулястих тіл природного походження з природною так само дірочкою, що знайшов їх у великому числі, напр., д-р Rigollot у копальнях Сент-Ашелі та по різних інших місцях під Ам'єном у Франції[90]?

Б. Плескаті перлямутрові кружечки

Різного розміру, з дірочкою посередині, намистини-кружечки зроблені із стінок річної черепашки. Ці кружечки здебільшого дуже невеликі на розмір і майже не досягають у діяметрі 1 *см.* Звичайний їхній діяметр — 0,005 *м.* Трапляються і з діяметром — 0,004 *м*, але рідко. Периферія обточена старанно й правильно. Самий кружок має правильну приємну форму. Дірка якраз посередині: не виключена можливість, що одночасно робили дірку й обробляли периферію цілком механічним способом, як робили з шиферу так звані пряслиці. Дірку — це можна бачити, — роблено з обох боків. Товщина кружечків не однакова і залежить, очевидячки, від товщини стінок черепашки, її ніколи не змінював майстер (не сточував, не шліфував). Як приклад, із численної кількости назвемо: табл. XXI, інв. 289; табл. XXIII, інв. 167; табл. XXIV, інв. 167; табл. XXV і XXVI.

Намистин цього типу не знаходили безпосередньо на шиї, як і намистин кулястих, кістяних. Знаходили їх скрізь, по всьому кістяку, — іноді цілі жмені. Траплялися вони правильними рядками на поперску (табл. XXV та XXVI), і нижче, навіть на крижах (ці ж таки таблиці). В цих місцях намистини лежали і горизонтальними паралельними рядками і, нарешті, рядками коротенькими, завдовжки однаковими, одна біля одної вертикально й утворювали довгу смужку — ніби стьожку, де рядки йдуть упоперек (напр., поховання ч. XLIV). Знаходили їх і на інших частинах кістяка, як групами так і окремими намистинами (поховання ч. XLVII). З усього видно, що намистини ці прикрашали всі частини одягу, а не якусь певну частину або місце; очевидно, це не була прикраса шиї, як намисто взагалі, в нашому розумінні. Своєю природною особливістю (переливчастим кольоровим блиском на одній тільки поверхні платівки) намистини ці в тому вигляді, як носили їх (нанизаними рядками), не могли привертати на себе увагу. Природна їхня краса тоді не помітна була, губилася. Інше буде, коли таку намистину нашити на одяг, блискучою поверхнею до світла. Тільки тоді намистина могла бути прикрасою. І ті намистини, що зібрано їх у великому числі на різних частинах кістяка і що лежали окремими намистинами, очевидячки, прикрашали одяг. Аніяк не можна намистини, що знайдені на кістяку у вигляді окремих та цілого ряду низок, вважати за прикрасу. Коли ці намистини покласти стовпчиком (рядками), тобто так, як їх знайдено, тоді до глядача обернений буде одноманітний тільки сірий руб намистини, а та поверхня, що чарує своїми переливами, грою, ховається під другою намистиною. Можливо, що носили їх нанизані на низку й цілими рядками низок, як крам на продаж, а можливо як обмінний фонд, як капітал, як мінову одиницю. Щодо цього, то ми не маємо певних спостережень та порівнянь у наших археологічних пам'ятках.

Намисто цього типу знайдено в таких похованнях: IV—V (інв. 3), VI — VII (інв. 20), VIII (інв. 44), XIII (інв. 48), XVII (інв. 73), XVIII (інв. 79), XXVIII (інв. 125), XXX-а (інв. 138), XXXIII (інв. 149), XLII (інв. 156-а), XLIV (інв. 167),

XLVII (інв. 175), XLIX (інв. 183), L (інв. 190), LIV (інв. 205), LV (інв. 222), LVI (інв. 231), LVIII (інв. 238), LXI (інв. 245), LXVII (інв. 257), LXXIV (інв. 263), LXXV (інв. 279), LXXVII (інв. 289), LXXXIII (інв. 299), LXXXVII (інв. 328), LXXXIX (інв. 341), XC—XCVI (інв. 352), XCVII (інв. 354), C (інв. 358), CI (інв. 360), CIII (інв. 365), CVI (інв. 373), CIX (інв. 377), CXXIV (інв. 397).

А загалом сказати, в інвентарі матеріяльної культури минулого, на протязі багатьох віків та багатьох країн, намистин, зроблених із стінок річних та морських черепашок, дуже багато.

У знахідці з Криволуччя маємо багато таких намистин, що зроблені з черепашок третинних Pectunculus.

У Західній Европі такі намистини знайдено в культурі, близькій до культури Маріюпільського могильника, а саме в могильнику в Chambland-і біля Льозанни (Швайцарія), а надто в острівних культурах Середземного моря. Напр., досліджуючи одну неолітичну будівлю (храм), знайшли між іншими речами, що наближаються до наших загальним характером, і перлямутрові намистини з черепашок [91]. Від часів трохи пізніших, ніж наш могильник, у Західній Европі знайдено тотожні роботою та формою намистини в угорських могильниках, напр., у Pusztaistvanhaza [92]. Очевидячки, тут маємо наслідування давнішого виробництва, коли таке намисто робили з перлямутру, — тут його зроблено з мармуру. Подібної форми та розміру намистини, як копії перлямутрових, роблено з різних інших матеріялів, по різних місцях Західньої Европи [93]. Подібні намистини бачимо в інвентарі могильника Реметелло в Італії [94].

І жадного разу в Маріюпільському могильнику не трапилося так, щоб намистини ці були на шиї: вони, як уже сказано, лежали на різних частинах кістяка. Ті з них, що лежали ніби порозкидані по кістяку, очевидячки, були прикрасою, як от у похованнях: чч. VIII (табл. IX), LXXVII (рис. 70), LXXV (рис. 70, табл. XL, інв. 279); очевидно, вони були нашиті на одяг. Ті, що нанизані були низкою, можливо, заразом були і прикрасою, і, можливо, й міновим знаком (похов. ч. XLIV, рис. 43; табл. XXV та XXVI, рис. 3 і 46, табл. XXIII).

В сучасному побуті народів доклясового суспільства, тобто тих, що стоять на іншому щаблі економічного та технічного розвитку, ніж формація наша, і виробами своїми наближаються до виробів Маріюпільського могильника, і тепер бачимо намисто з черепашок як прикрасу; окрім того воно править у них і за міновий знак. Між іншим, кафри із Судану [95] носять на шиї цілі низки такого намиста. Намисто як прикрасу знають і інші племена, головно острівні та надморські. Але й у центральній Африці племя а-лур носить подібне намисто, нанизане на мотузочок, як пояс [96].

В. Плескаті перлямутрові товсті намистини у формі півмісяця

Намистин цього типу в Маріюпільському могильнику так само багато, як і попередніх. Як і перші два типи, ці намистини й разу не трапилися в могильнику на місці шиї. Завжди знаходили їх здебільшого на попереку. Знайдено їх у похованнях: IV–V, XIII, XXIV, XLIV, L, LV, CIX, CXXIV. Знаходили і цілі низки, і окремі намистини, порозкидані по кістяку на місці грудей та живота.

Форма намистин надто дивна і не пояснюється ні потребами, ні естетикою з погляду сучасного. Щоб мати намистину, майстер мусів зробити спочатку кружок із платівки, потім відрізати (мета нам не відома) від того кружка сеґментувату частину; при цьому, іноді вирізував не по простій лінії, а дугою в напрямі, протилежному колові, в тому місці, де відрізано. Які потреби мала

задовольняти ця форма намистини, невідомо. Отже ніякі практичні спостереження, ніякі естетичні міркування не допоможуть нам пояснити покищо цю форму: проте, очевидячки, вона мала колись свій raison d-être.

Такої форми намисто найменше придатне на прикрасу. Намистини — цілі кружки, — коли їх нанизували в рядок, мали вигляд хоч більш-менш рівного стовпчика, а намистини в формі півмісяця, коли їх нанизували на такий самий мотузок, стирчали своїми ріжками в різні боки, бо ні дірочками, ні ріжками не припадали одна до однієї. Робили таке намисто із стінок черепашки, багато товстішої, як намисто попереднє. Намистини були більші від намистин-кружечків. По краях, по периферії, обробляли їх недбайливо, не гладенько, як попередні, лишали ріжки, що з'єднувалися між собою по простій лінії, видно, що краї обрубували, відбивали окремими вдарами. Дірку в такій намистині провірчували не завжди в центрі, а часто дуже близько то до того, то до того краю. Коли намистини нанизували на нитку, то вони не розміщувалися на ній рівно, а ріжками стирчали в різні боки. Правда, бувало, що такі низки намистин лежали своїми ріжками в один бік, наприклад, у похованні ч. L (табл. XXV) та в похованні ч. XLIV (рис. 44, табл. XXII).

Яке призначення цих «намистин»?

Вважаючи, що речі ці не можна називати, як робимо ми, «намистинами», гадаємо, що вони, можливо, були прикрасою, але, здається, більше правили за міновий знак. Кажемо це на підставі аналогічних явищ у побуті сучасних, головно острівних, абориґенів тих країн, що перебувають іще в стані дометалевих матеріяльних культур громадсько-родових доклясових формацій та навіть пізніших. Тут перед нами «равлики», черепашки, кружки з них, як окраси і заразом як мінові знаки — найзвичайніша річ. До того самого типу належать і наші «намистини» з перлямутру, з черепашок [97] та, можливо, почасти й описані перлямутрові кружечки.

Г. Провірчені зуби різних тварин

Зуби такі траплялися в могильнику часто, але рідше, ніж перлямутрові кружечки. Вони теж розкидані були скрізь по кістяку, але головно — на попереку, на животі та на грудях. Траплялися іноді в купі. При одному похованні знайдено зуби різних тварин. Бувало, але рідко, що при похованнях знаходили зуби тільки однієї тварини. Одні з них, очевидно, належать вовкові, чи собаці, другі — лисиці, треті — борсукові (визначення Б. О. Домбровського) та іншим тваринам. Всі вони мають у кореневій частині провірчену дірку, досить широку, очевидно, для товстого мотузка.

І в культурах палеоліту, і в культурах неолітичних та навіть в культурі енеолітичній чи палеометалевій звичай прикрашати себе намистом із зубів різних тварин був дуже поширений по всій Европі та Евразії. І досі ті народи, що стоять на ступені розвитку близькому до названих культур, широко вживають цієї прикраси, бо вона приваблює до себе чистим, рівним емалевим блиском своєї поверхні (рис. 21, табл. XII, інв. 72; рис. 39, інв. 156; рис. 70, табл. XXI, інв. 284; табл. XXIV, інв. 169; рис. 64, інв. 237; рис. 70, табл. XL, інв. 276; рис. 85, інв. 366; рис. 84, табл. L, інв. 348; рис. 87, табл. LI, інв. 370, 371, 381, 385; рис. 89; табл. LIII, інв. 393).

На території СРСР, крім матеріяльної культури неоліту, зуби різних тварин, як прикрасу, знають культури фатьянівського типу (доба мідного виробництва) [98].

I. Провірчені оленячі зуби

Часто траплялися в похованнях нашого могильника зуби, подібні до зубів кутніх, недорозвинених закруглених, з плескатим коренем, з провірченою діркою в корені. В деяких похованнях знаходилися декілька таких зубів, а в деяких — цілі низки. Здебільшого вони були помішані з іншими зубами та намистинами (поховання чч. LVIII, LXXV, XC—XCVI, CIII, CIV, CXI, CXIV, CXVII, CXVIII—CXXI, CXXII, CXXIII). Крім дірочки в плескатому корені, інших слідів людської руки на жадному з них не помічено, всі вони мають свою природну форму.

Чиї це зуби? Оленячі кутні, атрофовані. У G. et A. de Mortillet [99], такий зуб (походить із Eyzies) названо «Canine de Cervidé». У своїй статті про знахідки в Криволуччі ті самі зуби В. В. Гольмстен назвала оленячими іклами [100].

У великому кургані, що розкопав його 1898 р. відомий археолог М. І. Веселовський, в юрті станиці Царської над р. Фарсом на Кубані, в могилі, складеній з кам'яних тесаних плит, знайдено поховання мідно-бронзової доби, де лежали скарлючені кістяки, засипані червоною масою. Поміж речами могильного інвентаря знайдено тут такі самі оленячі зуби з дірочками. Але вже не природної форми, а трохи перероблені: корінь одрізаний угорі, з боків зрізаний на чотири стінки, застругуваний, навіть нижній частині (найтовщій та найцікавішій рідкою формою) теж надано певних геометричних форм. У звіті Археологічної комісії [101] говориться, що намисто це зроблене із зубів якогось ссавця, але якого саме — визначити не можна. В цьому ж таки «кургані» знайдено і двоє невеликих вепрячих іклів [102]. Всі речі цього поховання, очевидячки, належать пізнішим часам, ніж речі з Маріюпільського могильника. Але так зване наслідування виробничих форм матеріяльної культури виявилося в них ясно цими двома типами речей.

Народи доклясових формацій, так званих первісних культур, очевидячки, вживали їх якнайбільше. Знаємо їх у палеоліті як прикрасу на шиї, намисто. Від Eyzies в Дордоньї, тобто від етапу палеолітичного розвитку і мало не до наших часів, коли, як запевняє Mortillet, мисливці особливу їм надають увагу, розшукуючи їх на прикраси, — можна побачити цікаві ці, природної форми, речі.

Оленячі зуби є у відомому похованні в печері Барма-Ґранде, яку відкрив Верно біля Ментони [103], і яка належить до палеоліту. Кістяки знайдено тут випростані, засипані червоною масою («рудою») і покладені на таку саму масу. Інвентар — кремінні ножі, кістяні вироби, черепашки та оленячі зуби [104]. Отже поховання ці близькі маріюпільським і ритуалом, і комплексом свого інвентаря. Тому дозволю собі висловити гадку про належність поховань Барма-Ґранде не до палеоліту, а до неоліту.

У «Мамутовій печері» в Польщі знайшли навіть фалшовані оленячі зуби, зроблені із слонової кістки [105].

Форма цих зубів цікава і надто незвичайна. Але чи своєю тільки формою приваблювали людську увагу ці зуби, чи, можливо, були вони якимсь талісманом, символом, брали участь, як realia, у створенні якихось ідеологічних настанов, магії, вірувань — нам невідомо.

За минулих часів, — на думку видатного знавця тваринного світу А. Брема, — усі частини оленячого тіла зв'язували з забобонами. З кігтів робили каблучки й носили як талісман проти корчів. Зуби вправляли в золото або в срібло, і мисливці носили їх як амулети [106]. Можливо, що ставилися так до оленячих зубів і осельники нашого могильника.

Д. Чорні геширові пронизки циліндричної форми

Ці намистини мають форму правильного циліндра з гладенькою зовнішньою поверхнею. Траплялися вони різної товщини, але головна маса завтовшки була приблизно 0,007 *м*. Завдовжки всі були неоднакові, найбільше до 0,01 *м*. Верхня й спідня поперечні площини майже завжди мали не гладеньку поверхню, ніби збиту; поперечна поверхня дуже гарно вишліфувана. Рідко коли намистина й зокола мала рівно оброблену поверхню. Повздовжню дірку провірчено гарно, вміло. Матеріял — гешир. Намисто це в нашому могильнику знаходимо надто рідко, наприклад, у похованнях: ч. IV—V (рис. 5, інв. 5), ч. VIII (рис. 12, інв. 42), ч. XXX-а (рис. 35, інв. 136), ч. LI (рис. 56, інв. 201) і ч. LXXVII (рис. 70, інв. 286).

XLIII. ОСОБЛИВІСТЬ ПОХОВАНЬ LXXXIV ТА LXXXIX

Особливість та заціліліcть комплекту речей з поховань LXXXIV та LXXXIX (інв. 301—319, 324—326 та 330—341) примушують звернути на них нашу увагу. Комплекси надзвичайно цікаві. Вони стоять окремо від комплексів усіх інших поховань. Увесь інвентар поховань чч. LXXXIV та LXXXIX (тут небагато інших речей) складається з кремінної індустрії, окрім небагатьох речей. Призначення всіх речей однакове.

У похованні ч. LXXXIV знайдено й найправильнішої форми скребачку у вигляді уламку природного, кругло-довгастого, ретушованого навкруги по краях; на одному боці він має природну кору, окрім невеликої частини обробленої, що підходить до пальців руки (інв. 319, рис. 74, табл. XLIV і рис. 81). Далі маємо: кілька скребачок не такої виразної форми, один гострий різець (burin) (інв. 306, рис. 74, табл. XLIV і рис. 77), чудовий асортимент широких і вузьких, але коротких, ножуватих скалок на дві та на три грані, довгасті ножуваті скребачки (рис. 29, табл. XLIV і рис. 76). Ще далі — чотирнадцять уламків різних невиразних форм і, нарешті, камінь з однією обточеною площиною (інв. 324, рис. 74); очевидно, ним шліфували. Всі речі, на нашу думку, свідчать про те, що власник їхній був не хто інший, як такий майстер, якому потрібне було саме таке (а не інше) начиння: ножуваті скалки, скребачки, різці. Сами інструменти говорять за себе. Ми гадаємо, що власник їхній робив кістяні речі. Такі вироби в нашому могильнику, головно і переважно, — платівки з вепрячих іклів. Ми певні, що платівки ті він і робив цим струментом. Майстер забрав із собою нехитру свою справу і, можливо, всю.

Очевидно, те саме можна сказати й про інвентар із могили LXXXIX, де знайдено, між іншим, найбільшу ножувату скалку з усіх, що знайдено їх у могильнику (інв. 331, рис. 84, табл. XLVI), чудово патиновану. Очевидно, вона довго була на повітрі, в ужитку.

XLIV. ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕНТАРЯ МАРІЮПІЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

В Маріюпільському могильнику знайдено різні речі: насамперед — незначні рештки побутового комплексу, далі — прикраси, ще далі — символ соціяльно-правного ладу.

Щодо першого комплексу речей, то ми маємо підставу говорити, що було їх занадто мало й дуже небагатьох типів.

Про другий комплекс можемо сказати, що речей було дуже багато, але теж небагатьох типів.

Третій комплекс речей і кількісно невеликий, і надто однотиповий.

До першого комплексу речей, тобто до речей побутового призначення, належать речі майже виключно з каменю, — знаряддя: скребачки, ножі, навертки, потім — долота, шліфувальні камені. І тільки дуже небагато кістяних швайок.

До другого комплексу належать: численне намисто, плескате — з черепашок різних типів, кулясте — з кісток різних тварин та платівки з вепрячіх іклів (дуже багато), а також інші прикраси поодинокі, напр., кришталеве зерно, вирізьблені фігури тварин, півкруги, платівка з порфіриту та ін.

До третього комплексу належать символи влади — булави. Сюди зачислено тільки дві булави, третя належить не небіжчикові з нашого могильника, а пізнішому похованню, хоча і явно спорідненому з попереднім.

Останній комплекс речей, що характеризує соціяльно-правний лад, — надто невеликий і одноманітний. Крім булав, жадних інших речей цього порядку в похованнях не маємо.

Отже спостерігаємо цікаве явище: в інвентарі нашого могильника переважають прикраси; речі господарського призначення, речі побуту серед численних прикрас випадкові.

З небіжчиками у наших могилах не знайдено ні риб'ячих кісток, ні кісток будь-яких тварин, а риба і тварина — це безперечно була головна їжа тодішньої людности. Далі — не знайдено в могилах глиняного посуду. Його туди не ставили, очевидно, зовсім не тому, що такого виробництва не існувало. Немає в могилах і таких речей, які свідчили б про хліборобство: різного зерна, зернотерток, щоб зерно розтирати, та ін. Можливо, що такої праці людина ще не знала, перебуваючи ще в стані мисливства та рибальства. Але... тільки «можливо». Певних даних не маємо.

XLV. КЕРАМІКА

В Маріюпільському могильнику в 124 похованнях не знайдено й жадної глиняної речі. Ті уламочки від посуду, що трапилися біля поховань чч. VIII (інв. 43) та XVII (інв. 75-а) не грали будь-якої ролі ані в похоронному ритуалі, ані в будь-яких питаннях, що пов'язані з керамічним виробництвом людности цього могильника.

Але це, звичайно, не дає права говорити, що «півостров'яне» часів нашого могильника не знали керамічного виробництва. Відсутність кераміки пояснюється, очевидно, чимось іншим, можливо, причинами цілком ідеологічного змісту. Похоронний ритуал та вся його ідейна структура — найважча з тих проблем, що пов'язані з родовою формацією минулих часів. Причина — надто невелике число поховань від певних етапів виробничого та соціяльно-економічного розвитку.

Безперечно, керамічний посуд був у нашої людности; крім усього іншого, свідчать про це й ті черепки, що хоча й рідко, та все ж таки траплялися в могильнику, але посуд не заведений був до похоронного ритуалу, а через що, напевно сказати ще не можемо. В світогляді людини того часу, можливо, ще не сконструювалося уявлення про «потойбічний світ», як продовження земного життя, таке повне, яке маємо в людини інших формацій часів пізніших. Небіжчикові не потрібна була їжа, тому й не ставили страви. Тому ж таки, можливо, не бачимо в могилах посуду, не маємо й кісток риб'ячих та різних тварин.

XLVI. ШЛЯХИ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗНОСИН ЧИ ОБМІНУ

Речі з таких матеріялів, як камінь-порфірит [платівка-привіска з поховання ч. CIX (інв. 316, рис. 87, табл. LI), клини-сокири з поховань чч. XXIX (табл. XV, інв. 128) та LI (рис. 56, табл. XXVII)], а також речі з гірського кришталю (рис. 87, табл. LI, інв. 367), свідчать про зносини місцевої людности з якимись країнами, де були ці матеріяли та вироби з них.

З таких місць до Маріюполя найближче — Кавказькі гори, дальше — Уральські гори, а ще дальше — в другий бік — Угорщина. Звідки ж прийшли ці речі на берег Озівського моря?

Чи прийшли вони готові вже, чи як сировина, і тут на місці відповідно їх оброблено?

Речі з порфіриту і зерно з гірського кришталю, безперечно, привізні, не місцеві. Речі кістяні — теж не місцевого виробу.

Припускаючи, що привезено їх з інших місць, вважаємо за можливе говорити про схід, а не про захід.

Зважаючи на те, що чим далі на захід, тим речі типу нашого могильника трапляються в похованнях пізніших від маріюпільських, і тільки наслідують наші форми, можемо гадати, що наші речі поширювалися із сходу на захід, а не навпаки.

Увесь комплекс речей веде нас насамперед на схід. Там, на широких просторах Сибіру, в іркутських могильниках, мусимо далі шукати генези речей кістяних та виробів із порфіриту.

Речі порфіритові принесено сюди готові вже, а не в вигляді сирого матеріялу.

Крім цих матеріялів, у могильнику знайдено й інші речі, зроблені з білого суцільного вапняку — мармуру. До них належать: привіска у формі кружка з дірочкою та гострим верхнім краєм з поховання ч. LXXV (інв. 270, рис. 70, табл. XL) та прямокутні довгасті платівки-прикраси, щоб на їх нашивати, з поховання ч. XXVIII (рис. 31). Цей матеріял — невеликими уламками — трапляється і на місці в поверхневих наверствованнях. Речі з цього матеріялу могли бути місцевого виробу, та це й помітно: речі копіюють платівки з вепрячих іклів.

XLVII. ЩОДЕННИК ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДІВ

Поховання ч. I

Невеличкі уламки кісток. Вони зотліли зовсім. Знайдено тільки рештки великих ножаних кісток. Напрям їх показує, що небіжчик лежав головою на схід, очевидно, на спині, з простягнутими руками й ногами. Лежав у червоній глині, на 0,30 *м* від нашого рівня [107]. Речей не знайдено [«Щоденник» I, 84, 85 [108]].

II

Ледве помітні рештки поховання лежали так само на 0,30 *м*, на південь від поховання ч. I і поруч із ним у червоній глині. Рештки такі непомітні, що можемо тільки сказати про напрям: кістяк лежав головою на північ-схід. При чому в північно-східній своїй частині кістки його доторкалися до кісток поховання ч. I. Речей не було [I, 84, 85].

III

Під цим числом зазначено тільки дві кремінні невеличкі скалки, що лежали в червоній глині. На підставі деяких мало помітних решток кісток, а більше тільки на підставі жовтуватих прошарків від них, без певности говоримо, що скалки належали цьому похованню, яке за цей час остаточно знищилося. Поховання лежало поруч із попереднім, на південь від нього, так само на 0,30 *м*. Інших речей не було [I, 84].

IV — V

Це одно поховання. Кістяк лежав на спині з простягнутими ногами й положеними на крижових кістках руками, головою на північ-схід, ногами — на південь-захід. Кістки збереглися погано, кінці (epiphis-и) зовсім зотліли, а надто зотлів череп. Лежали в червоній глині. На грудях, біля самих щеленів, лежало в одній купці намисто в формі кістяних кульок, — двадцять сім штук (рис. 5). На ліктях на обох руках, — декілька рядків намиста в формі кружечків з перлямутру, з одрізаним сеґментом. Намисто йшло навкруги кісток рядками, один поруч одного (рис. 3) і вкривало дуже невелику площу (інв. 6). Крім таких рядків, поруч із ними, лежало чимало намистин, розкиданих у формі кружечків з перлямутру (рис. 3). Очевидячки, на ліктях у небіжчика була прикраса з рядків намиста, що охоплювало лікоть навкруги. Добре збереглися ті рядки, що лежали під кісткою; ті, що лежали поверх кістки, частково порозсипалися, окрім одного рядка. Під кісткою залишилося три рядки. Можливо, що рядки намиста прикріплені були до одягу небіжчикового. На лівому лікті порядок

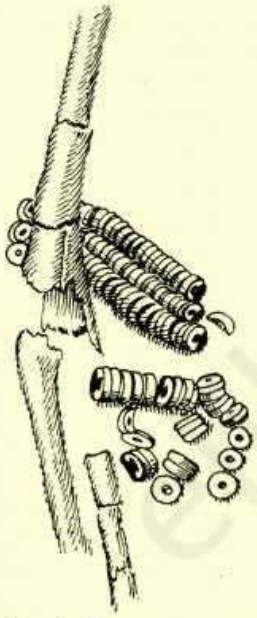

Рис. 3. Деталь окраси на ліктях кістяка IV—V.
Fig. 3. Detail of ornament on the elbows of skeleton IV—V.

рядків та намистин порушений. Крім того, на правій руці, ближче до долоні, лежали подібні рядки таких саме намистин, але між ними було дві намистини в формі короткого циліндру з геширу, чорного кольору (інв. 5, рис. 5). На місці живота, якраз на середній частині, на лінії ліктів, лежала невеличка кремінна ножувата скалка (інв. 1, табл. XV). Нижче від колін, ближче до ступнів (гомілкові кістки зовсім зотліли), лежали рештки річної двостульної черепашки [1, 90, на звороті].

VI — VII

Одно поховання. Кістяк лежав поруч із похованням ч. VIII, що було на південь від нього (рис. 4 і 5, табл. VI), головою на захід, трошки відхиленою на захід-захід-південь, на спині, з простягнутими ногами та складеними на

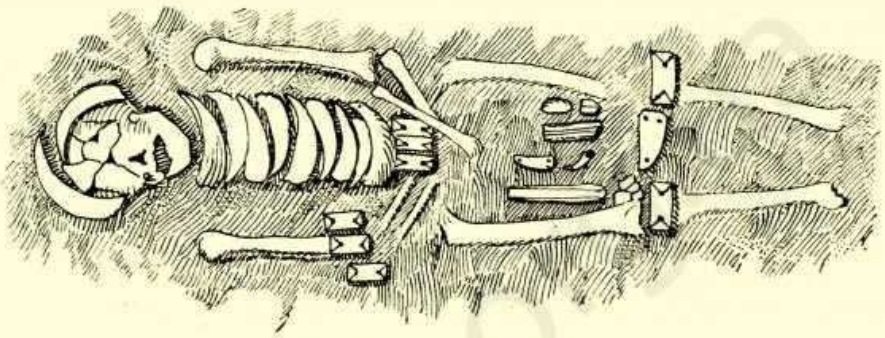

Рис. 4. Кістяк поховання VI.
Fig. 4. Skeleton from grave VI.

крижах руками. Кістяк зацілів задовільно для цього могильника, де всі кістки дуже погано збереглися. Череп розчавлений на окремі куски, навіть на потеруху. Всі кінці (epiphis-и) зотліли. Над цим кістяком, починаючи від середніх частин гомілкових кісток, лежав череп іншого поховання. На лівій стегновій кістці лежала променева кістка невідомого нам кістяка. Звідки вона потрапила сюди, точно не відомо. Можна припустити, що з одного з порушених попередніх поховань. На черепі в кістяка, на найвищій його частині, лежало двоє вепрячих іклів, коренями своїми до потилиці, а гостряками наперед, над лобом (інв. 7; всі речі цього поховання на рис. 5). Починаючи від шиї й до попереку, всі груди і частину живота вкривали дванадцять великих вепрячих іклів; очевидно, в свій час вони були прикріплені до одягу, як прикраса (інв. 7, рис. 4 та 5, табл. VI та VII). У кожному з іклів провірчено дірочку на кінці і дві дірочки біля кореневої частини. Лежали ікла так: одно гострим кінцем в один бік, а друге, що лежить поруч, — у протилежний бік. На правому лікті, зверху, лежали три вузенькі платівки, зроблені з вепрячих іклів (інв. 18). Лежали вони не впоперек кістки, а вподовж. На місці живота, де належить бути поясові, лежало три такі платівки (інв. 16, 17, рис. 4 і 5). На колінних частинах були дві прямокутні, довгасті широкі платівки з вепрячих іклів, по одній платівці на кожному коліні, а між ними третя платівка, трикутня, з кінця такого самого ікла (інв. 15). Поміж стегновими кістками лежали такі речі: 1) дві кремінні ножуваті скалки (інв. 9 і 21, рис. 5—7, табл. XV), одна майже пряма, друга — трошки зігнута; 2) два уламки кремінних скалок (інв. 10, 12); 3) чотири кремінні уламки (інв. 11) від ножуватих скалок; 4) рештки двох річних двостульних черепашок, зовсім струхлих; у них повно було червоної фарби (інв. 8); 5), привіска з гострого собачого (?) зуба, з дірочкою, обламана (інв. 13); 6) кістяна

швайка з дудчастої кістки (гольонки), зрізана з двох протилежних боків, із слідами дірочки в тупому кінці (інв. 21-б). Крім трьох платівок, що лежали зверху на колінних частинах, (інв. 21-в), розчищаючи далі, знайшли під самими колінами такі самі платівки. Вони дуже струхли і збереглися тільки частково

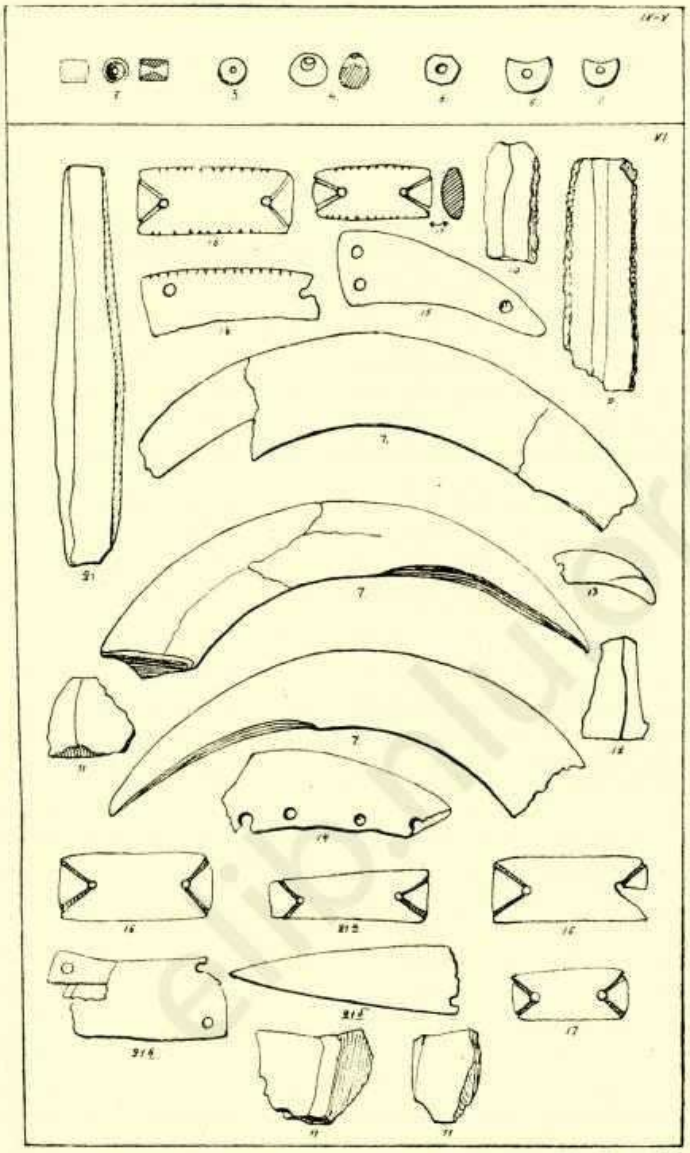

Рис. 5. Рисунок-схема комплексу речей поховань IV—V та VI.
Fig. 5. Schematic design of the complex of objects from graves IV—V and VI.

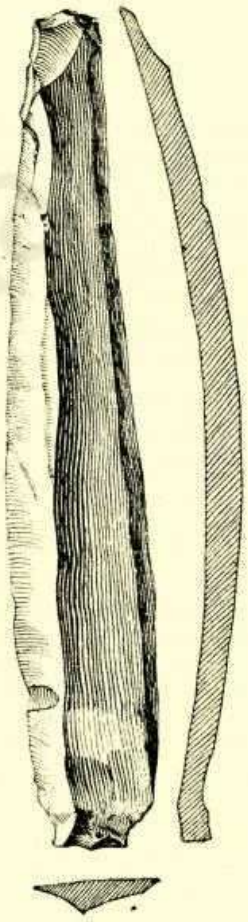

Рис. 6. Ножуватий відщепок (скалка) поховання VI.
Fig. 6. Flint knife-shaped splinter from grave VI.

(інв. 19). Нижче ступнів лежала ножувата скалка із сірого кременю, з дуже ретушованими бічними краями (інв. 24, рис. 8 і 10).

Ці платівки, зважаючи на те, як вони лежали, можна гадати, були нашиті на одяг, що охоплював нижню частину небіжчикового тіла. Далі, через те, що платівок було небагато під низом (під колінами знайдено всього три штуки) і по тому, що лежали вони густо одна біля однієї, треба гадати, що охоплювали

вони дуже вузький одяг. Такий вузький одяг і саме в цій частині тіла не можливо було носити, коли в ньому не було бічних прорізів. Гадаю, що тканина чи шкура, коли надягали її, мусіла мати два такі розрізи з обох боків, або точніше, одяг цей складався з двох шматків, — одного, переднього, і другого заднього, як плахта й запаска. Тільки такого вигляду можна собі уявити одяг з нашитими так платівками. А одяг у вигляді спідниці, тобто навкруги зшитий, такого малого діяметру, як показує розміщення платівок, носити не можна. Другий тип одягу, що можна припустити в цьому разі — це штани. Але, як тоді поділити платівки? Було їх: три платівки спереду і три ззаду. При чому середня платівка спереду була гостро трикутня, ніби платівка кінцева. Припустити тут одяг похоронного тільки ритуалу, що охоплював би труп, ледве чи можливо для тих первісних часів.

Крім цих речей, на місці грудей та живота порозкидані були без будь-якого ладу, скрізь, платівчасті перлямутрові намистини в формі маленьких кружечків, з дірочкою посередині, менші від одного сантиметра впоперек.

Для антропологічних дослідів можливо було взяти тільки праву стегнову кістку і праву плечову, та й то поламані.

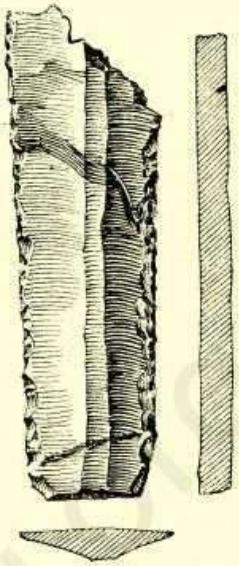

Рис. 7. Частина кремінного ножуватого відщепка поховання VI.
Fig. 7. Part of flint knife-shaped splinter from grave VI.

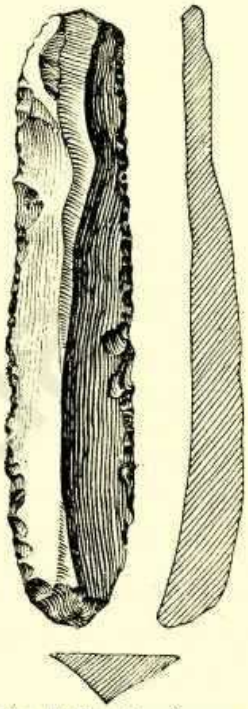

Рис. 8. Кремінний ножуватий відщепок поховання VI.
Fig. 8. Flint knife-shaped splinter from grave VI.

У цій першій могилі, де знайшли ми непорушений кістяк з інвентарем, ми вжили всіх заходів, щоб дослідити будь-які межі могили. За стіну в головах та в ногах завжди був ґрунт із жовтої глини. В нього часто-густо ноги і голова кістяка буквально впираються. Іноді кістяк лежить навіть зігнутий так, що середня частина його спускається нижче, а кістки ніг та черепа виступають угору й упираються в ґрунт (рис. 2). Треба було дослідити ще бічні межі в самій червоній насипній глині. Для того ми зробили все, що могли, але жадних слідів таких меж знайти не пощастило. Те саме було й пізніше з кожним похованням, що відкривали ми його далі. Лежало поховання на 0, 30 *м* від нашого рівня [I, 80, 86; II, 3].

VIII

Лежало між похованням ч. VI—VII (на північ від нього) та похованням ч. IV—V, так само на 0,30 *м* від нашого рівня і на 1 *м* від колишньої поверхні, в такій саме червоній глині, бік-у-бік з похованням VI—VII (кістки одного мало не доторкалися до кісток другого), головою на північний схід. Між ними залишилися крижові кістки невідомого нам поховання, що вже не існувало. Очевидно, цими похованнями, VI—VIII, його знищено. Кістяк лежав на спині, з простягнутими вздовж тулуба руками. Голова лежала на схід і впиралася в стінку жовтої глини. На голові був вінчик із широких платівок з вепрячих

іклів, що мали на кожному з чотирьох ріжків круглі провірчені дірочки (інв. 25, 26, рис. 12, табл. IX). На попереку йде ряд таких самих платівок з іклів, але вужчих (інв. 28, 32, 33, рис. 11). А під лівим ліктем і на лівій частині живота лежало поруч сім дудочок із гольонки; лежали вони навскоси і верхні кінці нахилені

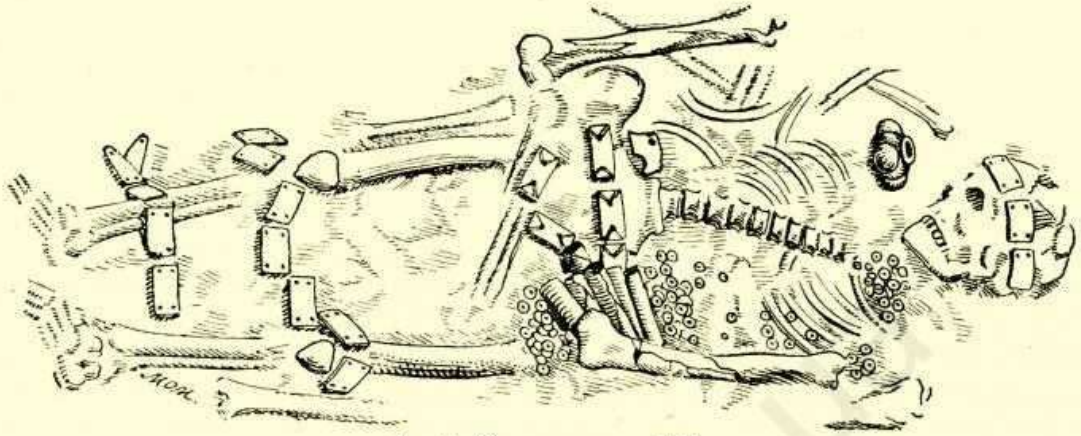

Рис. 9. Кістяк поховання VIII.
Fig. 9. Skeleton from grave VIII.

за кістяк, а нижні мали напрям до спинного хребта (рис. 11, табл. IX та X, інв. 40). Дудочки дуже потрощила земля своєю вагою та зміщенням. Довелося вибирати їх із землі окремими, невеличкими уламками, і то дуже уважно. Деякі реставровано, інші так і лишилися уламками (інв. 40). Тут таки на попереку лежало купою (на спинному хребті) перлямутрове намисто, в формі кружечків невеликого діяметру (інв. 44). На грудях, біля самої голови, на правому плечі, лежала кам'яна булава з чорного каменю, з чотирма півкулястими плескатими виступами на чотири боки (інв. 45, рис. 11, табл. VIII та IX).

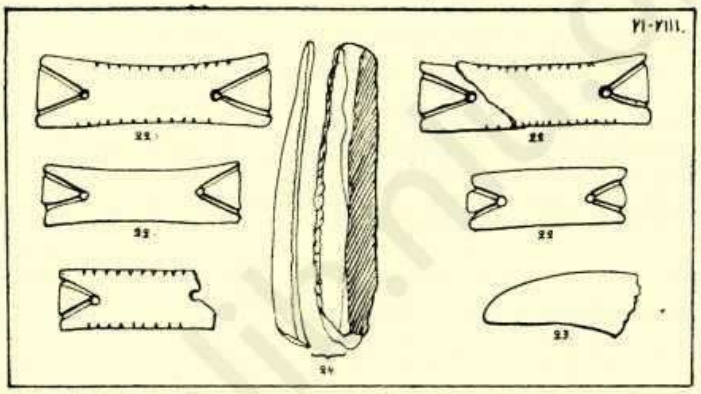

Рис. 10. Рисунок-схема комплексу речей між похованнями VI—VIII.
Fig. 10. Schematic design of the complex of objects between the graves VI—VIII.

Край у булави одламаний. Нижче, на лівому боці, за 0,08 *м* від булави, лежала кремінна ножувата скалка невеликого розміру, яснокоричнявого кольору [на самому спинному хребті (інв. 41, рис. 12)]. А ближче до правого плеча, під підборіддям, — купка намистин: перлямутрових у формі тоненького кружечка (інв. 44) та двох циліндричних — з чорного геширу (інв. 42) і плескатої кістяної пронизки (рис. 12). На колінних частинах, упоперек, ішов ряд широких платівок із вепрячих іклів, з чотирма дірочками в кожній платівці. Таких платівок лежало над колінами 6 штук (інв. 30, рис. 12, табл. VIII). Платівки лежали навкруги кісток і кінчалися двома довгастими трикутніми платівками, що мали на собі по три дірочки (інв. 31, рис. 12). Очевидно, прикраса з цих платівок охоплювала ногу навкруги. Такий самий ряд платівок лежав нижче від колін, на правій гомілковій кістці і сягав до лівої, але не охоплював її.

На місці живота лежала вирізьблена з кістяної платівки фігура передньої частини тварини: частина тулуба, шия та голова з двома невеликими рогами. Зверху, де злучаєтьа тулуб із шиєю, провірчено дірочку, очевидячки, щоб можна булоб почепити привіску (інв. 39, табл. X, рис. 12). Тут таки лежала кругла морська черепашка, з дірочкою (інв. 29, рис. 12).

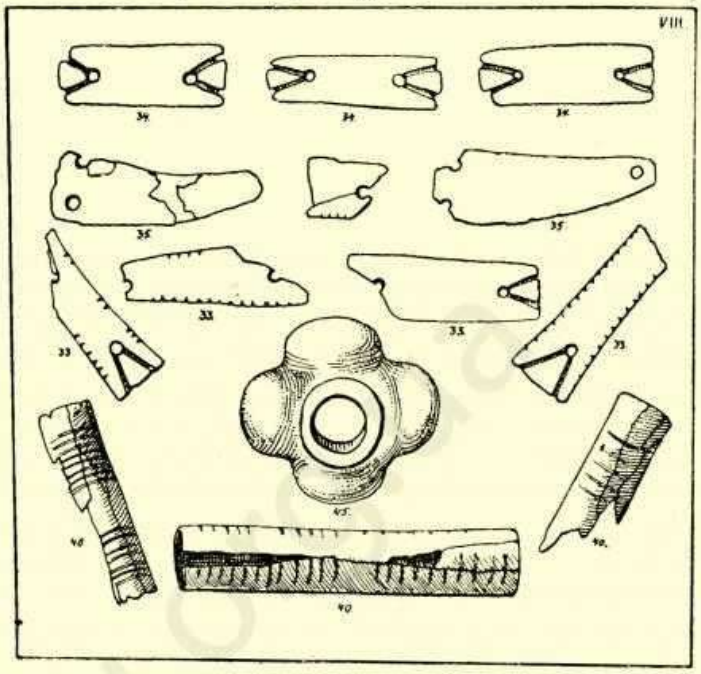

Рис. 11. Рисунок-схема комплексу речей поховання VIII.
Fig. 11. Schematic design of the complex of objects from grave VIII.

Між похованнями ч. VIII та попереднім ч. VI — VII, що їх відокремлювали тільки крижові кістки невідомого нам поховання, очевидячки, зруйнованого дальшими похованнями, що оце ми описали, знайдено окремо, в червоній глині, що нею засипані були всі кістяки, шість вузьких платівок із вепрячіх іклів, з дірочками, нарізками на боках та рівчаками від дірочок до країв (інв. 22, 23, рис. 10). Там таки знайдено довгу кремінну ножувату скалку, ретушовану на боках (інв. 24, рис. 8). Не зважаючи на місце, де її знайдено, зачисляємо цю скалку до поховання ч. VI (вона дуже близько лежала до нього), алеж не маємо певности, щоб остаточно це сказати, тому згадуємо про неї тут, а не тоді, коли описували поховання ч. VI. Тут таки, в червоній глині, знайдено невеличкий черепок чорного кольору (інв. 43, рис. 12) [I, 92, 99; II, 3].

IX

Від цього поховання лежали in situ тільки ліктьова та променева кістки руки. Самого кістяка, очевидно, викинуто ради пізніших поховань. Жадних речей не знайдено, крім маленького уламка кремінної ножуватої скалки (інв. 46).

X — XI

Поховання це знаходилось у південному кінці могильника. Кістяк лежав у червоній глині, на 0,30 *м* від нашого рівня, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами й покладеними на крижі руками. Від кістяка лишилися рештки черепа, кістки правої руки, плечова кістка лівої руки, всі кістки правої ноги та гомілкові кістки лівої ноги. Крижові кістки й спинний хребет, а також частина лівої руки зотліли, окрім ледве помітних прошарків. Жадних речей не знайдено [I, 84, 91].

XII

Кістяк лежав у тому самому ряду між XIII та XVII похованнями, так само на 0,30 *м* від нашого рівня, засипаний червоною глиною, — головою на захід,

на спині, з простягнутими ногами. Права рука зігнута в лікті, лежить на крижових кістках, лівої руки не було на місці. Очевидячки, знищили її, коли ховали небіжчиків, що лежать поруч, а саме похованням XIII, що лежало на північ від нього. Кістяк зберігся дуже

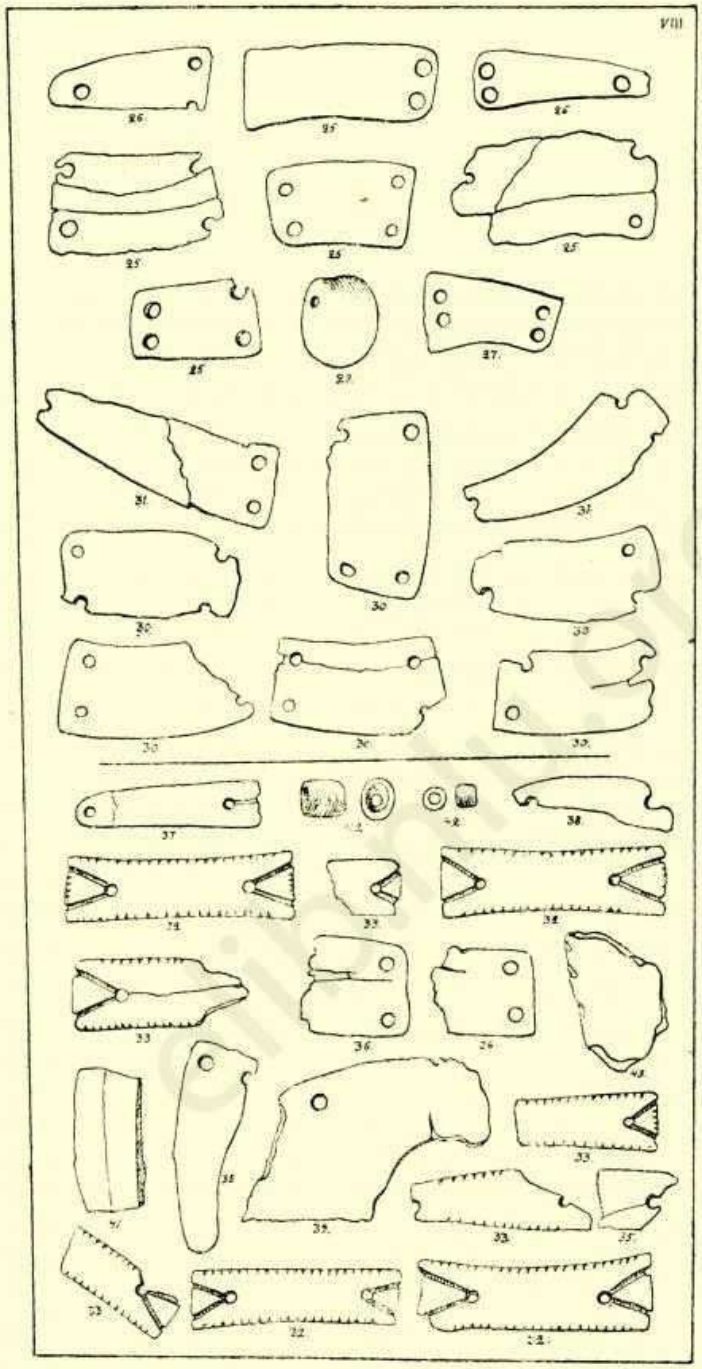

Рис. 12. Рисунок-схема комплексу речей поховання VIII.
Fig. 12. Schematic design of the complex of objects from grave VIII.

Рис. 13. Кістяна швайка поховання XII.
Fig. 13. Bone awl from grave XII.

погано. Речей не було, крім кістяної швайки, за держака в неї лишився epiphis (інв. 47, рис. 13, табл. XV). Лежала швайка біля кістяка, на північ від нього.

На крижових кістках цього поховання лежали кістки іншого невідомого нам кістяка, що не існував уже. Його, очевидячки, викинуто ради поховань, описаних угорі. Ці кістки дуже добре заціліли. Взято їх для антропологічних дослідів [I,95; II,4].

XIII

Кістяк лежав поміж XII та XVIII похованнями, поруч з кістяком XII, на північ від нього і поруч з кістяком XVIII (на північ від XII). Лежав так само на 0,30 *м* від рівня, в червоній глині, на спині, повернений на праве плече, головою на захід, з простягнутими ногами та лівою рукою, простягнутою на південь і зігнутою в лікті. Рука ця лежить на огрудді. На місці грудей і живота знайдено ніби розсипані перля-

мутрові намистини з річної черепашки, в формі правильного кружка (інв. 48, рис. 14, табл. XI), з дірочкою посередині, далі — намистини такої самої черепашки в формі кружечків, з відрізаним сеґментом, у формі півмісяця (інв. 49, ibid.), і нарешті — шістнадцять круглих намистин (у формі кульок), невеликого

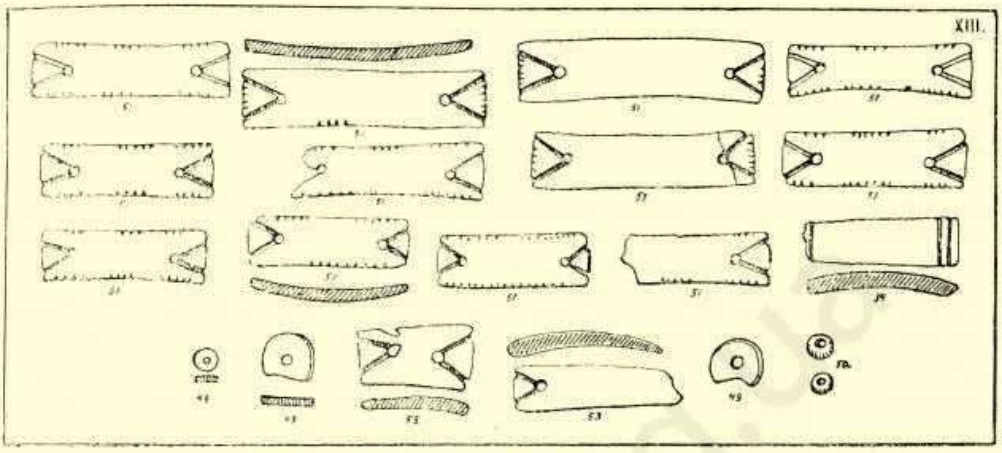

Рис. 14. Рисунок-схема речей поховання XIII.
Fig. 14. Schematic design of the complex of objects from grave XIII.

діяметру, зроблених із кістки, з діркою, провірченою збоку (інв. 50, ibid.). На місці живота лежало двадцять вузеньких платівок з вепрячих іклів (інв. 51, ibid.) та три трикутні платівки (інв. 51—54). В тому місці, де кінчаються ступні, з-під ніг виступав наверх череп іншого поховання, що лежало під кістяком XIII. Це поховання другого ряду [I, 95].

XIV

Кістяк лежав так само на 0,30 *м* нижче від рівня, далеко на північ від XIII, між XV та XVI, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами. Права рука його, зігнута в лікті, лежить на попереку, а ліва — на крижових кістках. Кістяк лежить у червоній глині. Посередині на грудях лежала упоперек кремінна ножувата скалка (на чотири повздовжні грані, вкрилася вже блакитнявою патиною), завдовжки 0,046 *м* (інв. 55). Інших речей не було [I, 95, 99].

XV

Кістяк лежав на південь від XV та на північ від XVIII (між ними), на спині, в червоній глині, головою на захід, з простягнутими ногами. Дуже погано зберігся. Кістки рук, огруддя, хребта — не збереглися. В межах тулуба знайдено два кремінні вироби: 1) біля лівої руки, на місці ліктя — ножувату скалку з темносірого кременю, ретушовану, завдовжки 0,052 *м* (інв. 57, рис. 15 та 17); 2) дуже далеко від правого коліна — скребачку з закругленим краєм (ретушованим), з темносірого, напівтемнокоричнявого кременю, завбільшки 0,042 *м* (інв. 58, рис. 15 та 16) і платівку з одламаним краєм, що лежала біля гомілкових кісток правої ноги (інв. 56, рис. 15) [I, 95; II, 4].

XVI

Кістяк лежав у тому самому першому ряду і так само на 0,30 *м* нижче від нашого рівня, на північ від XIV, біля нього. Кістки зовсім зотліли. Лишилися тільки мало помітні прошарки від них. Кістяк лежав головою на захід.

На місці огруддя лежали (рис. 15, табл. XII): 1) уламки річної черепашки (інв. 64); 2) уламок кістяної швайки (загострене ребро), завдовжки 0,006 *м* (інв. 65);

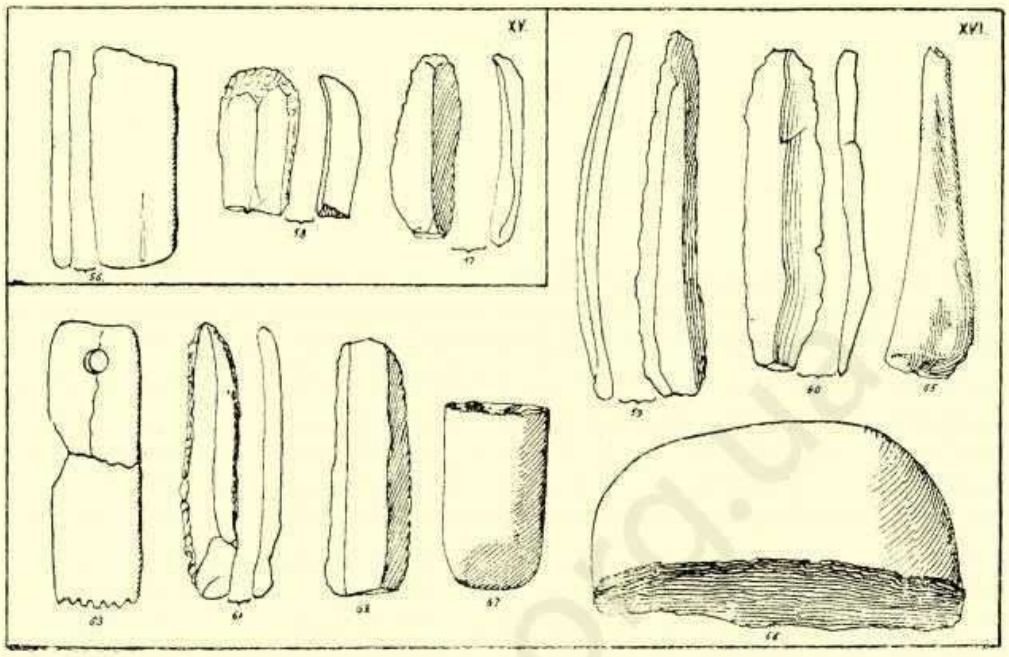

Рис. 15. Рисунок-схема речей поховань XV та XVI.
Fig. 15. Schematic design of the complex of objects from graves XV and XVI.

3) довга вузенька, трохи зігнута, ножувата скалка з коричнявого кременю, з блакитнявою патиною на поверхні, з ретушованими краями, завдовжки 0,106 *м* (інв. 59, рис. 15, табл. XII); 4) платівчаста ножувата скалка на дві верхні грані, грубо оброблена, покрита сіро-блакитною патиною, завдовжки 0,95 *м* (інв. 60, рис. 15 та 18, табл. XII); 5) вузенька кремінна скребачка-ножик на дві верхні грані, з ретушованими бічними ребрами, завдовжки 0,079 *м* (інв. 61, рис. 15, табл. XII); 6) широка пряма, кремінна ножувата скалка на три верхні грані, завдовжки 0,075 *м* (інв. 62, рис. 15 та 19); 7) уламок великого обробленого, подібного до сокири, каменю-пісковика, кругом вишліфуваного; розміром 0,107 × 0,06 *м* (інв. 66, рис. 15); 8) уламок невідомого нам знаряддя у вигляді кінця сокири з каменю-пісковика, завдовжки 0,05 *м* (інв. 67, рис. 15); 9) кістяна довгаста платівка, з діркою на одному кінці та короткими зубцями, як у гребені, на другому, — завдовжки 0,082 *м*, поламана на три частини; зліплена, бракує маленького кусочка (інв. 63, рис. 15, табл. XII) [I, 95].

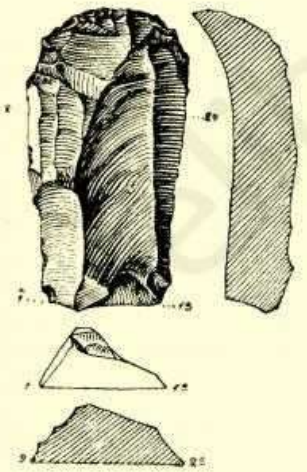

Рис. 16. Кремінний скребок поховання XV.
Fig. 16. Flint scraper from grave XV.

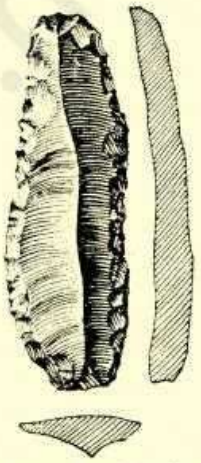

Рис. 17. Кремінний ножуватий скребок поховання XV.
Fig. 17. Flint fabricator from graves XV.

XVII

Кістяк лежить на південь від XII, поруч із ним, у червоній глині, на спині, головою на південь-схід, з простягнутими ногами, права рука лежить на крижових кістках. Від лівої руки лишилися тільки кістки долоні, що лежала на крижових кістках; інших кісток з цієї руки не було. Очевидячки, їх викинули, коли ховали когось пізніше. На місці ступнів обох ніг лежав череп з іншого поховання, що лежало над похованням, яке зараз описуємо. Очевидячки, це є череп з того поховання, що його викинули ради поховання XVII. При кістяку XVII знайдено: під середньою частиною правої плечової кістки (рис. 20) лежала впоперек трохи зігнута кремінна, вузенька ножувата скалка на три верхні грані, темно-коричнявого кольору, вкрита блакитнявосірою патиною, завдовжки 0,132 *м* (інв. 68, рис. 21 та 22, табл. XII). Паралельно з плечовою кісткою лежали довгі тоненькі й вузенькі кремінні скалки так званої мікролітичної форми; одну земля розчавила своєю вагою на три частини. Трохи нижче, в кутку поміж плечовою та ліктьовою й променевою кістками лежало п'ятнадцять вузеньких кремінних різних розмірів скалок, відомих під назвою «мікролітичні», з ретушованими бічними гострими ребрами та обробленими короткими кінцями як долото (інв. 71, рис. 23, табл. XII).

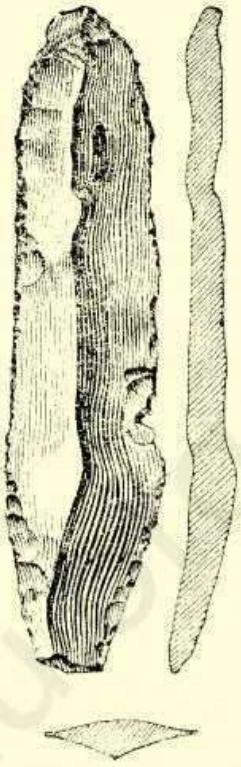

Рис. 18. Кремінний ножуватий відщепок поховання XVI.
Fig. 18. Flint implement from grave XVI.

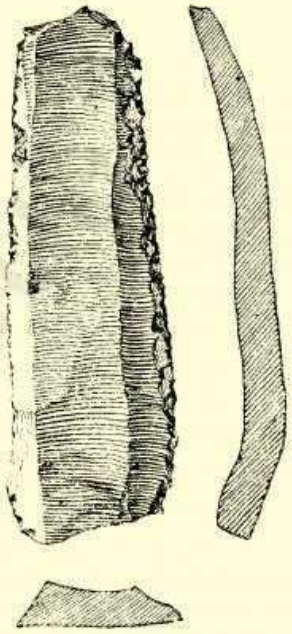

Рис. 19. Кремінний ножуватий скребок поховання XVI.
Fig. 19. Flint implement from grave XVI.

Нижче від огруддя, на місці живота, посередині лежала купа намиста: велика куляста кістяна намистина, з діркою збоку (інв. 69, рис. 21, табл. XII), з поперечником — 0,02 *м*; ряд маленьких перлямутрових з річної черепашки, що мали форму мініятюрного кружечка (інв. 73, рис. 21), і одна маленька куляста кістяна намистина, трохи сплющена з боків (інв. 75, рис. 21). Далі дві маленькі морські черепашки, одна з дірочкою біля замка (інв. 70, табл. XII) друга — чиста. Обидві лежали біля правого коліна зсередини; два собачі (?) зуби з дірочками (інв. 72, рис. 21, табл. XII) лежали біля правого стегна; уламок невиразної форми з чорного кременю (інв. 74, рис. 21) та маленький

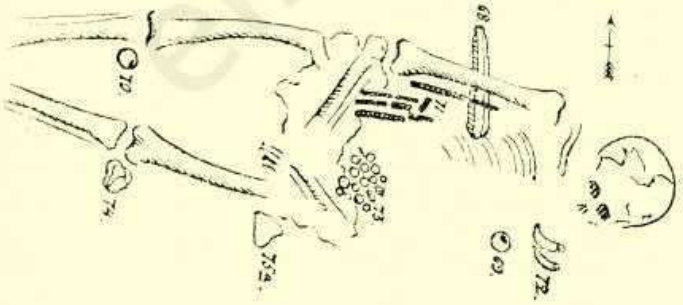

Рис. 20. Кістяк поховання XVII.
Fig. 20. Skeleton from grave XVII.

черепок глиняного посуду чорного кольору (інв. 75-а, рис. 21). Це є друга знахідка решток керамічного виробництва в нашому могильнику[107]. [I, 95, 98; II, 3].

XVIII

Лежить у загальній масі червоної глини, між кістяком XV (що на північ від нього) та XIII (що на південь від нього), так само глибоко, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами. Права рука лежить на крижових кістках, а від

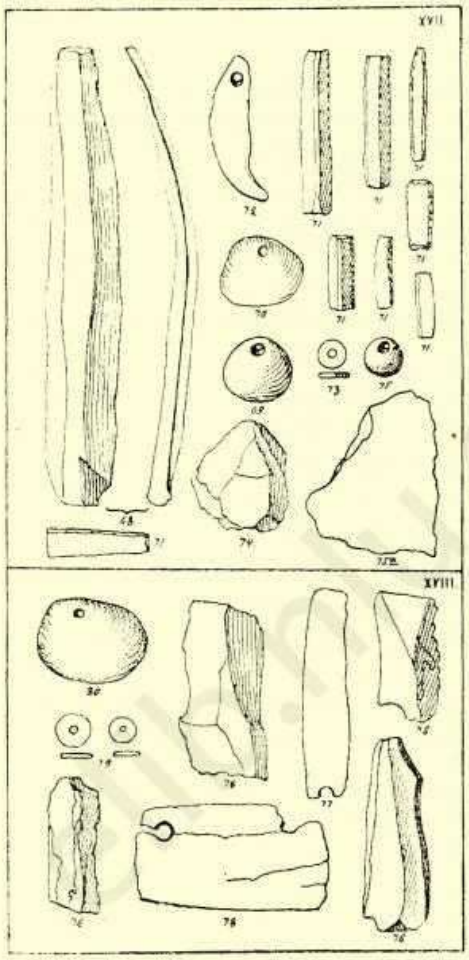

Рис. 21. Рисунок-схема комплексу речей поховань XVII та XVIII.

Fig. 21. Schematic design of the complex of objects from graves XVII and XVIII.

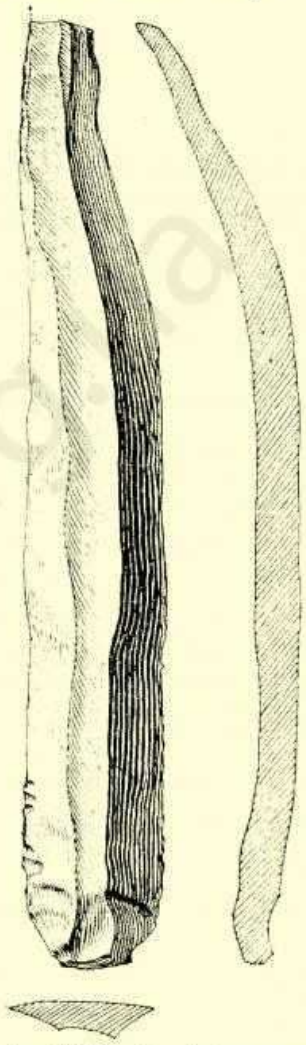

Рис. 22. Кремінний ніж поховання XVII.

Fig. 22. Flint knife from grave XVII.

лівої лишилася тільки плечова кістка. Решти кісток лівої руки немає. Між цим кістяком та похованням ч. XV лежить частина розкиданого кістяка: уламки крижових кісток, стегнова та гомілкова кістки з іншими поламаними дрібними, без будь-якого ладу та порядку. Ясно — це є рештки кістяка, що знищили його задля поховання XV або XVIII. Лежали вони нижче від поховань XV та XVIII на 0,15 *м*. У похованні XVIII на місці живота лежало три кремінні ножуваті скалки (інв. 76, рис. 21 та 24, табл. XV). Біля правого ліктя лежав четвертий такий самий уламок (інв. 76). Далі, теж на місці живота, лежала

широка платівка з вепрячих іклів, з двома дірочками на одному довгому боці (інв. 78, рис. 21). Таке число дірочок явище рідке в цьому типі платівок. Завжди буває чотири дірочки (по одній у кожному кутку). Тут таки — уламок

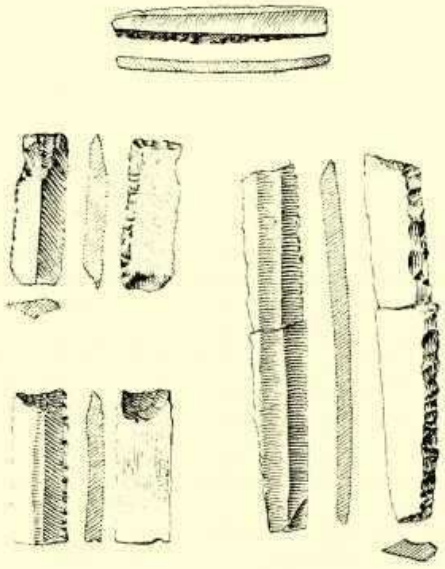

Рис. 23. Кремінні відщепки в формі ножиків та іоліт поховання XVII.
Fig. 23. Flint knife-shaped chisels from grave XVII.

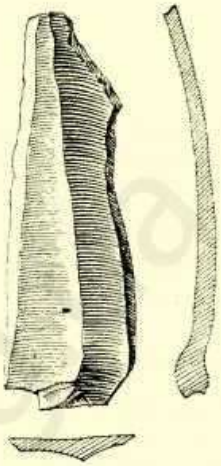

Рис. 24. Кремінний ножуватий відщепок поховання XVIII.
Fig. 24. Flint knife-shaped splinter from grave XVIII.

такої самої платівки з решткою дірочки (інв. 77, рис. 21), декілька дрібних перлямутрових намистин у формі кружечків (інв. 79, рис. 21) та невелика морська черепашка (інв. 80), з провірченою дірочкою [I, 95; II, 10.]

XX

Кістяк лежить поруч L (праворуч від нього). Ліворуч від нього було поховання VIII, в тому самому ряду і так само глибоко, як і попередні, але нижче на 0,15 *м* від поховання L. Кістяк лежить у червоній глині, головою на схід, так що голова набагато вище, ніж самий тулуб, а вище трохи лежали й ноги. Отже кістяк зігнутий був майже півколом. Ліва рука лежала на крижових кістках (рис. 25). Безпосередньо під головою лежали вузькі платівки вепрячих іклів (інв. 85, рис. 26). На огрудді лежало шість платівок теж з того матеріялу (інв. 83, рис. 26). Лежали вони впоперек, вертикально, по обидва боки спинного хребта. Нижче лежав рядок платівок; вони охоплювали ноги навкруги (інв. 83, рис. 26). На місці огруддя лежали кулясті кістяні намистини трьох розмірів, з діркою збоку (інв. 81, рис. 26). Тут таки

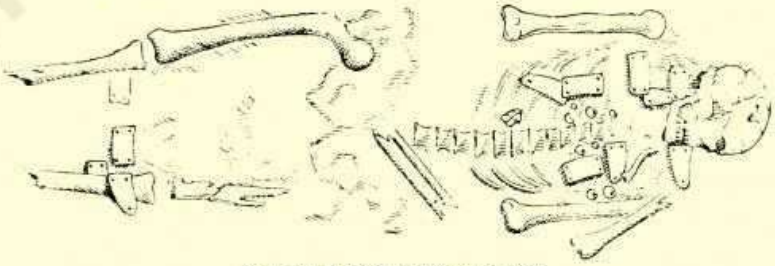

Рис. 25. Кістяк поховання XX.
Fig. 25. Skeleton from grave XX.

лежала кремінна скребачка, грубо оброблена, з темнокоричнявого кременю (інв. 82, рис. 26) [II, 17].

XXI

Поховання не належить до поховань цього могильника. Його слід розглядати цілком окремо, бо дуже воно відмінне від звичайних поховань нашого могильника, як своїм похоронним ритуалом, так і формами самої могили. Тут маємо

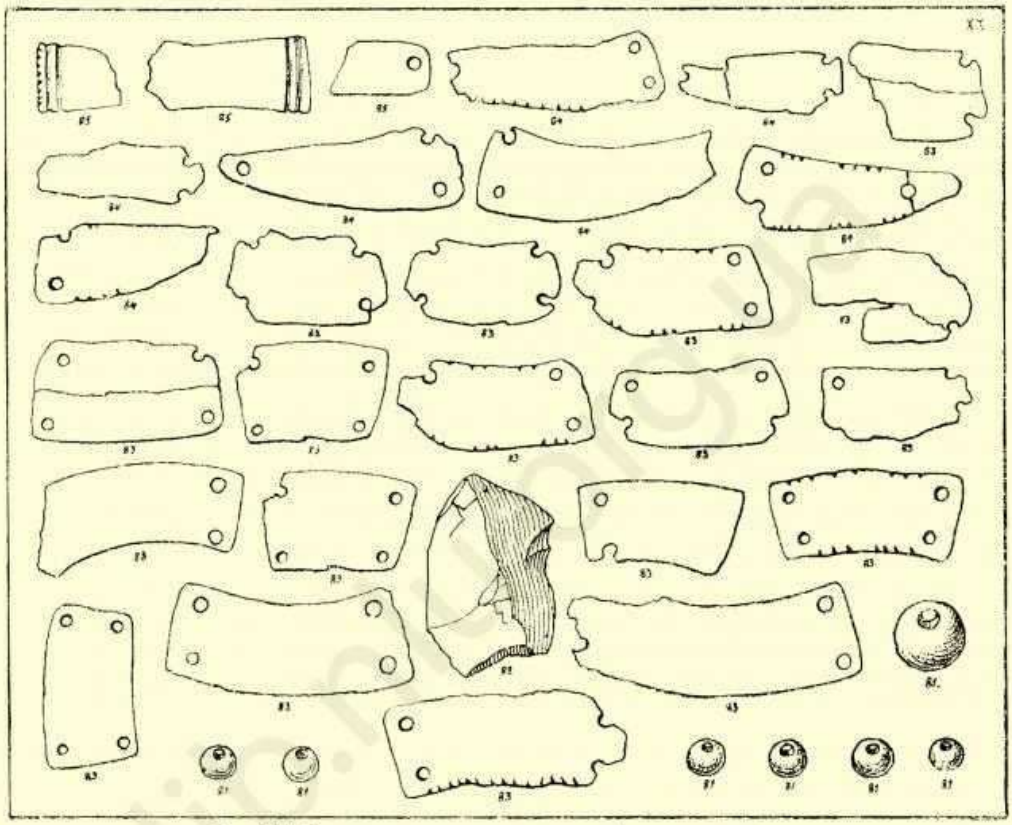

Рис. 26. Рисунок-схема комплексу речей поховання XX.
Fig. 26. Schematic design of the complex of objects from grave XX.

комплекс із двох поховань. В цьому ритуальному комплексі маємо таку особливість, що більше її ніде не натрапляли — обряд спалювання небіжчика та обряд подвійного поховання в кам'яній обкладці, що теж один з одним, можливо, не мають нічого спільного. (Див. плян могильника).

Зверху, на 0,40 *м* від дернової поверхні, що збереглася тут на незначному клаптику, отже вище від нашого рівня на 0,30 *м* і на 0,60 *м* вище від першого ряду поховань нашого могильника, на захід від загальної смуги червоної землі, за її межами, натрапили на площу, вкриту дрібненьким і великим вапняковим камінням (рис. 27). Великі каміння завбільшки були 0,30 *м*, а маленьке з кулак або з два кулаки. Таке каміння вкривало поверхню дуже густо, не товстим шаром (до 0,40 *м*) у формі півмісяця. Розчистивши поверхню, помітили, що ця маса каміння є тільки частиною того, що було колись тут накладене колом, точніше — овалом з неправильними кінцями. Половину цього овалу вибрали недавно люди з Бузинівки на свої потреби. Що каміння лежало колись саме так, як сказано, свідчили свіжі місця з-під узятого каміння, а також те каміння,

що то тут, то там залишилося на місці. В тій частині, де каміння вийнято, нижче від самого ложбища їхнього, на 0,45 *м* у землі знайдено невеличку купу попелу (приблизно 0,60 *м* у поперечнику) з перепаленими людськими кістками. Купа попелу лежала на такому самому камінні, з якого складений був той овал. Каміння було обпалене й закоптіле. Палено тут, на цьому місці, а не принесено попіл сюди з іншого місця. В купі попелу знайдено крім перепалених і недопалені рештки людських кісток, а крім того: чудово оброблений

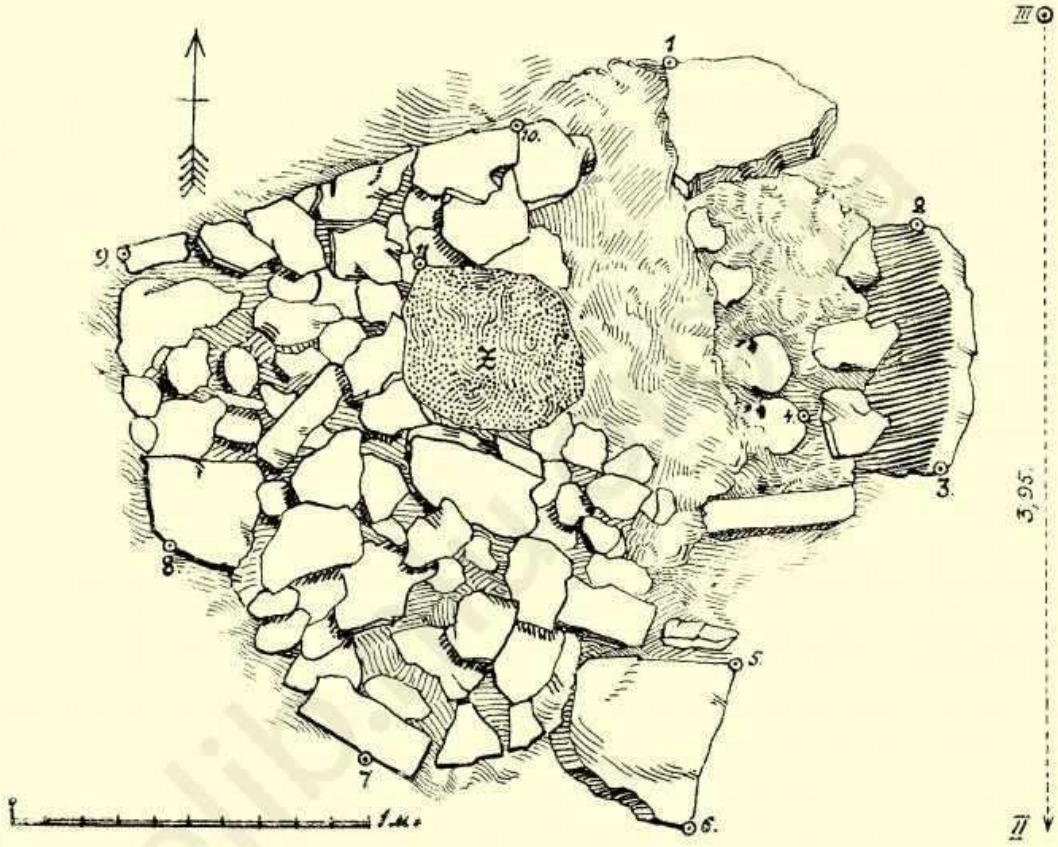

Рис. 27. Загальний вигляд кам'яної кладки поховання XXI.
Fig. 27. General aspect of a stone layer in grave XXI.

кремінний наконечник стріли (площик) з широкою основою (інв. 86, рис. 29), з слідами вогню, завдовжки 0,06 *м*,— кремінну довгасту скребачку з гострим кінцем (інв. 87, рис. 28), на зразок стріли з тонко ретушованими краями, завдовжки 0,068 *м*,— ножувату кремінну скалку (інв. 88, рис. 29), завдовжки 0,38 *м* і декілька платівок із вепрячих іклів, нового типу, що до цього поховання в могильнику ще трапилися лише один раз (інв. 89, рис. 29). Платівки ці були взагалі трохи ширші від попередніх і на кінцях ширшали, а, головно, мали систему поперечних подвійних нарізок на коротких краях і не мали дірочок на краях. Тут таки лежав чорний довгастий камінь з різноманітними вишліфуваними гранями, стертими від ужитку (інв. 89-а).

Знявши ту купу попелу та каміння, що складало той овал, побачили під камінням, на 0,60 *м* нижче від нашого рівня, подвійне поховання, обложене поставленим сторч плескатим камінням.

Подвійне поховання скарлюченників було в могилі, складеній з поставлених руба великих та малих плит вапнякового каміння, так що на східньому краю могили стояла одна велика плита (рис. 27, чч. 2—3), а по боках — менші плити. Всі плити були природні, але відповідно обламані та оббиті. Могили зверху прикривали дрібні й великі уламки вапнякового каміння. На дні в могилі лежали два кістяки головами на схід із зігнутими у правий бік в колінах ногами і простягнутими на крижові кістки руками. Голови в кістяків лежать багато вище від решти тулуба й близько одна до одної (рис. 27, табл. XIII.) У руках в одного кістяка лежить довгий кремінний ніж. Все поховання, разом з кам'яною обкладкою та землею навколо неї, вирізано й перевезено до Маріюпільського Краєзнавчого музею[11]. Остаточно розчищено кістяки без нашої участи, засобами музею. Зазначеного кремінного «ножа» ми не виймали з поховання і тому ані про форму, ані про його особливості сказати нічого не можемо. Крім цього «ножа» — інших речей не знайдено. Наші міркування про це поховання — далі [I, 97].

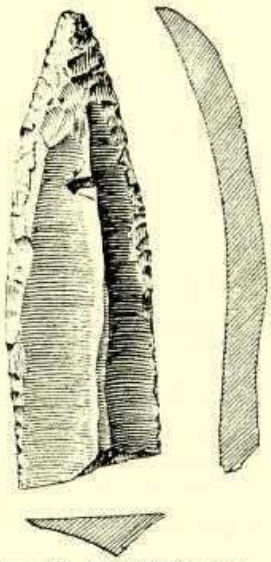

Рис. 28. Кремінний наконечник списа чи стріли над похованням XXI.
Fig. 28. Flint spearhead over grave XXI.

XXII

Кістяк лежить поруч із XLVI, на тому самому рівні, що й попередні, але засипаний чорною землею. Червоної глини зовсім немає. Лежить на спині, головою на захід-південь, з простягнутими ногами, з простягнутою вздовж тулуба правою рукою. Ліву руку можна було простежити тільки до ліктя. Далі вона цілком зотліла. Так само ледве можна було простежити кістки огруддя.

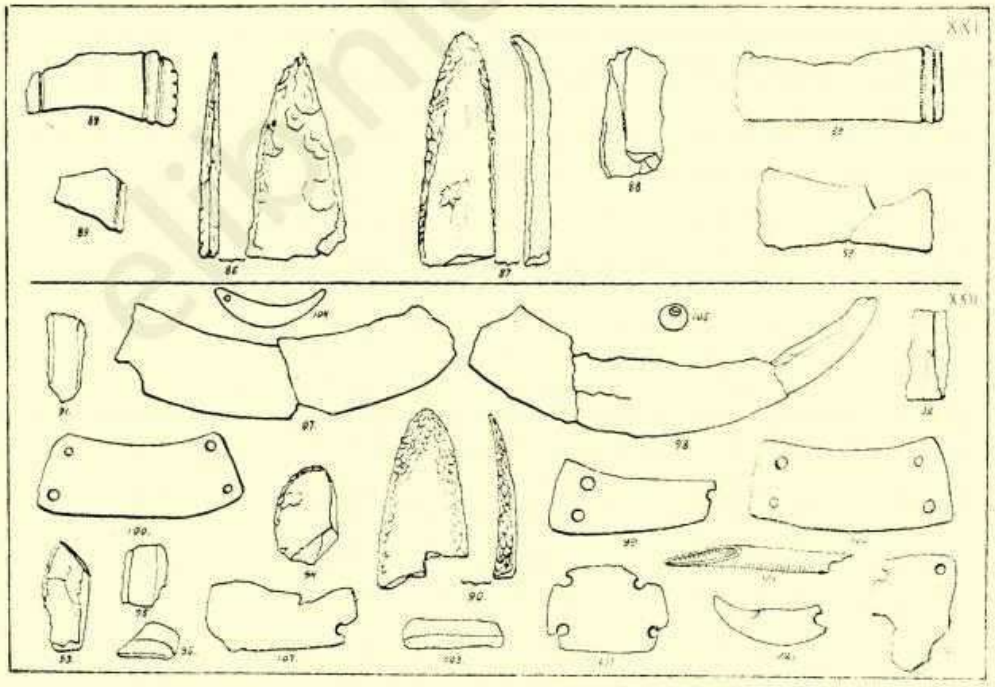

Рис. 29. Рисунок-схема комплексу речей поховань XXI та XXII.
Fig. 29. Schematic design of the complex of objects from grave XXI and XXII.

Погано збереглися кістки крижові. На місці грудей та живота знайдено широкі платівки з вепрячих іклів, з чотирма дірочками на кожній (інв. 100, 101, рис. 29) та трикутні кінцеві платівки, з трьома дірочками (інв. 99, рис. 29) і уламки від них (інв. 105, 107); там таки двоє вже зламаних вепрячих іклів (інв. 97, 98); там само загострену дудчасту кістку (інв. 108); там же таки обламані борсукові та собачі (?) зуби, з провірченими дірочками (інв. 102 та 104). Біля правого стегна в одній купі лежали: річна двостульна черепашка (дуже погано збереглася), частина (уламок) від наконечника стріли чи подібної до стріли скребачки з темнокоричнявого кременю (інв. 90, рис. 29), купа уламків ножуватих скалок з кременю (інв. 91, 92, 93, 95 і 103, рис. 29) та скребачка, що, видимо, зберегла первісні форми (інв. 94), а ножуваті скалки всі в уламках. Всі вони коричнявого, або сірого кольору. Одна маленька куляста намистина з кістки, з діркою на боці (інв. 106, рис. 29) [I, 99; II, 4].

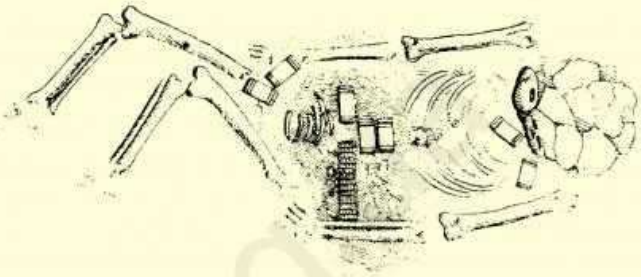

Рис. 30. Кістяк поховання XXIV.
Fig. 30. Skeleton from grave XXIV.

XXIII

Кістяк лежав поруч із XXII, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, обидві руки лежали на крижових кістках. Кістки дуже погано збереглися. Кістяк лежав у червоній глині. На місці живота лежало долото з темносірого кременю, мініятюрне [обидві площини мають ретуш ювелірної роботи (інв. 109)], а також трикутня (кінцева) платівка з вепрячих іклів, з трьома дірочками (інв. 110). Інших речей не було [I, 99].

XXIV

Поховання було близько до західньої межі червоної смуги могильника, за межами її. Коли копали яму для цього поховання, то одрізали верхню частину у попередньому похованні (XCVIII). Зверху лежав тоненький шар звичайної тут землі, завтовшки 0,10 *м* приблизно; знявши його, побачили площу, закидану камінням без ладу. Каміння велике, необроблене, деяке завдовжки 0,45 *м*. Каміння вкривало площу 2 × 1,50 *м* (приблизно) і лежало то в один, то в два ряди. Коли забрали це каміння, то під краями його побачили інше каміння, що стояло сторч і тільки виступало з-під землі на ту поверхню, де лежало тількищо зняте каміння. Розміри цього каміння були ті самі, як і того, що лежало зверху й що утворювало накришку над цією кам'яною домовиною. Один з каменів угруз в середину цієї накришки й розчавив череп зовсім. Знявши все каміння з цієї накришки, побачили, що в могилі, обставленій кам'яними плитами (необробленими), на глибині 0,86 *м* (до черепа) від колишньої поверхні, лежав кістяк на спині, головою на схід-схід-північ, з простягнутими вздовж тулуба обома руками та зігнутими в колінах, у правий бік, ногами; поперек лежав набагато нижче ніж голова та ноги; довжина могили не дозволяла небіжчика випростати. По всьому похованню насипано ясної червоної фарби, кольору цинобри, що переходив іноді у кармінний тон, але то була не глина, як звичайно в похованнях нашого могильника. Фарба була дуже інтенсивна. При тому в поперековій частині була особливо густа маса цієї фарби, в формі плями, що йшла широкою (до 0,40 *м*) смугою від північного до південного краю

могили, через кістяк, як це показано на рисунку 30. На кістяку, з правого боку, над дужкою (ключицею), біля голови, лежала булава в формі кулі з двома протилежними півкулястими виступами з темно-зеленуватого, з різними цяточками, каменю-порфіриту (інв. 118, рис. 31, табл. XIV). Від булави вниз до попереку лежали ледве помітні рештки зотлілого дерева, очевидячки, з держака від булави. Прошарки дерева не ясно виступали і не скрізь, де треба було б їм бути. В шийній частині, під самим подборіддям, знайдено дві вузенькі платівки з вепрячих іклів, з подвійними поперечними нарізками, біля коротких країв, без дірочок (інв. 116, рис. 31). У поперековій частині, в густій масі

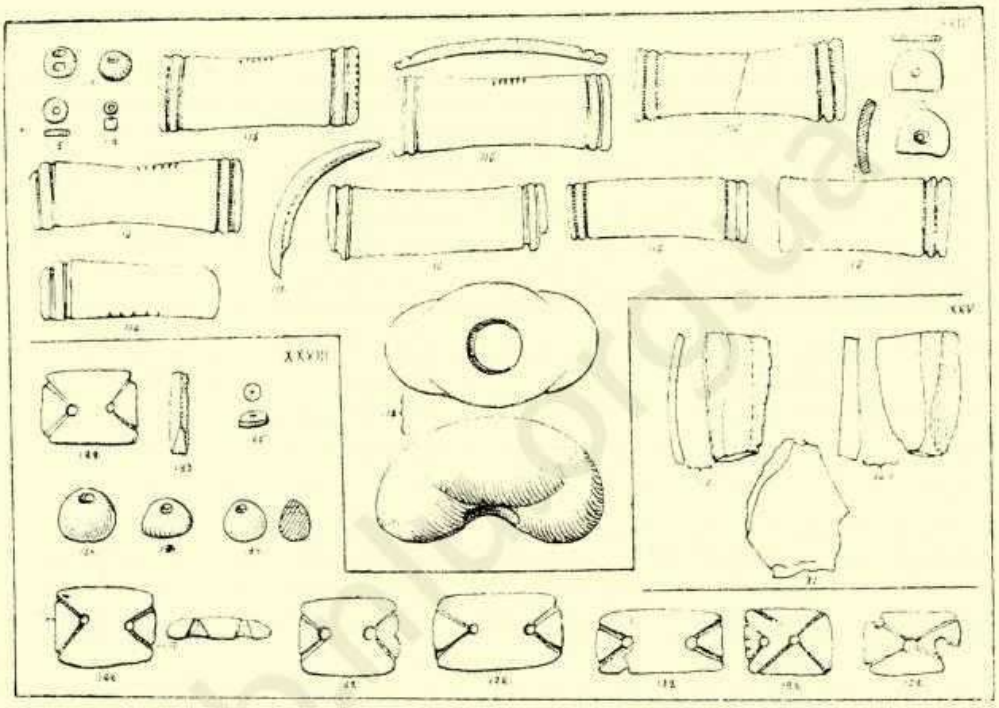

Рис. 31. Рисунок-схемма комплексу речей поховань XXIV та XXV.
Fig. 31. Schematic design of the complex of objects from graves XXIV and XXV.

червоної фарби, лежало п'ять таких самих платівок, в різних місцях і в різних напрямах (інв. 116, рис. 31). У правій частині крижових кісток — з півтора десятка бобакових (Arctomys) зубів (інв. 111, рис. 31). Тут же трохи вище, лежало вертикальними короткими рядками, поруч один з одним, перлямутрове (з черепашок) намисто в формі кружечків з відрізаним сеґментом (інв. 114, рис. 31). Таких рядків вертикальних, коротеньких, однакових завдовжки, не довших як 0,03 *м*, лежало десятків зо два. Це ніби був пояс на небіжчикові і лежав на відповідному до такого призначення місці (рис. 30). Тут таки лежала одна маленька намистина з перлямутру в формі кружка (інв. 115, рис. 31) та дві кістяні намистини кулястої форми (інв. 113, рис. 31), з дірочкою збоку. Поруч знайдено мініятюрну мідну намистину з широкої платівки. Розмір її — 0,004 *м* (інв. 112 рис. 31).

Це перше поховання, де ноги зігнуто в колінах, хоч кістяк лежить на спині, з простягнутими руками і, крім того, перше поховання, обкладене камінням і накрите камінням. Далі, не засипане червоною глиною, як решта поховань могильника, а присипане ясною червоною фарбою тоненьким шаром. Кістяні платівки, знайдені тут, цілком інші, відмінні від платівок звичайних у могиль-

нику. Булава — виключна річ щодо техніки, а щодо форми, то річ унікальна. Далі, це перше поховання, де знайдено, хоча й невелику, але металеву річ — мідну мініятюрну намистину.

Поховання XXIV зв'язане з загальним інвентарем нашого могильника і заразом є поховання багато пізніше, ніж поховання в цьому могильнику, уже хоча б тому, що, коли готували яму для нього, довелося порушити (відрізати) верх попереднього поховання XCVIII основного могильника [I, 99: I, 15].

XXV

Кістяк лежить на 0,40 *м* від нашого рівня, в червоній глині, на спині, головою на схід, з простягнутими ногами й випростаними вздовж тулуба руками. Середня частина лежить нижче, ніж голова та ноги. Кістяк зігнутий дугою (як на рис. 2). Гомілкових кісток немає. Біля правої ліктьової та променевої кістки в одному місці лежали три кремінні речі: два уламки широких ножуватих скалок — один упоперек (інв. 119, рис. 31, табл. XV) з коричнявого димчастого кременю, трохи зігнутий; другий — з ясно корічнявого димчастого каменю, прямий (інв. 120, рис. 31, табл. XV), дуже невиразної форми. Кістяк зберігся погано. Лежав безпосередньо під кістяком XVII без будь-яких прошарків, головою біля ніг XVII поховання [II, 3, 11].

XXVI

Кістяк лежить поміж XIII та XVIII похованнями, нижче останніх на 0,15 *м*. Кістки порушено. Лежать: череп, права стегнова та гомілкові кістки. Стегнову та гомілкові кістки пересунуто до черепа. Кістяк лежав, очевидно, на спині, головою на захід, засипаний звичайною жовтою глиною. Речей жадних немає. Безпосередньо під кістяком, без будь-яких прошарків, лежало два кістяки — XLI та XLII [II, 13].

XXVII

Кістяк лежав якнайдалі на південному кінці могильника в шарі жовтої насипаної глини. Червоної глини зовсім немає. Лежав на спині, з простягнутими ногами, обидві руки — на крижових кістках, голова на захід. На тому самому рівні, що й попередні (0,30 *м*). Речей не було. Зберігся погано [I, 98; II, 4].

XXVIII

Від поховання лишилися мало помітні прошарки зовсім зотлілих кісток, але все таки можна визначити, що кістяк лежав на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, засипаний червоною глиною, на тому самому рівні, що й попередні в першому нашаруванні. На місці живота лежали впоперек сім коротких платівок типу цілком відмінного від попередніх щодо ширини та довжини; платівки були з білого мармуру; кожна з них копіювала платівку з веприячого ікла: мала по дві дірочки, рівчаки йшли від дірочки до кутів (інв. 122, рис. 31), а також бічні нарізки. Очевидячки, платівки ці прикрашали пояс. На місці грудей лежали: уламок кремінного мікролітичного «ножика», завдовжки 0,024 *м* (інв. 123, рис. 31), дев'ять різного розміру та форми кулястих кістяних намистин, з діркою збоку (інв. 124, рис. 31) і рядок перлямутрових намистин у формі кружечків різного розміру (інв. 125, рис. 31). Всі груди засипано дрібними горловими зубами риби вирезуба (визначення Д. О. Белінґа) — [інв. 126, II, 5].

XXIX

Кістяк лежить на тому самому рівні, в першому нашаруванні, в червоній глині, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках. Кісток правої гомілки не було на місці. З-під правого плеча виступає із землі череп другого кістяка (XXX). Біля лівого стегна виступає частина ручних кісток того ж таки XXX поховання. Речей на кістяку не було. Але під самими кістками знайдено кремінну скребачку, з одним краєм ретушованим,

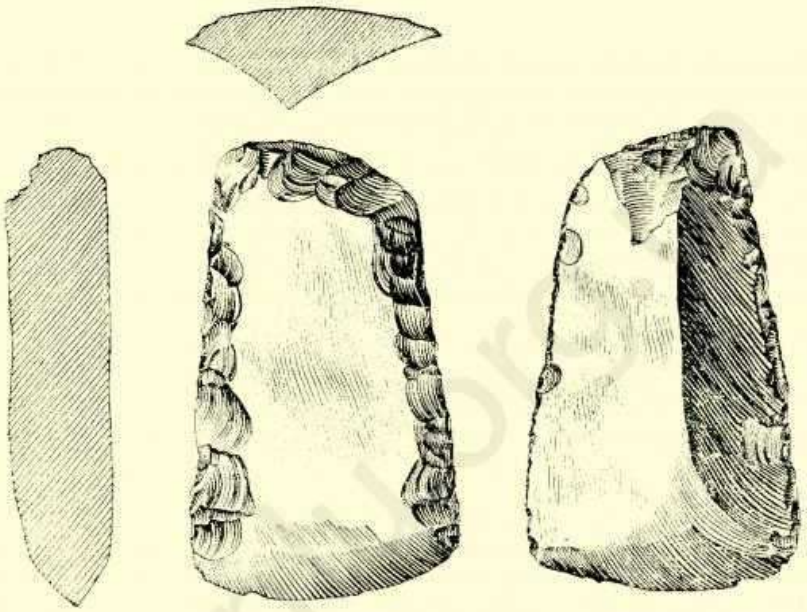

Рис. 32. Кам'яна сокирка біля поховання XXIX.
Fig. 32. Small axe close to grave XXIX.

форми досить грубої (інв. 127, рис. 33, табл. XV), з темносірого кременю. А поруч з кістяком лежав клин із сірого кременю з ретушованими бічними краями та шліфованим лезом, завдовжки 0,067 *м* (інв. 128, рис. 33 та 32, табл. XV). Далі — маленький кремінний уламок у формі трохи зігнутого гостряка (інв. 129, рис. 33) [II, 6].

XXX

Кістяк лежав на тому самому рівні, в червоній глині, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами та простягнутою лівою рукою. Обох ніг і правої руки немає — зотліли цілком. Решта кісток збереглися дуже погано.

На місці правого плеча лежала скребачка-«ніж», кремінна, темнокоричневого димчастого кольору, завдовжки 0,095 *м* (інв. 139, рис. 34), і точило-гладило з глинястого лупаку, чорного кольору (інв. 140, рис. 34, табл. XVI), у формі півкола. Краї її обточено на багато гранів. На місці долоні лівої руки лежав кремінний уламок ножуватої скалки із сірого кременю (інв. 142, рис. 34) та гладило в формі довгастої чотирикутньої платівки (інв. 141) із сірого каменю з породи літографських, розбите на чотири частини, завбільшки 0,195 × 0,09 *м*. Склеєно на місці (рис. 34, табл. XVI) [II, 6].

XXXa

Під цим числом зазначаємо тільки сами речі. Тут, очевидячки, лежав колись кістяк, але тепер можна було помітити тільки незначні рештки потерухи від зотлілих, очевидно, дитячих кісточок (дуже малі і не міцні). Напевно можна сказати, що кістяк лежав головою на схід, очевидно, на спині, в червоній глині. На місці його знайдено (табл. XVII, XVIII, XIX і XX та рис. 35) на черепі прикрасу з двох вепрячих іклів. Прикраса, очевидячки, обіймала голову з обох боків і гострі кінці стирчали над лобом (табл. XVII та XX). На шиї лежала прикраса з двох вепрячих іклів, охоплювала шию з обох боків і спускалася на груди (інв. 132, рис. 35). Кожне ікло було розрізане на три окремі платівки. Платівки мали на кінцях по дірочці (інв. 132, 133, рис. 35 та 36, табл. XX). Нижче, приблизно на місці живота та крижових кісток, лежало ще троє вепрячих іклів, з дірочками (інв. 134, рис. 35). Визначити їхнє призначення не беремося. Лежали вони основами всередину, кінцями праворуч. На місці грудей та живота лежали вузенькі платівки з вепрячих іклів (інв. 130, рис. 35), усього 12 штук

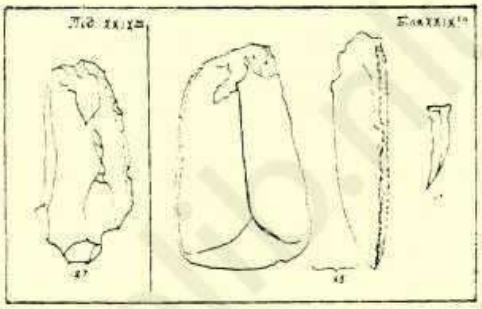

Рис. 33. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXIX.

Fig. 33. Schematic design of the complex of objects from grave XXIX.

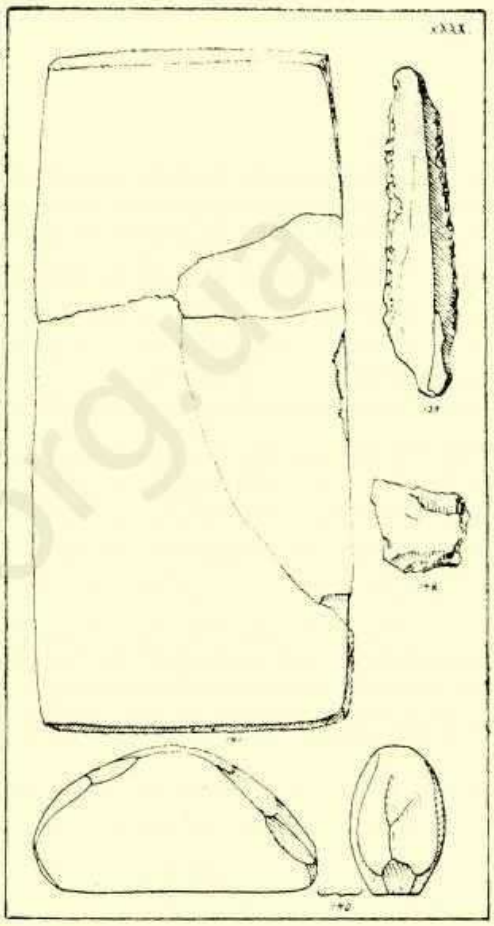

Рис. 34. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXX.

Fig. 34. Schematic design of the complex of objects from grave XXX.

і намисто (інв. 136, 137 і 138, рис. 35). Платівки йшли двома рядами на місці живота й на місці крижових кісток. Намисто було кулясте, з кістки, різного розміру, в кожній намистині дірочка збоку (інв. 137, рис. 35), далі — намисто з перлямутра в формі кружечка (інв. 138, рис. 35) і потім — десять штук циліндричних коротких пронизок (інв. 136, рис. 35) з чорного каменю (гешир) [II, 6,7].

XXXI

Поховання лежить на 0,73 *м* нижче від нашого рівня (на 1,43 *м* від колишньої поверхні), під кістяком XXIX, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами. Ліва рука зігнута в лікті й лежить вище, а права майже випростана і лежить на крижових кістках (рис. 37, табл. XVII і XIX).

Наприкінці лівої долоні лежить вертикально вузенька кремінна ножувата скалка на верхній грані, з світлокоричнявого кременю (інв. 144, рис. 38). Очевидячки, небіжчик тримав її в руці. Поміж стегновими кістками, нижче від крижових, лежала булава в формі кулі з чотирма півкруглими виступами,

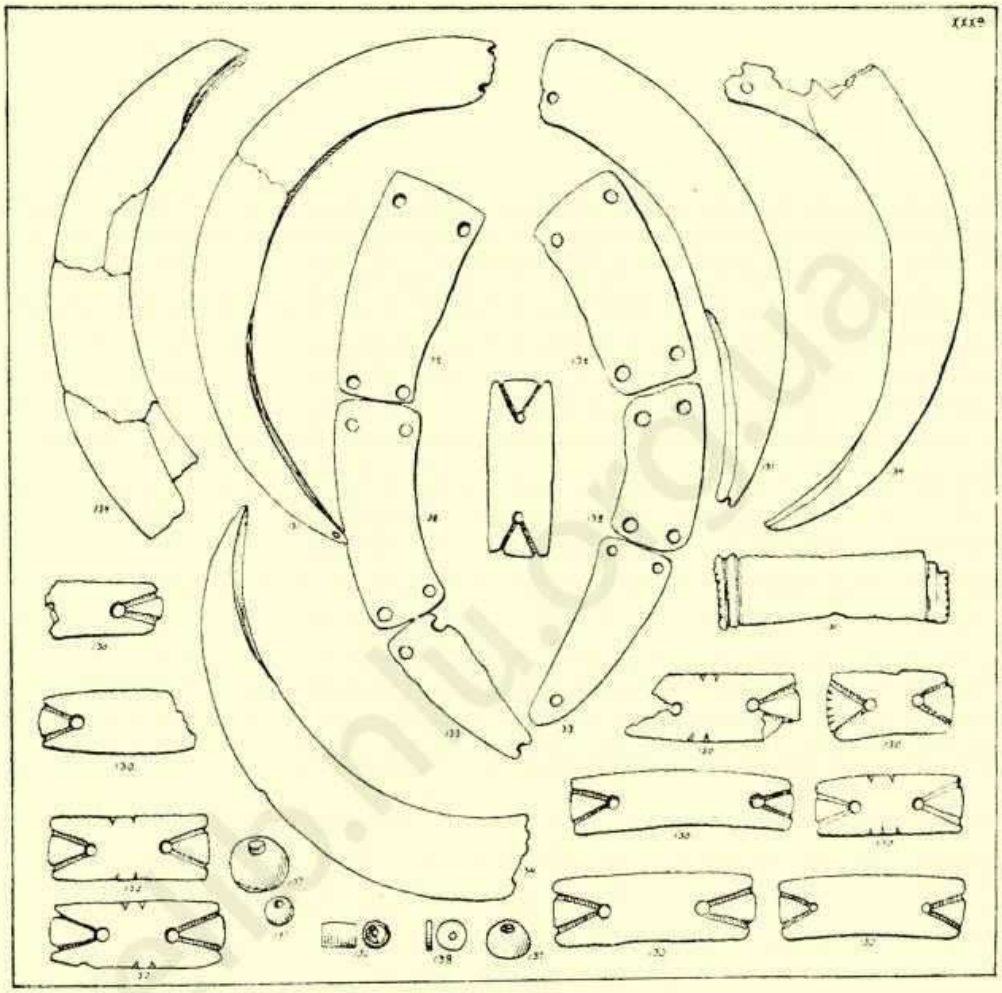

Рис. 35. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXXa.
Fig. 35. Schematic design of the complex of objects from grave XXXa.

по одному з кожного боку, з порфіриту, з діяметром 0,062 *м*, заввишки 0,045 *м* (інв. 143, рис. 38, табл. XIV), старанно вишліфувана. При нозі, нижче від коліна, зокола, лежала одна стулка річної черепашки, зотлілої (інв. 145) [II, 7].

XXXII

Поховання лежить під XIV кістяком, трохи ближче до його лівого плеча, на 0,45 *м* нижче від рівня, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, права рука на крижових кістках, лівої — немає. Кістяк лежить у шарі червоної глини. Жадних речей при ньому немає.

Нижче під цим кістяком лежить поховання XXXVIII. Між ними був прошарок жовтої глини, дуже тоненький, а ще глибше, під цим жовтим прошар-

ком, знову насипана червона глина, а в ній уже й лежав кістяк XXXVIII. Це вже був третій ярус поховань [II, 9].

XXXIII

Кістяк лежав найдалі в північному кутку червоної смуги, нижче від поховання XXIX, на 1,30 *м* нижче від колишньої поверхні і на 0,50 *м* від нашого рівня. Лежав у темній землі, не засипаний червоною глиною, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках.

Біля правого ліктя, зокола, лежало купою перлямутрове намисто в формі кружечків різного розміру (інв. 149, рис. 38). Нижче, біля стегна та крижових кісток, зокола, лежала купа уламків з кременю неправильної форми, ніби рештки від виробництва, різного розміру, але не більші, як 0,04 *м*. Усього було 21 уламок (інв. 148). Крім цих уламків, була ще одна рудувата скребачка, завдовжки 0,032 *м* (інв. 146) і три мініятюрні кремінні ножуваті скалки різного розміру (0,038 *м*, 0,05 *м*, 0,05 *м*), з коричнявого кременю (інв. 147, рис. 38) [II, 9].

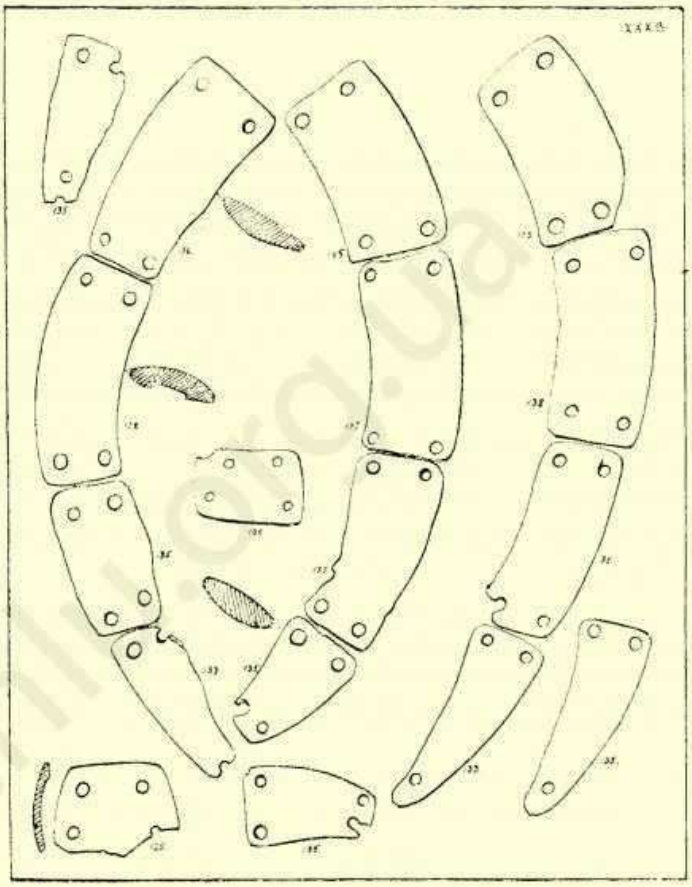

Рис. 36. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXXa.
Fig. 36. Schematic design of the complex of objects from grave XXXa.

XXXIV — XXXVI

Кістяки лежали один повз один, без найтоншого прошарку землі чи глини, засипані червоною глиною. Всі лежали головами на захід, очевидно, на спині. Всі збереглися погано. Лишилася тільки потеруха, що в деяких місцях була майже не помітна. Збереглися тільки черепи. Кістяки лежали всі нижче від кістяка XVI на 0,10 *м*, тобто на 0,40 *м* нижче від нашого рівня. Біля черепів лежали: 1) кремінна ножувата скалка, яснокоричнява, прозора, на дві верхні грані (інв. 150, рис. 39, табл. XXI), завдовжки 0,077 *м*; 2) такого ж кольору кремінна швайка з ретушованими боками, з одним краєм, напівзнятим зісподу (інв. 151, рис. 39, табл. XXI), завдовжки 0,057 *м*; 3) кремінна скребачка того самого кольору, з чудово ретушованим півкруглим лезом (інв. 152, рис. 39 та 40, табл. XXI), найбільші розміри її 0,053 *м*; 4) менша скребачка з темносірого кременю, старанно оброблена (інв. 153, рис. 39 та 41, табл. XXI), найбільші розміри її 0,037 *м*; 5) привіска трикутньої форми, з кінця вепрячого ікла, з дірочкою на гострому кінці та поперечними нарізками на рубах (інв. 154, рис. 39, табл. XXI), завдовжки 0,033 *м* і 6) кремінний уламок,

яснокоричнявого кольору (інв. 155, рис. 39, табл. XXI) найбільший розмір 0,027 *м* [II, 10, 13].

XXXVII

Поховання лежало в червоній глині, головою на схід, очевидно, на спині, поруч із XXXII, бік-у-бік з ним. Але кістки лежали безладно. Враження таке, що ніби їх порушено задля поховання XXXII.

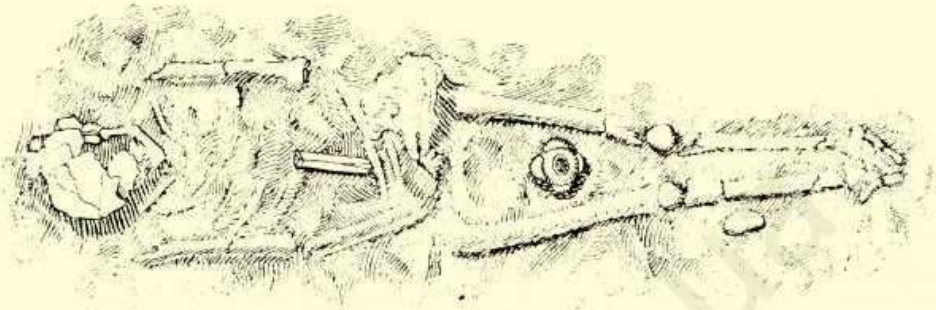

Рис. 37. Кістяк поховання XXXI.
Fig. 37. Skeleton from grave XXXI.

Речей жадних не знайдено [II, 10].

Під кістяком XXXVII безпосередньо лежав череп, тім'ям на захід, щелепами на схід, з дуже розвиненими надбрівними дугами. Крім черепа, інших кісток не було. До якого поховання, що вже, очевидячки, знищилося, належав череп — невідомо [II, 10].

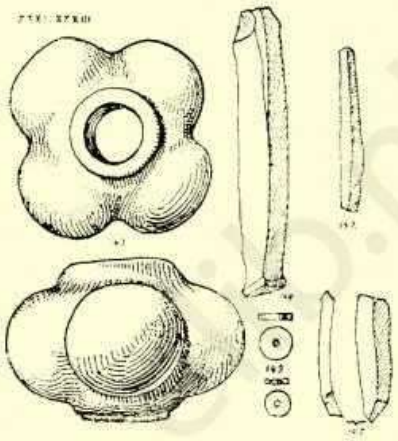

Рис. 38. Рисунок-схема комплексу речей поховань XXXI та XXXIII.
Fig. 38. Schematic design of the complex of objects from graves XXXI and XXXIII.

XXXVIII

Кістяк лежав під похованням XXXII, присипаний червоною глиною: на цій глині лежав тоненький прошарок (не товщий як 0,01 *м*) жовтої глини. Кістяк лежав нижче від поховання XXXII на 0,10 *м*. Червона глина вкривала кістяк тільки до гомілок.

Речей не було [II, 11].

XXXIX

Поховання лежало безпосередньо під кістяком XVII, у червоній глині, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, права рука, зігнута в лікті, лежала на крижових кістках. Від лівої руки лишилася плечова кістка, кінцевих її кісток немає.

На грудях, під головою, лежало декілька гострих зубів (зо два десятка цілих та багато зотлілих і поламаних), з дірочками (інв. 156, рис. 39), борсукових (Meles taxus), як визначив проф. Бр. Домбровський. Інших речей не було. Кістки збереглися погано [II, 11].

XL

Поховання лежало під кістяком XV, тобто в другому ряду, глибше від нього на 0,15 *м*. Черепи цих кістяків доторкалися один до одного. Кістяк лежав

на спині, в червоній глині, головою на захід, але так, що голова і ноги випираються в стінки ями із жовтої глини. Кістяк частково зберігся добре, частково погано. Погано збереглися стегнові та крижові кістки. Краще збереглися гомілки та ступневі кістки. Кістяк був дуже великий проти інших. Хребці дуже жовті. Плечові кістки товщі, ніж у попередніх поховань.

Речей не було [II, 13].

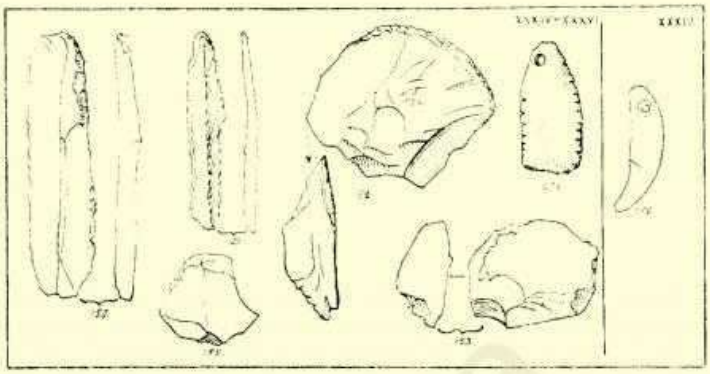

Рис. 39. Рисунок-схема комплексу речей з поховань XXXIV—XXXVI та XXXIX.

Fig. 39. Schematic design of the complex of objects from graves XXXIV XXXVI та XXXIX.

XLI

Кістяк лежав під лівим плечем у XXVI поховання (під правим плечем лежав кістяк XLII), очевидно, на спині, з простягнутими ногами, головою на захід, у жовтій звичайній глині. Кістки з поховання XLI та XLII помішані. Дуже погано збереглися: є тільки великі, але й ті дуже

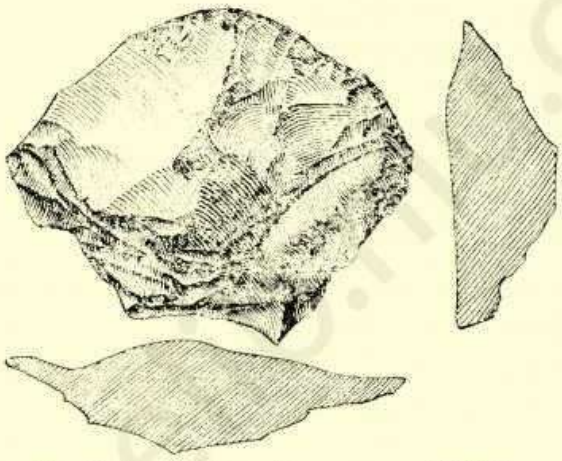

Рис. 40. Кремінний скребок поховання XXXIV—XXXVI.

Fig. 40. Flint scraper from graves XXXIV—XXXVI.

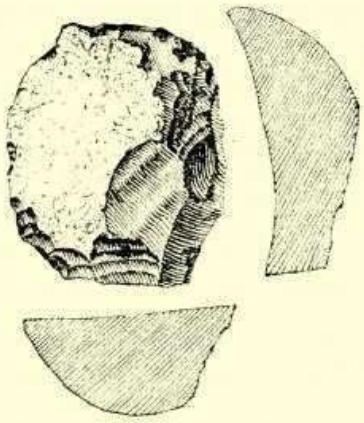

Рис. 41. Кремінний скребок поховання XXXIV—XXXVI.

Fig. 41. Flint scraper from graves XXXIV—XXXVI.

зотліли. Під кістяком XLI лежать кістки третього яруса. Для антропологічних дослідів можна було взяти плечову тільки кістку.

Речей не було [II, 13, 25].

XLII

Кістяк лежав поруч із попереднім (кістки перемішано), під кістяком XXVI. Дуже погано зберігся; очевидно, лежав на спині, головою на захід, з простягнутими кінцевостями. При ньому — декілька намистин з перлямутру (інв. 156-а), в формі кружечків [II, 13, 25].

XLIII

Кістяк лежав поруч із XLII, очевидно, на спині, головою на захід. Дуже погано зберігся. Залишилися тільки мало помітні рештки кісток. Поховання лежало на тому самому рівні, що й поховання XLII, засипане звичайною жовтою

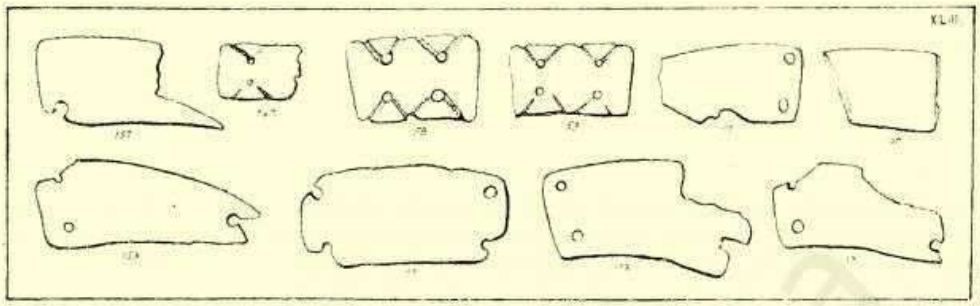

Рис. 42. Рисунок-схема комплексу речей поховання XLIII.
Fig. 42. Schematic design of the complex of objects from grave XLIII.

глиною. На місці тулуба лежали: широкі платівки з вепрячих іклів, з дірочками на ріжках (інв. 157, рис. 42) та короткі й широкі платівки, з чотирма діроч-

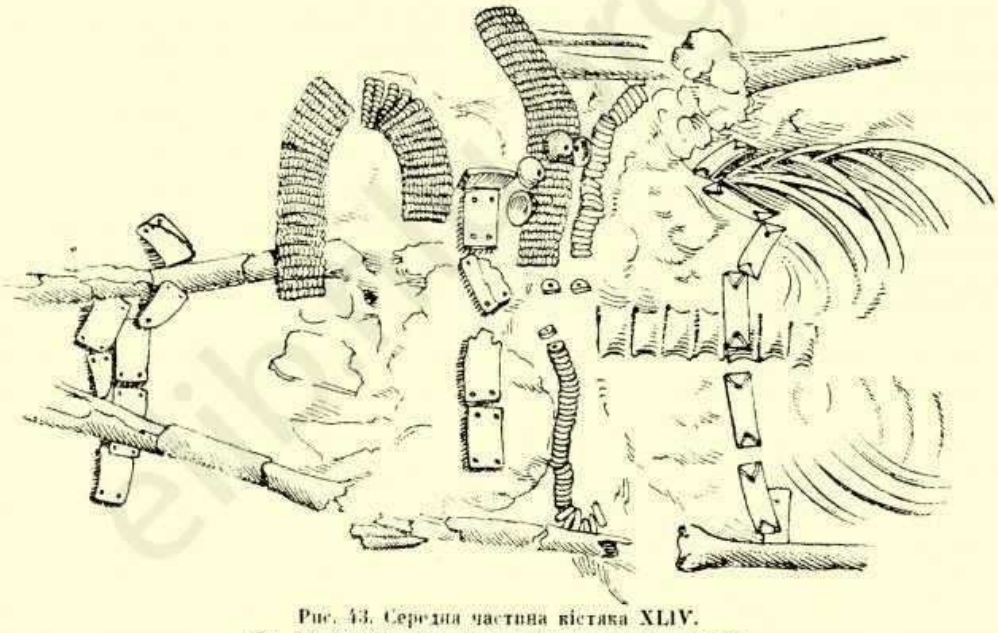

Рис. 43. Середня частина кістяка XLIV.
Fig. 43. Middle part of skeleton from grave XLIV.

ками на кожній — не на ріжках, а ближче до середини, з рівчаками, що йдуть від довгих боків (інв. 159, рис. 42). Інших речей не було.

XLIV

Кістяк лежав у другому ряду, нижче від поховання XIII на 0,25 *м*, тобто на 0,55 *м* від рівня, на спині: ноги — під черепом поховання XII, голова на схід, ноги й руки простягнуті, в червоній глині (рис. 43, табл. XXII).

На цьому похованні багато дуже прикрас. Нижче від ребер — горизонтальний ряд з вісьмох вузьких вепрячих платівок (п'ять лежало зверху на кістяку

і три — під ним). На животі — рядок намиста з перлямутру: кожна намистина в формі кружечка, з одрізаним сеґментом і з дірочкою (інв. 165, рис. 43, табл. XXIV і рис. 44). Над крижовими кістками, праворуч, — купка кулястих кістяних намистин невеличких (інв. 166, рис. 44, табл. XXIV), в кожній намистині дірка збоку. А ще нижче, на правій крижовій кістці, зігнута в формі літери S, лежала стьожка, завширшки 0,03 *м*, з вертикальних коротких рядків намистин разками, в формі перлямутрового кружечка, з дірочкою в центрі

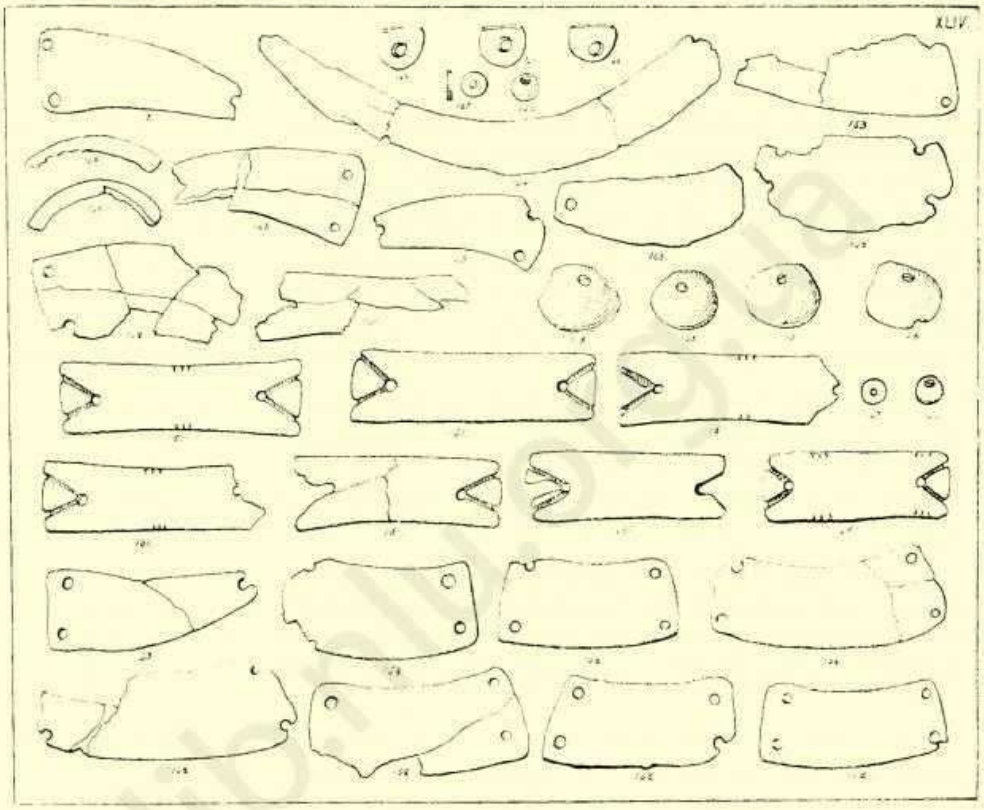

Рис. 44. Рисунок-схема комплексу речей поховання XLIV.
Fig. 44. Schematic design of the complex of objects from grave XLIV.

(інв. 167, табл. XXIV, рис. 44, табл. XXIII). На животі, на правому його боці, між рядком намистин, з одрізаним сеґментом та стьожкою з намистин, лежали чотири морські черепашки (інв. 168, рис. 44, табл. XXIV); в кожній дірочка, щоб чіпляти. На животі ж таки в різних місцях — уламки дуже зігнутих зубів, можливо, бобрових (?) (інв. 169). На крижових кістках, крім того, лежав упоперек, як поясок, ряд вепрячих широких платівок, з дірочками на ріжках. Над колінами через обидві ноги йшли впоперек та навкруги два ряди широких платівок (інв. 162 і 163, рис. 44, табл. XXIII) [II, 14].

XLV

Рештки поховання. Кістяк, очевидно, лежав на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, засипаний жовтою глиною. На місці лишилися кістки стегнові та велика права гомілка. Від самого початку стегнових кісток (від вертлюга) і вниз (аж до половини гомілки) між ними лежало багато круглих кістя-

них намистин (інв. 170, рис. 45) різних розмірів. У кожній намистині дірочка збоку. Інших речей не було [II, 15].

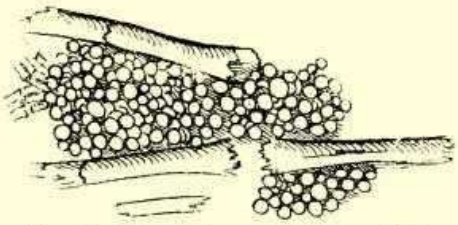

Рис. 45. Деталь кістяка поховання XLV.
Fig. 45. Detail of skeleton from grave XLV.

XLVI

Кістяк лежав на північ від XLIV, поруч із ним, очевидно, на спині, з простягнутими ногами, головою на захід. Лишилися на місці стегнові кістки. Засипаний жовтувато-сіруватою глиною. Речей не було [II, 15].

XLVII

Кістяк лежить поруч із XL, між ним та XVIII. Головою на схід, на спині, з простягнутими ногами, руки, зігнуті в ліктях, лежать на крижових кістках. Голова й ноги лежали вище від середньої частини тулуба: голова на 0,08 *м*, а ноги, на 0,10 *м*. Голова впиралася в стінку ями, ноги—теж. Засипаний червоною охрою. З-під лівого плеча виступає череп другого поховання. Лежить у другому ярусі на 0,50 *м* нижче від рівня (рис. 46).

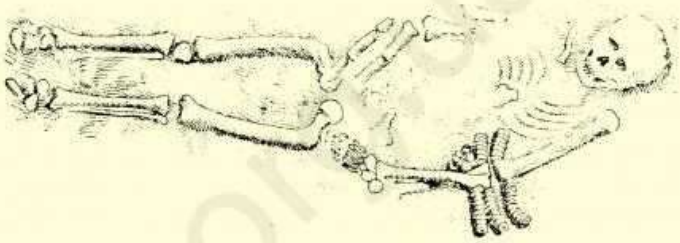

Рис. 46. Кістяк поховання XLVII.
Fig. 46. Skeleton from grave XLVII.

Біля лівого ліктя — три поперечні рядки перлямутрових намистин, у формі дрібненьких кружечків; у кожній намистині дірочка в центрі (інв. 175, рис. 47). Нижче, ближче до огруддя, лежали дві кулясті

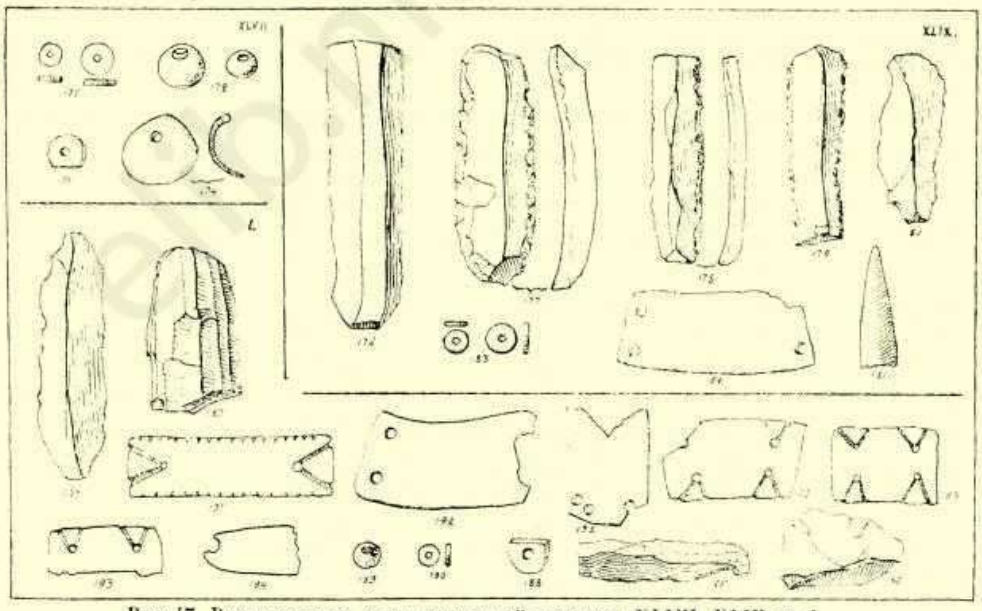

Рис. 47. Рисунок-схема комплексу речей поховань XLVII, XLIX та L.
Fig. 47. Schematic design of the complex of objects from grave XLVII, XLIX and L.

кістяні намистини, з дірочкою збоку (інв. 172, рис. 47); далі — дві великі намистини з перлямутру, в формі кружка, кожна з одрізаним сегментом (інв. 171,

рис. 47); морська черепашка з дірочкою (інв. 174, рис. 47) і один провірчений зуб невідомої тварини (інв. 173). Для антропологічних дослідів узято ті кістки, що найкраще збереглися: кістки ступневі, стегнові та череп [II, 16].

XLVIII

Кістяк лежав у другому ярусі, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, в червоній глині. Збереглися: череп, верхні хребці, ключиці, кістки — ліва плечова та ліктьова з променевою. Решти кісток немає. На кістяку біля голови лежали ноги іншого кістяка; він лежав головою на схід. Речей не було [II, 16].

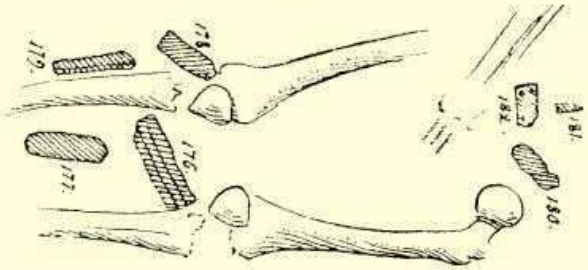

Рис. 48. Рештки кістяка поховання XLIX.
Fig. 48. Remains of skeleton from grave XLIX.

XLIX

Кістяк лежав у третьому ярусі, нижче від XLVIII на 0,20 *м* та 0,25 *м* нижче від усіх інших кістяків із першого яруса, — на спині, головою на схід, з простягнутими ногами, руки лежали на крижових кістках, у червоній глині. Верхньої частини кістяка (черепа, хребців, огруддя) не було на місці (рис. 48). Поміж долонями обох рук, на крижових кістках, лежав уламок жовтуватого кременю, що своєю формою нагадує скребачку (інв. 180, рис. 47 та 53) чи навіть

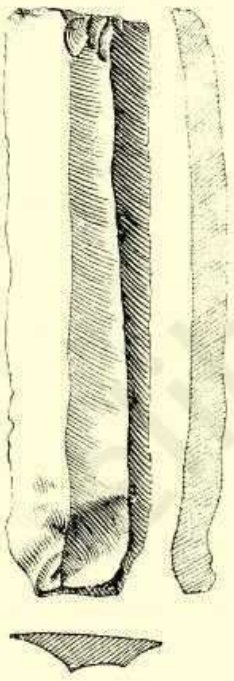

Рис. 49. Ножувата скалка поховання XLIX.
Fig. 49. Knife from grave XLIX.

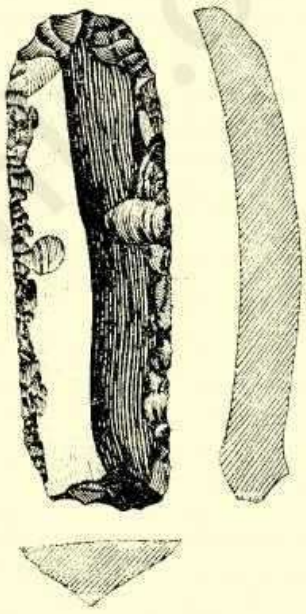

Рис. 50. Ножувата скребачка поховання XLIX.
Fig. 50. Knife shaped fabricator from grave XLIX.

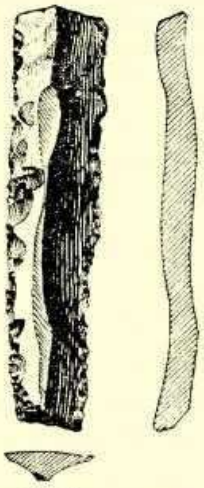

Рис. 51. Ножувата скалка поховання XLIX.
Fig. 51. Knife from grave XLIX.

ножик. Біля правого коліна, зокола, лежала кремінна ножувата скалка, темнокоричнявого кольору, майже чорного (інв. 179, рис. 48 та 52, табл. XLIII), 0,06 *м* завдовжки, чудово оброблена. Нижче від коліна — друга скалка, вужча від першої, з темнокоричнявого димчастого кременю, завдовжки 0,062 *м* (інв. 178, рис. 47 та 51). Поміж колінами, вертикально до кісток, лежала кремінна ножу-

вата скалка, сірувато-коричнявого кольору, завдовжки 0,83 *м* (інв. 176, рис. 47 та 49, табл. XLIII), на три грані зверху. Поміж гомілками, нижче від колін і нижче від скалки, лежала довгаста кремінна скребачка темного, майже чорного тону, завдовжки 0,07 *м* (інв. 177, рис. 47 та 50, табл. XLIII). На місці живота лежали: широка платівка з вепрячих іклів (інв. 182, рис. 47), кістяний гострякшило (уламок верхньої гострої частини) (інв. 181, рис. 47), куляста кістяна намистина, з діркою збоку та намисто з перлямутрових кружечків (інв. 183, рис. 47) [II, 17].

L.

Два кістяки — один дитячий на другому дорослому — лежали поруч із XX, нижче від нього на 0,15 *м*, головами на захід, на спині, з простягнутими ногами. Починаючи від крижових кісток і по ногах обидва кістяки засипано масою — в вигляді глини з чистим кольором пурпура. Маса має вигляд чистого гарного пурпуру — пурпуру першого сорту — густофіялкового, що від кисню повітря скоро полиняв. Обидва поховання вирізано з зем-

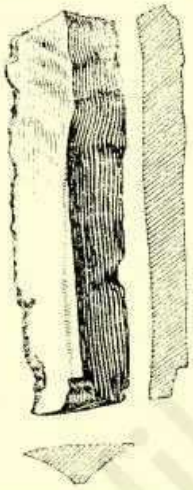

Рис. 52. Ножувата скалка поховання XLIX.
Fig. 52. Knife-shaped splinter from grave XLIX.

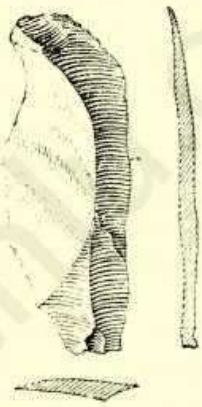

Рис. 53. Ножувата скалка поховання XLIX.
Fig. 53. Knife shaped splinter from grave XLIX.

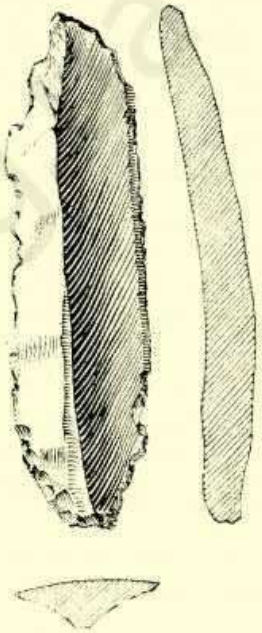

Рис. 54. Ножувата скалка біля поховання L.
Fig. 54. Knife from grave L.

лею й перевезено до музею (табл. XXV та XXVI); там його розчищено остаточно — без нашої участи — і вжито заходів до консервації.

Голову дорослого прикрашала пара вепрячих іклів так, що гострі кінці іклів стирчали над лобом. На шиї висіли велике вепряче ікло та низка намиста, з перлямутру в формі кружечків. Кістяк дитячий, що лежав на дорослому, прикрашено було надто рясно: на голові — вепрячі ікла, на шиї — пара таких же прикрас; на грудях лежав упоперек ряд вузеньких платівок, навкруги тулуба; на животі — п'ять низок намиста в формі кружків із перлямутру; низки лежали щільно одна з одною, впоперек кістяка, як пояс. Коло правої руки, на лінії низок намиста, лежало вертикально декілька вузеньких платівок із вепрячих іклів. Нижче від пояса з намиста лежав поясок із таких самих вузьких платівок з вепрячих іклів. Між ними та поміж рядками дрібного перлямутрового намиста лежав почасти прикритий рядками намиста, а почасти рядком платівок, мініятюрний клин, чудесно вишліфуваний, із зеленого порфіриту (?). Нижче від

рядка цих платівок лежали платівки ширші, з того самого матеріялу, а поміж ними — грушувата плеската привіска, з дірочкою на гострому ріжку. Ще далі, вниз до колін, лежить низка намистин із черепашок: кожна намистина має форму кружка з одрізаним сеґментом. Тут таки знову дрібне намисто в формі звичайних кружечків з перлямутру, — декілька рядків упоперек. На колінах два ряди широких платівок з веприячих іклів і знову розкидане намисто в формі кружечків з перлямутру.

Під цим похованням, коли його вирізували, в бічних обрізах виступали кістки іншого поховання, що лежало під ним майже безпосередньо. Цілком зрозуміло, що це останнє поховання не могло бути досліджене.

Коли розчищали поховання L, на місці, в могильнику, поруч, за 0,25 — 0,30 *м* на північ від нього, натрапили на пориту гризунами й перемішану з кісточками землю. Між ними були кусочки палених людських кісток, широкі платівки з веприячих іклів (інв. 192, рис. 47), з дірками на ріжках, такі самі платівки вузенькі (інв. 191, рис. 47) і між ними платівка з нарізками на боках (інв. 192, рис. 47). Такі нарізки на звичайних для могильника платівках трапилися вдруге в могильнику, саме тут, у цьому комплексі речей; трапилися вперше тотожні в похованні ч. XLIII (інв. 159). Далі — кремінний нуклеус (інв. 187, рис. 47 та 55, табл. XLIII), завдовжки 0,052 *м*; кремінна вузенька скребачка-ножик (інв. 185, рис. 47), завдовжки 0,038 *м*; кремінний уламок-скребачка, завдовжки 0,031 *м* (інв. 186, рис. 47); кремінна ножувата скалка, завдовжки 0,075 *м* (інв. 184, рис. 47 та 54, табл. XLIII), на дві верхні грані: ножувата скалка (інв. 184, рис. 54). Крім того — низки різного намиста: кулясте кістяне, з дірочкою збоку (інв. 189, рис. 47), маленькі перлямутрові кружечки (інв. 190, рис. 47), великі кружки з одрізаним сеґментом (інв. 188, рис. 47). Сказати, що всі ці речі, знайдені разом із паленими кісточками в перерритій землі, належать одному комплексові, а також, що належать вони тілоспаленню, а не іншому ритуалові, не маємо певних даних. Дозволимо собі висловити здогад, що речі ці належать різним похованням, що спалення тут, як і в іншому місці, було багато пізніше від поховання нашого могильника і що описані речі нічого спільного із спаленням не мають.

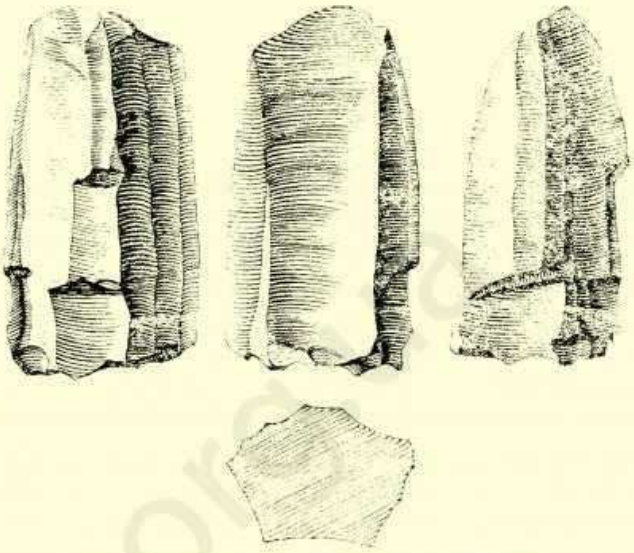

Рис. 55. Кремінний нуклеус біля поховання L.
Fig. 55. Flint nucleus from grave L.

Поруч із похованням L, на північ-захід від черепа, на тому самому рівні і в тій самій червоній масі, лежала зовсім окремо купа широких платівок із веприячих іклів та багато перлямутрових намистин у формі кружка з одрізаним сеґментом. Здавалося, що тут у свій час покладено якийсь одяг, прикрашений тими речами. Платівки лежали так само, як і намистини: видно, що вони були нанизані на нитку, ця нитка згиналася, перегиналася, змішувалася з платівками, очевидно, так, як лежали складки тієї тканини, що на ній нашиті були прикраси (табл. XXIV — праворуч) [II, 17].

LI

Кістяк лежить поруч із кістяками XLIX (праворуч від нього) та XLVIII (ліворуч від нього) на 0,05 *м* вище від кістяків XLIX та LII, — на 1 *м* нижче від зораної поверхні, — на спині, головою на захід, з простягнутими ногами й зігнутими в ліктях руками, що лежать на крижових кістках; кістяк трохи зрушений. На ньому лежать дві кістки з чужого поховання (велика та мала гомілки). Загальну довжину цього кістяка можна було зміряти; вона дорівнювала 1,65 *м*.

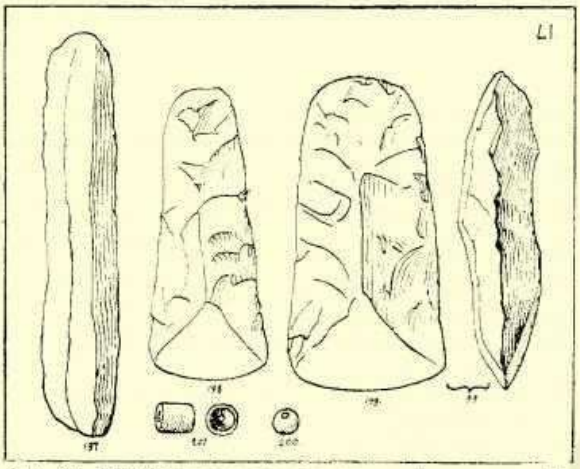

Рис. 56. Рисунок схема комплексу речей поховання LI.
Fig. 56. Schematic design of the complex of objects from grave LI.

Над правим плечем лежала вертикально до кістяка кремінна ножувата скалка із сірого кременю, з коричнявими плямами (інв. 197, рис. 56, табл. XLIII), завдовжки 0,118 *м*. Один кінець її заходив під череп (табл. XXVIII — нижня). При лівому боці, біля краю крижової кістки, над клубовою кісткою, лежало два клини з оббитими краями та шліфованим лезом (табл. XXX — праворуч). Один — з ясносірого кременю, з темносірими переливами, завдовжки 0,088 *м* (інв. 198, рис. 56, табл. XXVII), другий — ширший, із сірого кременю з сірими відтінками та цятками, завдовжки 0,09 *м* (інв. 199, рис. 56, табл. XXVII). На місці грудей лежали розкидані невеличкі кулясті кістяні намистинки (інв. 200, рис. 56) та маленькі намистини з черного каменю (гешир—?) у формі коротких циліндриків (інв. 201, рис. 56) [II, 18, 33].

LII

Кістяк лежав поруч із XLIX (праворуч від нього), у другому ярусі, нижче на 0,15 *м* від загального рівня, на 0,85 *м* нижче від зораної поверхні, на одному рівні з XLIX; на спині, з простягнутими ногами: руки, очевидно, складені були на крижових кістках, голова обернена на захід. Збереглися тільки кістки ніг; від черепа, від огруддя та рук лишилися тільки мало помітні рештки. Речей не було [II, 18].

LIII

Кістяк лежить безпосередньо на кістяку XLVIII — так, що під ногами LIII лежить череп XLVIII, — головою на схід, на спині, з простягнутими, але трохи зігнутими ногами (колінами на північ). Голова й ноги лежать багато вище, ніж середина тулуба. Головою впирається в стіну ями із жовтої глини. Засипаний червоною глиною.

Голову прикрашено вінчиком з широких чотирикутніх платівок із вепрячих іклів (інв. 202, рис. 57). На попереку — ряд платівок упоперек від пояса (чотири); лежали вони так: посередині найширша, в напрямі до лівої руки платівки меншали і кінчалися трикутньою платівкою — кінцем вепрячого ікла (інв. 203, рис. 57). Крім того, знайдено на місці живота дві вузькі платівки (інв. 204, рис. 57). Інших речей не було [II, 19].

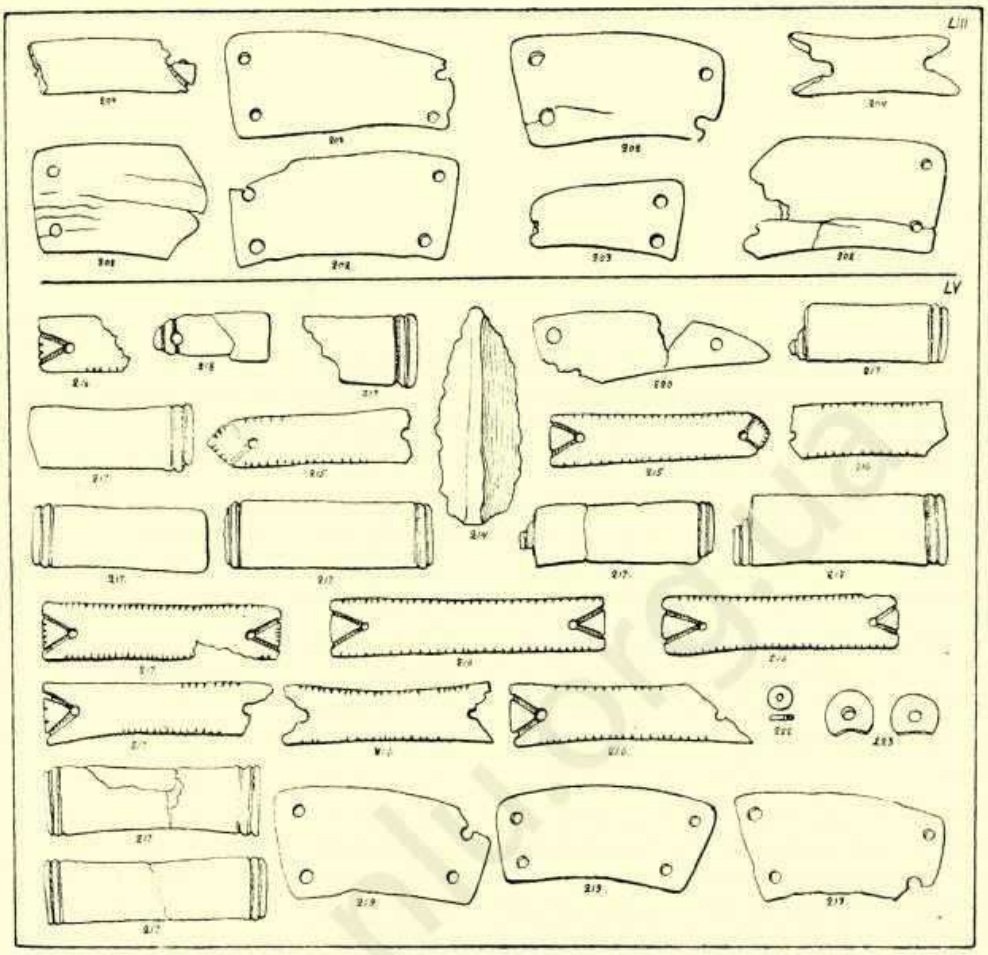

Рис. 57. Рисунок-схема комплексу речей поховань LIII та LV.
Fig. 57. Schematic design of the complex of objects from graves LIII and LV.

LIV

Кістяк лежить на одному рівні з кістяком LII. (рис. 58). Це — маленький дитячий кістячок; він ледве зберігся (лишилися рештки черепа, стегнових кісток та гомілок), лежить на спині, головою на схід, на кістяку LIV. Засипаний червоною глиною.

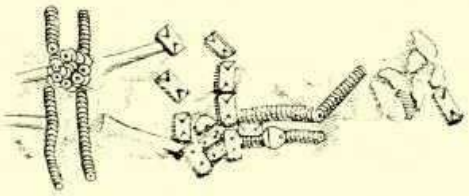

Рис. 58. Рештки кістяка поховання LIV.
Fig. 58. Remains of skeleton from grave LIV.

На череці прикраса — вінчик із довгастих платівок (рис. 58) з вепрячих іклів (інв. 209, рис. 59). На місці поперека ряд таких самих платівок (інв. 209, рис. 59). Ще нижче, на самих крижових кістках, — теж такий самий ряд платівок (інв. 210 і 212, рис. 59). Між ними дві кістяні привіски довгасто-круглої форми, з дірочкою на одному кінці (інв. 207 і 208, рис. 59). На грудях, на місці лівої руки, — два вертикальні рядки намиста з перлямутру в формі кружечків (інв. 205 і 206, рис. 59). Такий самий рядок іде від цих двох рядків до середини огруддя, під череп. На колінах — теж два рядки

такого самого намиста, з перлямутру, в формі маленьких кружечків (інв. 205, рис. 59 [II, 19].

LV

Лежав під кістяком XLVII, глибше від нього на 0,20 *м*, головою на схід, з простягнутими ногами. Верхня частина кістяка, з огруддям, лежить незвичайно: череп — на середній частині грудних хребців, ліва плечова кістка виходить за межі черепа, на схід від нього, отже лежить осторонь; самий череп майже доторкається крижових кісток, що лежать на своєму місці. Кістки з долонь обох рук лежать при стегнових кістках. Таке положення (табл. XXVIII) кісток верхньої від поперека частини наближається до того, якби цю нижню частину поклали горизонтально, а верхню — вертикально. Могло бути й так, що верхню частину навмисне вже після поховання зрушили з місця, відсунули від сходу на захід, на середину. Але не маємо підстав це говорити, бо всі кістки верхньої частини лежать правильно, цілком послідовно, а цього б не було, коли б кістяк був зрушений. Всі дані скорше говорять за те, що нібіжчика поховано сидячого. Цей несподіваний для нашого могильника випадок — і до того єдиний тільки, — порушує всю систему могильного ритуалу і примушує шукати інших пояснень. Але пояснень таких не бачимо, крім ще одного, досить штучного, а саме: верхню частину могли зсунути з свого місця і відкинути на середню та нижню його частину тоді, коли труп не остаточно ще розпався, коли всі зв'язки між окремими кістками не втратили ще своєї сили, — тоді кістки могли зберегти природну свою послідовність і лягти так, як ми їх бачимо.

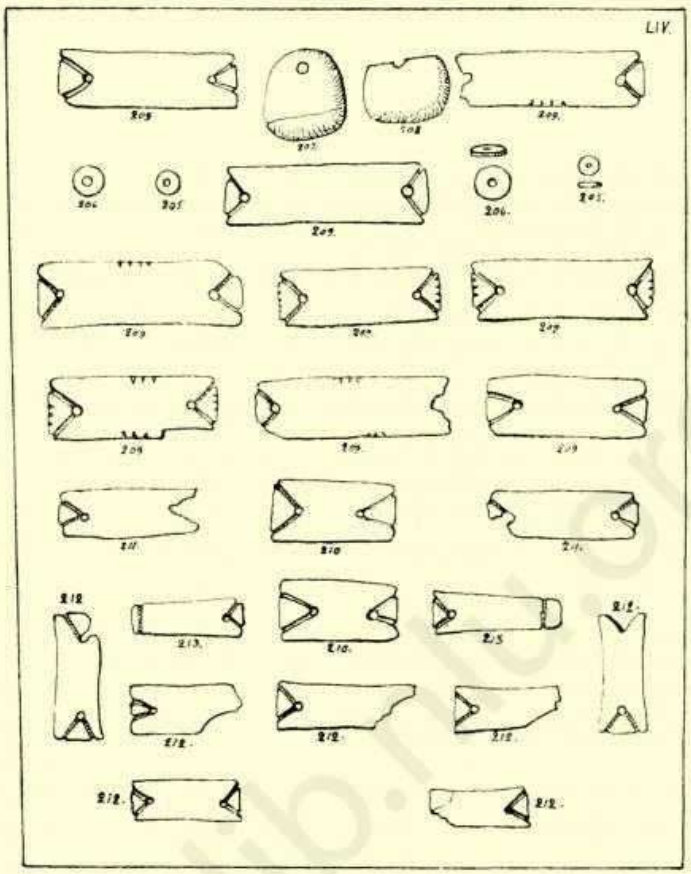

Рис. 59. Рисунок-схема комплексу речей поховання LIV.
Fig. 59. Schematic design of the complex of objects from grave LIV.

На крижових кістках лежали довгасті платівки з вепрячих іклів, дев'ять штук (інв. 217, рис. 57, табл. XXIX), а між ними — дві платівки кінцеві з одним гострим кінцем[113] (інв. 215, рис. 57). Ці платівки мають поперечні нарізки коло коротких боків і багато ширші, ніж звичайні платівки. На ногах, нижче від колін — ряд широких коротких платівок, що облягали ноги навкруги (інв. 219 та 220, табл. XXIX). На місці живота — конічної форми ножувата скалка-скребачка з темнокоричнявого, димчастого кременю, завдовжки 0,065 *м*

(інв. 214, рис. 57 та 60) і намисто двох типів: маленькі перлямутрові кружечки, з дірочкою в центрі (інв. 222, рис. 57) і товсті перлямутрові кружечки, з одрізаним сеґментом, багато більші (інв. 223, рис. 57 [II, 19].

LVI

Кістяк лежав безпосередньо під дитячим кістяком LIV. Середня частина його вгнулася вниз: голова і ноги лежали вище (табл. XXX, XXXI, XXXII). Від кістяків LIV та LVI таке враження, що поховали їх разом (внизу ніби лежало жіноче поховання, а над ним дитяче). Між ними не помітно жадних прошарків землі чи глини. Лежав кістяк на 1,15 *м* нижче від зораної поверхні. Кістяк лежав на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, руки лежали на крижових кістках. Над кістками його ніг, крім дитячого кістяка LIV, лежали купою кістки з іншого кістяка: стегнові, крижові, голінки й череп. Кістяк LVI багато прикрашений. Над черепом була тоненька кремінна скалка з ясножовтого кременю на три верхні грані, завдовжки 0,075 *м* (інв. 224, рис. 61 та 63). Голову прикрашено двома вепрячими іклами: вони обіймали голову і своїми гострими кінцями лежали наперед, кореневими — назад (інв. 225, рис. 61, табл. XXX (ліворуч) і XXXI). На шиї, з двох боків — двоє вепрячих іклів (інв. 225, рис. 61, табл. XXX та XXXI), також гострими кінцями наперед. З обох боків, поруч із плечовими кістками, на середині їх, зокола, лежало по купці перлямутрового намиста в формі кружечків з діркою в центрі (інв. 231, рис. 61) та шість круглих кістяних — з діркою збоку (інв. 232, рис. 61). На попереку — ряд вузеньких платівок (дев'ять штук) з вепрячих іклів, з двома платівками трикутньої форми (інв. 230, рис. 62, таблиці XXXI, XXXII XXXIV та XXXV). На крижових кістках — ряд вузеньких платівок з нарізками на коротких боках. Над колінами — два рядки широких платівок; у кожному рядку — чотири широкі платівки та дві трикутні (кінцеві); обіймали вони ноги навкруги і ззаду (інв. 227, рис. 61, табл. XXXIII і XXXV). Під колінами — такий самий ряд платівок; він кінчався трикутньою платівкою спереду на лівій нозі (інв. 228, рис. 61, табл. XXXIII та XXXV). Такий самий ряд, таких самих платівок і з таким самим закінченням лежав над ступнями (інв. 229, рис. 61, табл. XXXIV). По всьому кістяку, починаючи від шиї і кінчаючи крижовими кістками включно, порозкидане без ладу перлямутрове намисто в формі кружечків (інв. 231, рис. 61). Крім того, починаючи від поперека і кінчаючи нижніми частинами крижових кісток, лежав вертикально рядок намиста з таких самих перлямутрових кружечків [II, 20].

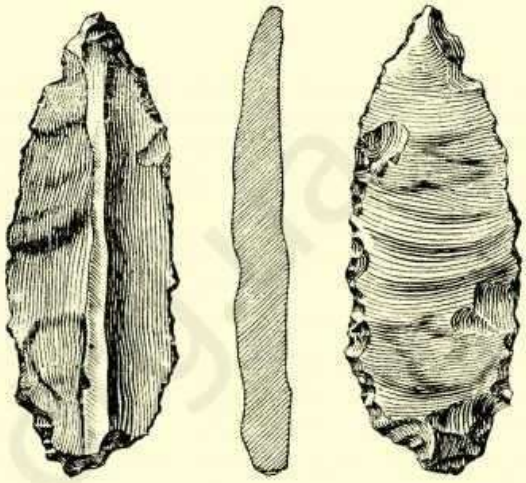

Рис. 60. Ножувата скалка-скребачка поховання LV.
Fig. 60. Knife-shaped scraper from grave LV.

LVII

Кістяк лежав під XXXVII, поруч із XIV на 1,40 *м* нижче від колишньої поверхні, головою на схід, на спині, засипаний звичайною жовтою глиною. Кістки не всі на місці, зрушені, попсовані; частина крижових кісток лежить

біля самого черепа, на огрудді. На місці стегнових кісток — плечова. На своєму місці лишилися: череп, права плечова та права стегнова кістки.

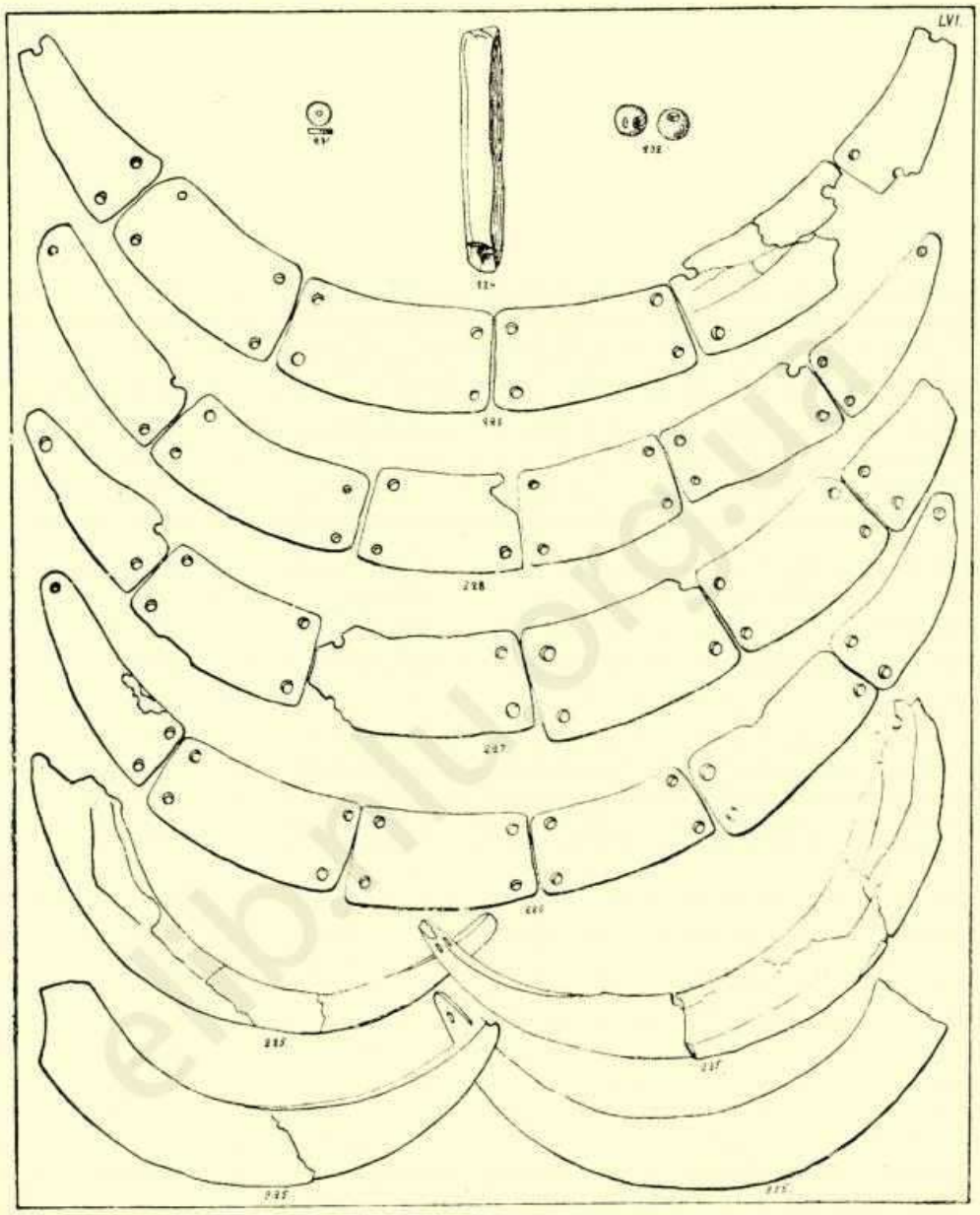

Рис. 61. Рисунок-схема комплексу речей поховання LVI.
Fig. 61. Schematic design of the complex of objects from grave LVI.

Між кістками знайдено: уламок ножуватої скалки (інв. 234, рис. 64) з ясно-коричнявого прозорого кременю та уламок скалки з темносірого непрозорого кременю (інв. 233, рис. 64 та 65). Уламок цей лежить біля ножаних кісток; довжина 0,052 *м* [II, 20].

LVIII

Кістяк лежав під XI., нижче на 0,30 *м*, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках. Зберігся дуже погано. Засипа-

ний скрізь червоною глиною, перемішаною з дрібними горляними зубами риби вирезуба. Зуби кістяка показують, що кістяк належить молодій людині.

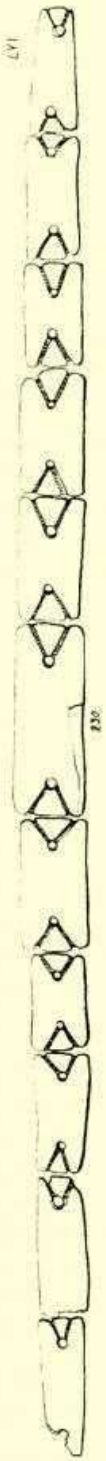

Рис. 62. Пояс із платівок поховання LVI.
Fig. 62. Plate-belt from grave LVI.

Біля лівої плечової кістки (середньої її частини) лежало п'ять недорозвинених оленячих кутніх зубів, з дірочками (інв. 237, рис. 64). На грудях — кулясті кістяні намистини, з діркою збоку (інв. 239, рис. 64) та перлямутрові, в формі кружечків, з діркою в центрі (інв. 238, рис. 64). Під черепом лежала річна двостульна черепашка (інв. 236, рис. 64), малопомітна, та маленька (завдовжки 0,058 *м*) ножувата скалка з прозорого темносірого димчастого кременю (інв. 235, рис. 64), досить грубо оброблена [II, 21].

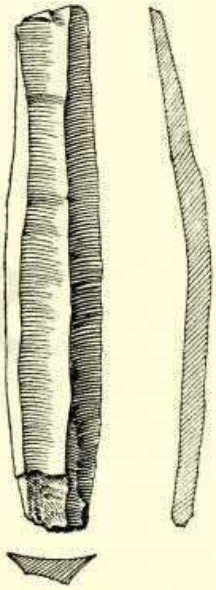

Рис. 63. Кремінна ножувата скалка поховання LVI.
Fig. 63. Flint knife from grave LVI.

LIX

Кістяк лежить на північ від LVIII, а між ними рештки розкиданого кістяка (гомілки та деякі уламки інших) невідомого нам поховання. На одному рівні з LVII, тобто на 1,40 *м* нижче від колишньої поверхні, бік-у-бік із ним, і вище на 0,05 *м* від LVIII. Кістяк лежить головою на схід, на спині, увесь засипаний густочервоною глиною. Ноги простягнуті; ліва рука витягнута вздовж тулуба, права, зігнута в лікті, лежить на животі. Решту кісток зрушено з місця. Добре збереглися пальці рук. Все огруддя засипане дрібними горляними зубами риби вирезуба, що дуже часто трапляються в різних похованнях цього могильника.

Над головою лежить невеличкий уламок ножуватої скалки з прозорого ясносірого кременю (інв. 241, рис. 64). В ногах — уламок (вершок) скребачки яснокоричнявого прозорого кольору, завдовжки 0,04 *м* (інв. 240, рис. 64) [II, 21].

LX

Кістяк лежить безпосередньо під LVIII, у жовтій звичайній глині, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках. Кістяк лежить нижче від LIX на 0,10 *м*, тобто на 1,50 *м* нижче від колишньої поверхні. Червона глина, що нею засипаний кістяк LVIII, виразно відокремлюється від жовтої глини, що нею засипаний кістяк LX. Ясно помітно, що поховання ці різного часу. Речей не було [II, 22].

LXI

Кістяк лежить на спині, головою на схід, в насипаній червоній глині, з простягнутими ногами; прошарки зотлілих кісток показують, що руки лежали на крижових кістках. Збереглися тільки череп та деякі кістки рук, та й то частково. Решта зотліла.

На місці поперека лежав ряд з дев'яти вузеньких платівок із вепрячіх іклів (інв. 242, рис. 64), між ними — одна широка платівка (інв. 243, рис. 64). Тут таки розкидані маленькі кулясті намистини з кістки, з діркою збоку (інв. 244, рис. 64). Двома вертикальними рядками лежало намисто з перлямутрових круж-

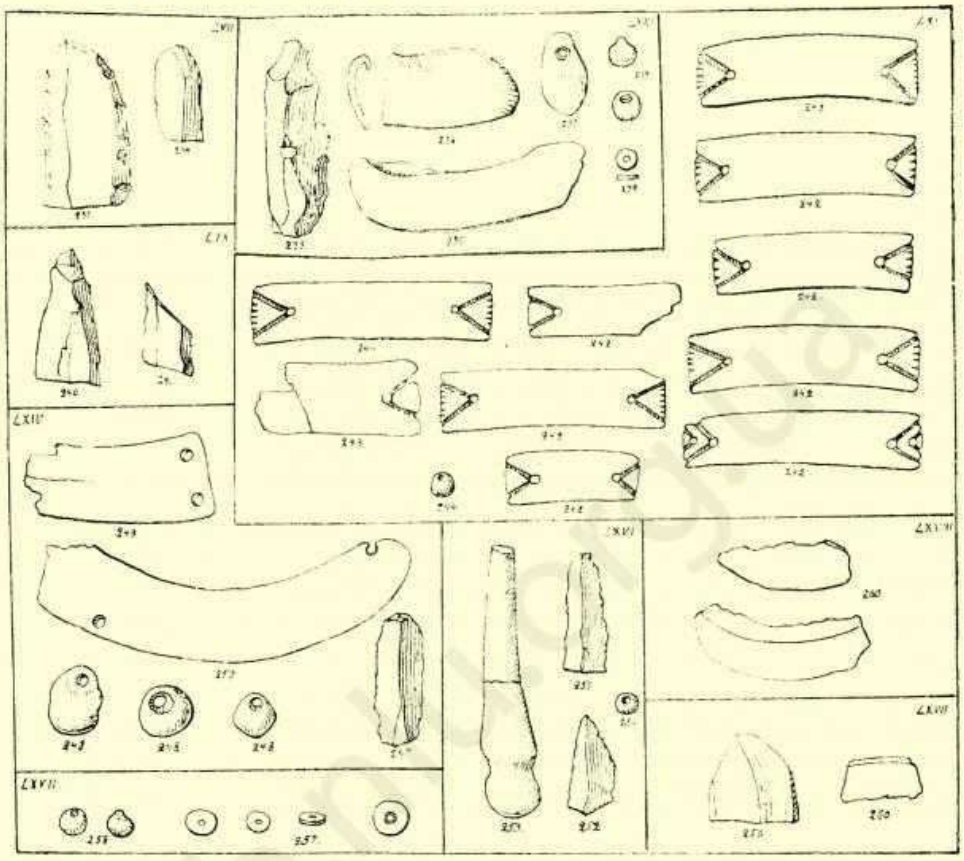

Рис. 64. Рисунок-схема комплексу речей поховань: LVII, LVIII, LIX, LXI, LXIV, LXVI, LXVII та LXVIII.

Fig. 64. Schematic design of the complex of objects from graves LVII, LVIII, LIX, LXI, LXIV, LXVI, LXVII and LXVIII.

ків, на правому боці кістяка, над крижовою кісткою. Один рядок, що ближче до середини кістяка, — коротенький, другий, що лежав зокола — вдвоє довший. Кістки невеликі, — очевидно, молодої людини [II, 24].

LXII

Кістяк лежить на 0,25 *м* від XLII кістяка, на спині, з простягнутими, очевидно, ногами, головою, на захід, у жовтій глині. Крім черепа, стегнової, двох плечових, правої променевої та ліктьової кістки та деяких ребер — інших кісток не було. Кістяк попсовано, очевидно, пізнішими похованнями. Речей не було [II, 24].

LXIII

Кістяк лежить поруч із LXII, на 0,05 *м* глибше від нього і трохи на південь. На своєму місці лежали тільки череп та декілька хребців. Усіх інших кісток не було. Очевидячки, кістяк попсовано верхніми похованнями. Речей не було [II, 25].

LXIV

Кістяк лежить під LIX, глибше від нього на 0,10 *м*, на південь від кістяка XIV, глибше від нього на 0, 20 *м*, — головою на захід, в сірувато-жовтій глині, на спині, з простягнутими ногами; руки лежали на крижових кістках. Кістяк зберігся неоднаково, крижові кістки зотліли зовсім. Збереглися спинні частини ребер та стегнові кістки, голінки і кістки ступневі. Збереглися добре фаланги пальців на обох руках.

Біля черепа на шиї — прикраса: одно вепряче ікло, з дірочками (інв. 250. рис. 64, табл. XL). Під черепом маленька ножувата скалка з малопрозорого яснокоричнявого кременю, завдовжки 0,04 *м* (інв. 247, рис. 64, табл. XL). Біля правого коліна — три неправильно ромбічні гранчасті намистини з кістки, кожна з діркою збоку (інв. 248, рис. 64, табл. XL). На місці живота — широка платівка з вепрячих іклів (інв. 249, рис. 64, табл. XL). Для антропологічних дослідів узято ступневі кістки, що краще збереглися [II, 25].

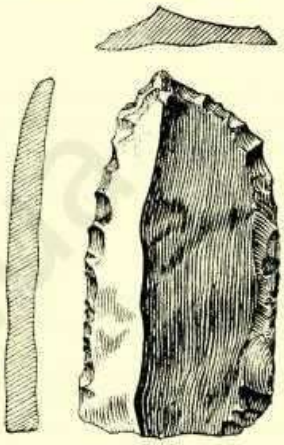

Рис. 65. Кремінна ножувата скребачка поховання LVII.
Fig. 65. Flint knife-shaped scraper from grave LVII.

LXV

Маленький дитячий кістяк, ледве збереглися кістки — стегнові та плечові. Від черепа лишилися ледве помітні кісточки. Лежав, очевидно, на спині, поруч із LXII (на південь від нього) і під LXIII. Речей не було [II, 27].

LXVI

Лежить поруч із LXV, на південь від нього, на спині, головою на схід, з простягнутими ногами; права рука, зігнута в лікті, лежить на крижових кістках, а ліва простягнута вздовж тулуба. Засипаний густочервоною глиною. Зберігся погано.

На крижових кістках, біля долоні правої руки, лежав уламок (гостряк) кремінної ножуватої скалки (інв. 252, рис. 64) темнокоричнявого кольору і поламана кістяна швайка (відламаний гостряк) з ребра якоїсь тварини (інв. 253, рис. 64). За черепом лежав уламок гостряка кремінної скалки (інв. 251, рис. 64), завдовжки 0,035 *м*. На місці живота та грудей — трохи порозкиданих перлямутрових намистин, у формі кружка, та кулястих кістяних, з діркою збоку (інв. 254, рис. 64). Загальна довжина кістяка — 1,20 *м* до кінця гомілок, без ступнів — їх не було [II, 27].

LXVII

Від поховання збереглися тільки уламки від черепа (взято для антропологічних дослідів) та декілька малопомітних решток інших кісток. Сказати напевно, як лежав кістяк, не можемо, бо не має на те певних даних. Кістяк лежав головою на захід. Під ним — поховання LXXV.

Біля черепа знайдено невеличкий уламок кремінної скребачки в формі листка, з одламаним вершком (інв. 256, рис. 64); по всьому кістяку порозкидані кулясті кістяні намистини (інв. 258, рис. 64) та перлямутрові в формі кружків (інв. 257, рис. 64) двох розмірів і уламок річної двостульної черепашки (інв. 260, рис. 64) [II, 27].

LXVIII

Кістяк лежить поруч із XLI, XXVI та XLII, на північ від них, на 0,10 *м* нижче від них, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами; руки,

зігнуті в ліктях, долонями лежали аа крижових кістках. Засипаний звичайною жовтою глиною. Над головою знайдено уламок річної двустульної черепашки (інв. 260, рис. 64). Інших речей не було [II, 27].

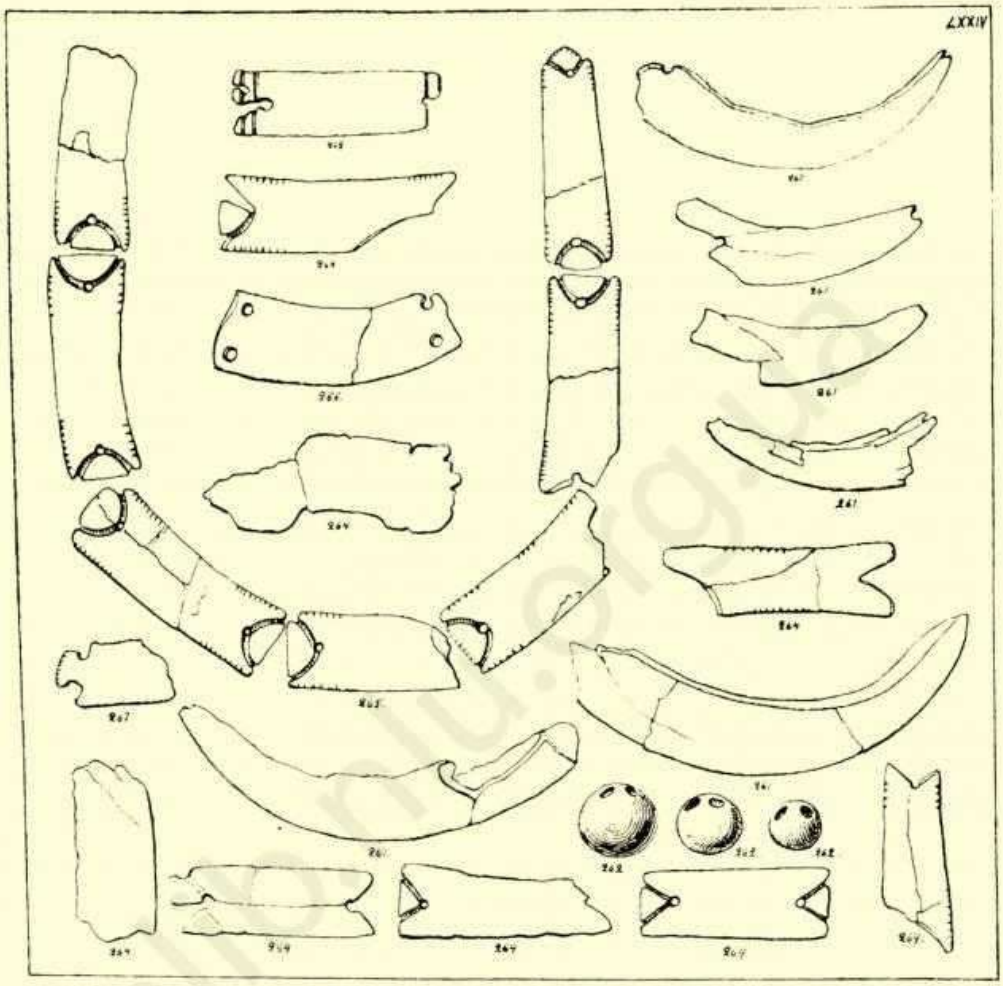

Рис. 66. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXIV.

Fig. 66. Schematic design of the complex of objects from grave LXXIV.

LXIX — LXXII

Всі чотири поховання так складено, що кістки перемішалися, переплуталися. Кістяки лежать і поруч, і один на одному. Одна кістка стирчить вище від інших і заразом другим кінцем заходить під інші кістки. Черепи лежать: три підряд в одну лінію, а четвертий, LXIX, — на LXX. Два крайні черепи LXIX та LXXII лежать трохи вище від інших. Коли їх розібрали, то помітні стали інші поховання. Лежали всі головою на захід, на спині, з простягнутими ногами. Засипані сірувато-жовтою глиною. На південь від них, і трохи вище, лежав кістяк LXIII. На північ від них лежало ще чотири кістяки разом. Для антропологічних дослідів узято череп кістяка LXXII та декілька придатних кісток з інших. Речей не було [II, 28].

LXXIII

Кістяк лежить під LXVIII, глибше від колишньої поверхні на 1, 50 *м*, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами, рука на крижових кістках; черепа немає; засипаний жовтою глиною. Кістки зберегли свої форми добре, але розсипалися, коли дужче доторкатися. Для антропологічних дослідів узято кістки з лівої руки та спинні хребці, фаланги пальців та ступневі кістки. Речей не було [II, 28].

LXXIV

Кістяк лежить безпосередньо під групою з чотирьох кістяків: LXIX — LXXII, головою на схід, на спині, з простягнутими ногами, руки лежать на крижових кістках (табл. XXXVI — XXXVIII). Засипаний зверху жовтою глиною, але лежить на тоненькому прошарку червоної глини, дуже інтенсивного кольору. Така сама червона глина дуже тоненьким прошарком лежала по всьому кістяку, під шаром жовтої глини. Кістки дуже добре збереглися, але дуже крихкі. Голова й верхня частина тулуба схилилися на лівий бік.

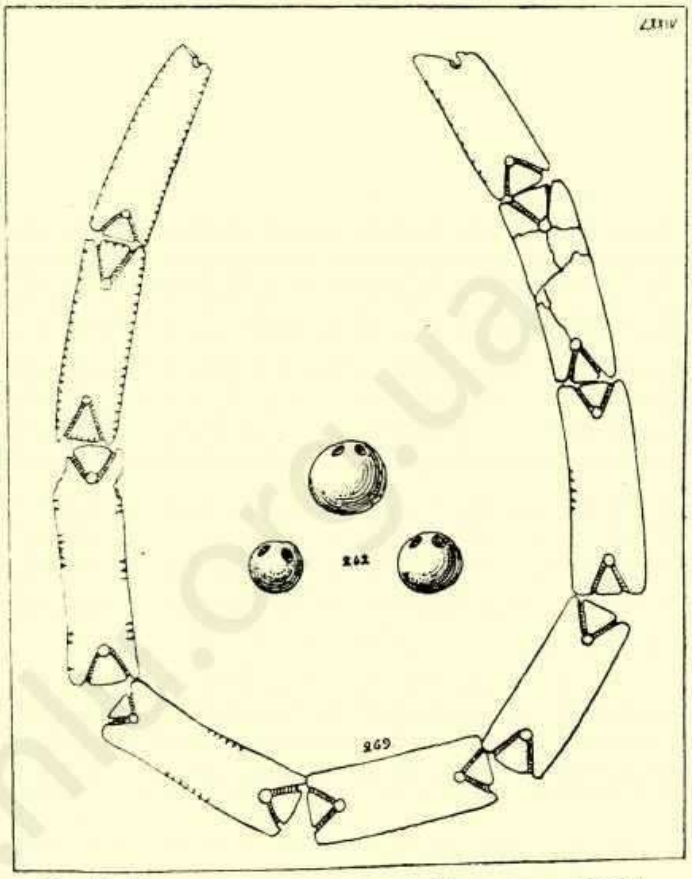

Рис. 67. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXIV.
Fig. 67. Schematic design of the complex of objects from grave LXXIV.

Голову прикрашало двоє вепрячих іклів (інв. 261, рис. 66, табл. XXXVII та XXXVIII) так, що кореневі частини іклів були зверху, на черепі, а кінці їхні спускалися й кінчалися на висках (табл. XXXVIII). На шиї були такі самі вепрячі ікла. На місці поперека — поперечний ряд з дев'яти цілих платівок (частини поламані) з вепрячих іклів; вони обіймали тулуб навкруги (інв. 269, рис. 67, табл. XXXIX). На крижових кістках такий самий ряд платівок із семи цілих платівок (інв. 265, рис. 66, табл. XXXIX) (частина в уламках). На крижових кістках під обома долонями зібрано вісімнадцять кістяних великих круглих намистин, з діркою збоку (інв. 262, табл. XXXIX, рис. 66 і 67) та дві низки перлямутрових намистин у формі кружечків (інв. 263) [II, 29,30].

LXXV

Кістяк лежить під LXVII (від нього збереглися тільки незначні рештки), головою на схід, на спині з простягнутими ногами й руками, в червоній глині (рис. 68). На лівому боці лежить кістяк дитини, років п'яти, теж з простягну-

тими ногами; права рука простягнута, а ліва лежить на крижових кістках. Кістяк маленького поховання починався вище від лівого ліктя (голова його починалася від середини плечової кістки), кінчався нижче від колін (ступні ніг). Голова маленького кістяка прикривала ліву плечову кістку; ліва рука — на крижових кістках, права простягнута.

З правого боку від кістяка, на лінії коліна, приблизно за 0,40 *м*, лежали вкупі: плеската привіска в формі кружка, трохи витянутого вгору, з білого мар-

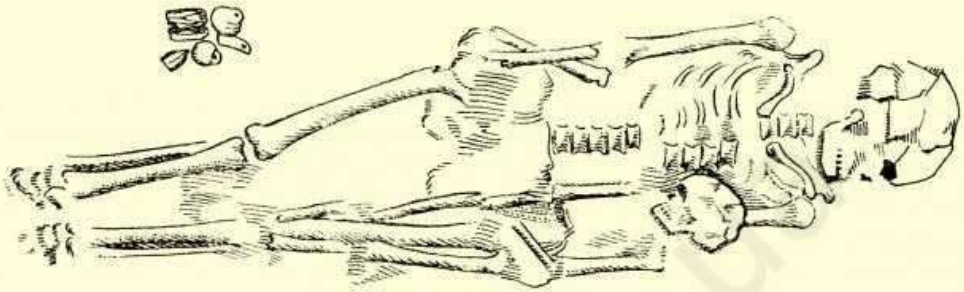

Рис. 68. Кістяк поховання LXXV.
Fig. 68. Skeleton from grave LXXV.

муру, з дірочкою вгорі та з поперечними нарізками на лінії дірок з боків, (інв. 270, рис. 70, табл. XL), найбільший розмір — 0,028 *м*; морська кругляста черепашка, з дірочкою (інв. 275, рис. 70, табл. XL), найбільший розмір — 0, 038 *м*; привіска в формі довгої платівки, з дірочкою на одному кінці, з вепрячого ікла (інв. 274, табл. XL, рис 70), завдовжки 0,048 *м*; провірчений оленячий зуб (інв. 276, рис. 70, табл XL) та уламок перлямутрової платівки, з дірочкою (інв. 278, рис, 70); тут таки уламки кістяного гостряка типу швайки кругло обточеної (інв. 277, рис. 70, табл. XL).

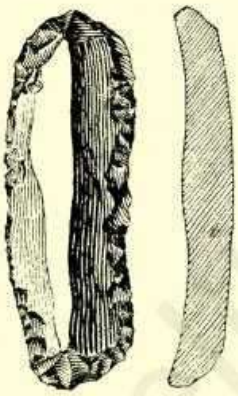

Рис. 69. Кремінна-ножувата скребачка поховання LXXV.
Fig. 69. Flint knife-shaped fabricator from grave LXXV.

Знявши верхній дитячий кістяк (на ньому не було жадних речей), що належав цьому похованню, знайшли на лівому боці та на грудях великого кістяка: скребачку з темно-коричнявого кременю, завдовжки 0, 052 *м*, закруглену з одного короткого боку (інв. 271, рис. 69 і 70, табл. XL); скребачку-«ножик» з такого самого кременю, ретушовану з усіх боків (інв. 272, рис. 70, табл. XL); уламок скалки з прозорого яснокоричнявого кольору (інв. 273, рис. 70, табл. XL). На місці грудей та живота лежали порозкидані перлямутрові намистини, в формі кружечків, двох розмірів (інв. 279, рис. 70, табл. XL) [II, 29].

LXXVI

Кістяк лежить зверху, на двох інших, головою на схід, очевидно, на спині, поруч із кістяком XXXII (що лежить на південь від LXXVI). Кістяки порозкидані, в червоній глині. Речей немає [II, 29].

LXXVII

Маленький дитячий кістяк, лежав головою на схід, на спині, з простягнутими ногами, увесь засипаний червоною глиною. Дуже погано зберігся, тільки

кістки з черепа та стегнові збереглися, а від інших кісток лишилися сами жовтуваті прошарки (рис. 71).

Над черепом, за 0,10 *м* від нього, лежало купою намисто з кістки, в формі кульок, з діркою збоку, діяметром від 0,013 *м* до 0,017 *м* (інв. 288, рис. 70). На шиї, на грудях жадних речей не було. На місці живота лежали такі самі

Рис. 70. Рисунок-схема комплексу речей поховань LXXV та LXXVII.
Fig. 70. Schematic design of the complex of objects from graves LXXV and LXXVII.

кулясті кістяні намистини, вкриваючи все місце живота (інв. 287, рис 70). Нижче від крижових кісток, на середині стегнових, ішов поперечний ряд перлямутрових довгастих платівок (їх п'ять штук) поясом (інв. 281, рис. 70, табл. XXI). Біля правої стегнової кістки, зокола, лежали гострі вовчі чи лисячі зуби, з дірочками (інв. 284 та 285, рис. 70, табл. XXI). Ближче до лівої стегнової кістки, майже біля неї, зсередини, спускалися вниз від крижових кісток дві низки перлямутрових намистин, у формі кружечків, з дірочкою (інв. 289, рис. 70, табл. XXI); тут же намисто циліндричної форми, товще й тонше, з чорного каменю (гешир) (інв. 286, рис. 70, табл. XXI). Біля лівого коліна, зокола, лежала вузенька ножувата скалка з темносірого кременю (інв. 280, рис. 70, табл. XXI), завдовжки 0,06 *м* [II, 30].

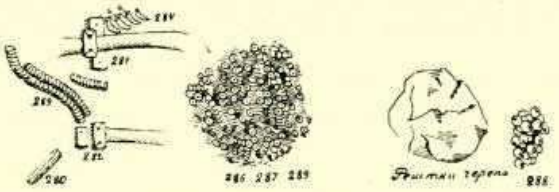

Рис. 71. Рештки кістяка поховання LXXVII.
Fig. 71. Remains of skeleton from grave LXXVII.

LXXVIII

Кістяк лежить поруч із LXVII, на південь від нього, головою на схід, на спині, з простягнутими ногами. Голова мало не на ногах у LXVII. Збереглися тільки великі кістки стегнові та гомілки, решта зотліли майже зовсім. Ногами кістяк доторкався до ніг поховання LXXIX. Речей не було [II, 30].

LXXIX

Кістяк лежить поруч із LXXVIII, на південь від нього, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами; права рука на крижових кістках, ліва,

зігнута під прямим кутом, лежить на лікті правої руки. Засипаний жовтою глиною. Кістяк зігнутий у крижах так, що верхня його частина нахилилася на лівий бік, ноги теж туди, а середня частина з крижовими кістками — праворуч. Речей не було [II, 30].

LXXX та LXXXI

Двоє поховань лежали поруч одне з одним; кістки перемішані, не в повному вигляді, лежали збиті в купу, без жадного ладу, на грудній частині поховання LXXXII; засипані жовтою глиною. Речей не було [II, 31].

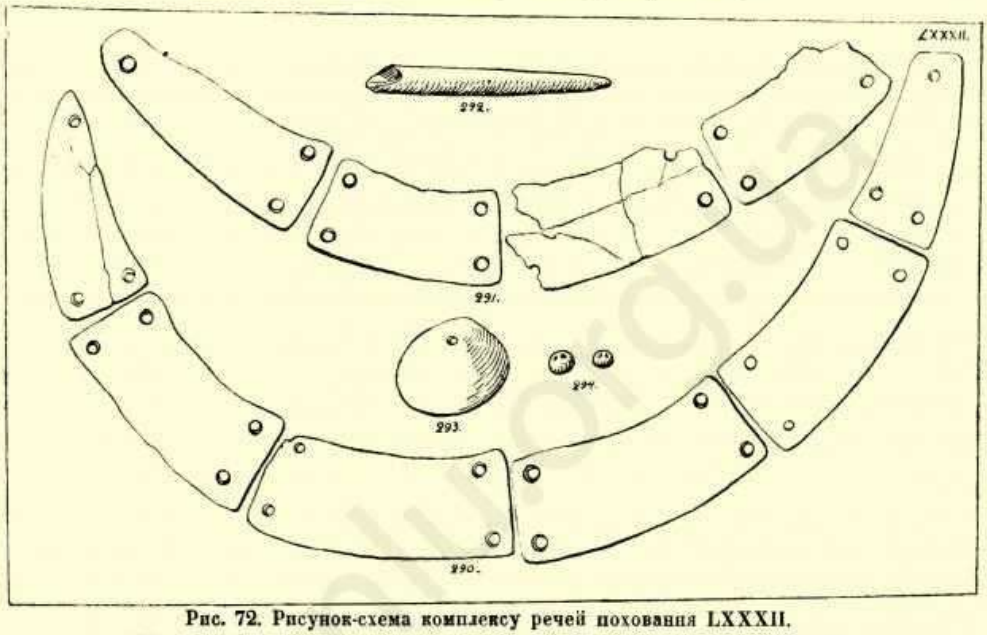

Рис. 72. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXXII.
Fig. 72. Schematic design of the complex of objects from grave LXXXII.

LXXXII

Кістяк лежав під LXXX та LXXXI, головою на схід, на спині, з простягнутими ногами так, що верхня частина тулуба з головою була вище від крижових кісток та кісток обох ніг. Кістяк засипаний звичайною глиною. Великі кістки збереглися добре. Більшість їх узято для антропологічних дослідів. Довжина кістяка 1,60 *м*.

В крижовій частині лежав ряд широких платівок (з чотирма дірочками на кожній); вони охоплювали тулуб навкруги, як пояс. Кінчався цей пояс трикутніми платівками, з трьома дірочками (інв. 290, рис. 72, табл. XLI). Такий самий ряд подібних платівок (інв. 291, рис. 72, табл. XLI) лежав на грудній частині. На крижових кістках лежав кістяний гостряк типу швайки (інв. 292, рис. 72, табл. XLI). На грудній частині — морська черепашка, з дірочкою (інв. 293, рис. 72, табл. XLI) та невеличкі кулясті намистини з кістки, з діркою збоку (інв. 294, рис. 72) [II, 3, 31].

LXXXIII

Кістяк лежить під LXXVI, трохи далі на північ від нього, головою на схід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках так, що долоні покладено одна на одну. Засипаний червоною фарбою дуже інтенсивного

кольору. Фарба навіть фіялкувата, що переходила аж у синяву. Надто багато цієї фарби було в грудній частині. Лівої стегнової кістки не було. На лівому плечі лежало вепряче ікло. Друге ікло лежало на лівій плечовій кістці, трохи вище від ліктя, очевидячки, не на місці. Ікла ті, напевно, прикрашали шию і звідти зсунулися [інв. 298, рис. 73, табл. XXXVIII (ліворуч)]. На животі, якраз де кінчається огруддя, лежала довга кістяна платівка, розміром і формою схожа на великий ніж; гострим кінцем своїм лежала вона до правого ліктя, а другим тупим — до лівого (інв. 295, рис. 73, табл. XXXVIII і XLII), з двома дірочками. Зверху над нею, навхрест, лежала обламана половина такої самої платівки (інв. 296, рис. 73, табл. XLII). На місці живота розсипані намистини: кістяні, кулясті, з діркою збоку (інв. 300, рис. 73) та перлямутрові з річної черепашки в формі кружечків (інв. 299, рис. 73), а також чотири прямокутні довгасті платівки, з нарізками на боках та дірочками на коротких краях, з вепрячих іклів (інв. 297, рис. 73, табл. XLII) [II, 33].

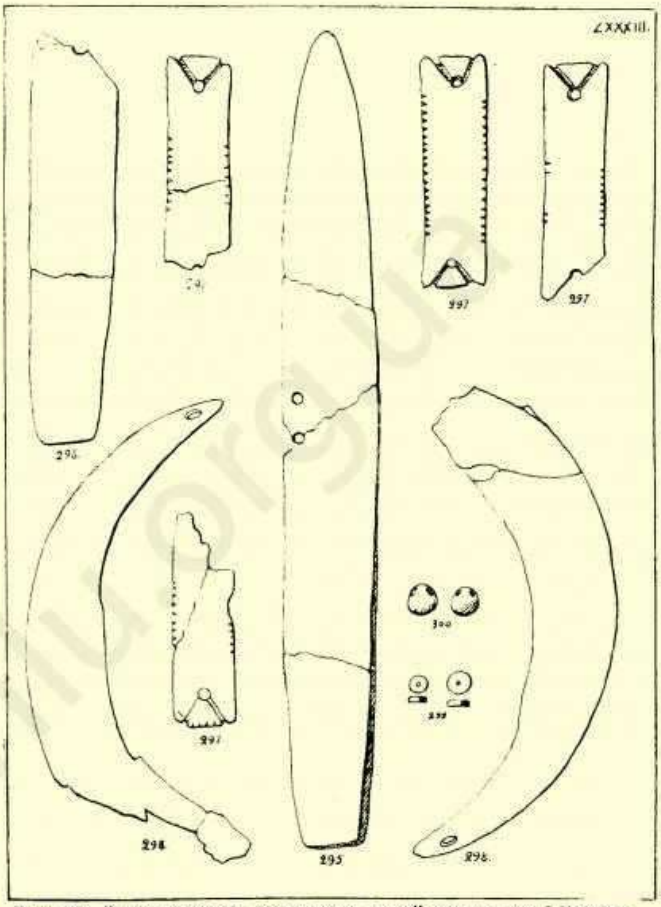

Рис. 73. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXXIII.
Fig. 73. Schematic design of the complex of objects from grave LXXXIII.

LXXXIV

Кістяк лежить поруч із LV та LII, що на південь від нього, під XLIX, на спині, головою на схід, з простянутими ногами; руки на крижових кістках. Гомілкових кісток лівої ноги не було на місці. Череп трохи зсунули з місця вбік. Біля правого плеча лежали мало помітні рештки річної двостульної черепашки. Наприкінці огруддя, по середині тулуба, лежав уламок широкої ножуватої скалки темнокоричняво-сірого кременю, завдовжки 0,06 *м* (інв. 301, рис. 74 та 75, табл. XLIV). Збоку, біля плеча, поруч із черепашкою, лежав невеличкий кремінний уламок. Далі, під лівою частиною огруддя та під лівою рукою, під самим кістяком, купою лежали різні кістяні вироби, скребачки та ножуваті скалки, всього вісімнадцять. Ножуваті скалки: інв. 302, 303, 304, 305, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317. Скребачки: інв. 307, 309, 310, 318, 319. Швайки: інв. 306, то з яснокоричнявого прозорого кременю з темносірого та з темнокоричнявого [найбільша скалка завдовжки 0,067 *м*, найменша — 0,03 *м* [(інв. 325, 326)]. Всі речі подаємо на табл. XLIII та XLIV, а також на рис. 75, 76, 77, 78, 79, 80 та 81. Під крижовою кісткою лежав камінь-пісковик, яснокоричнявий, у формі чотирикутника, з дуже невиразними гранями, з одного боку тільки оброблений (вишліфуваний) завдовжки 0,068 *м*.

Очевидно, цей бік і був робоча частина (інв. 324, рис. 74). Крім того, лежав ще обточений з боків невеличкий камінь чорного кольору (інв. 325, рис. 74) [II, 34].

LXXXV

Кістяк лежав поруч із LXIX, трошки на північ, під ним рядом лежав кістяк LXV. Над ним лежало три окремі черепи з розкиданими іншими від

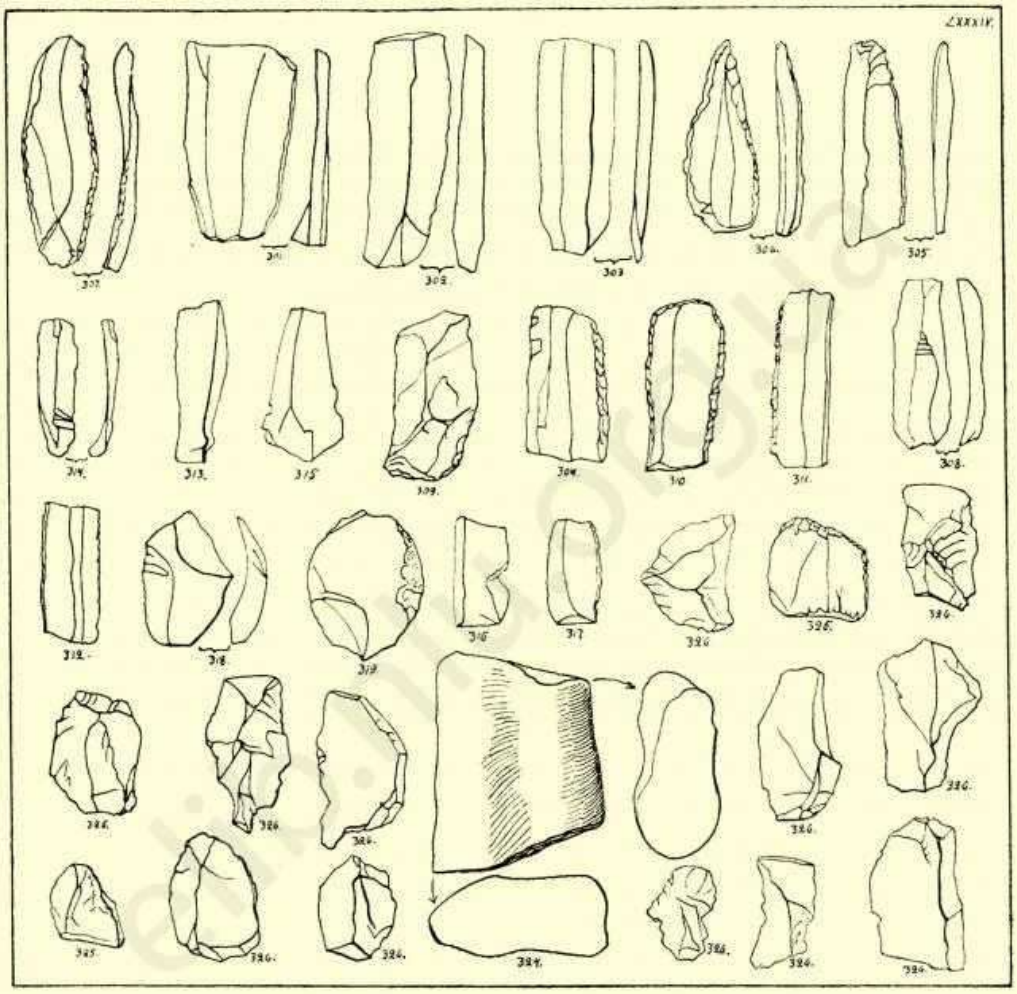

Рис. 74. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXXIV.
Fig. 74. Schematic design of the complex of objects from grave LXXXIV.

них кістками. Кістяк лежав головою на захід, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках; пальці лівої руки лежали на пальцях правої. Кістки спинного хребта та ребра, як і крижові кістки, не збереглися. Поруч з ногами лежали рештки дитячого кістяка, років 5—8, що лежав головою на схід. Череп дитячий доторкався ступні правої ноги дорослого. Кістяки засипані червоною глиною. Лежали на 1,55 *м* нижче від колишньої поверхні. Речей при кістяках не було [II, 34].

LXXXVI

Кістяк лежить поруч із похованням LVI, на південь від нього, приблизно за 0,40 *м* і глибше від нього на 0,10 *м*; головою — на захід, на спині, з про-

стягнутими ногами і витягнутою вздовж тулуба лівою рукою. Поруч із ним, на північ, лежить збитий в купу кістяк дорослої людини, з явними ознаками,

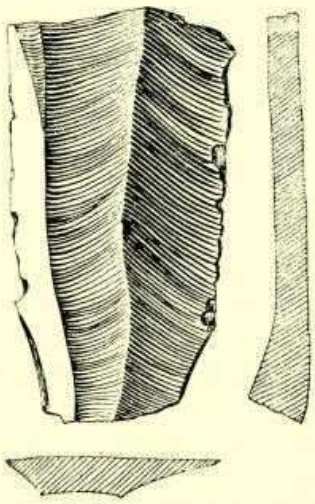

Рис. 75. Ножувата скалка поховання LXXXIV.
Fig. 75. Knife-shaped splinter from grave LXXXIV.

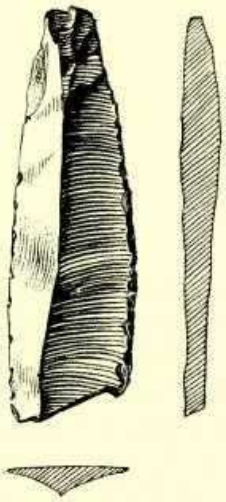

Рис. 76. Ножувата скалка поховання LXXXIV.
Fig. 76. Knife-shaped splinter-from grave LXXXIV

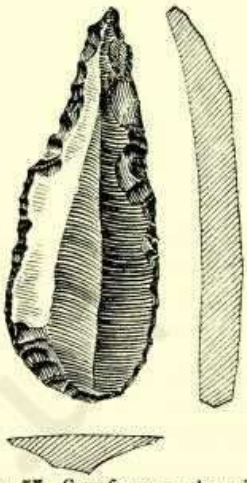

Рис. 77. Скребачка в формі списа поховання LXXXIV.
Fig. 77. Scraper-borer from grave LXXXIV.

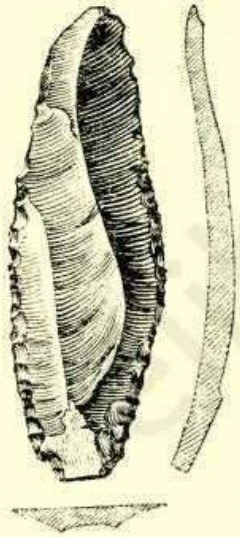

Рис. 78. Ножувата скребачка поховання LXXXIV.
Fig. 78. Knife-shaped scraper from grave LXXXIV.

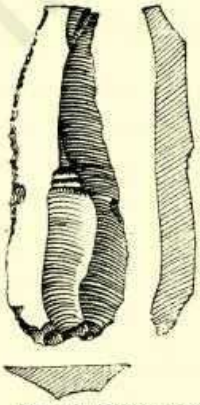

Рис. 79. Ножувата скребачка поховання LXXXIV.
Fig. 79. Knife-shaped scraper from grave LXXXIV.

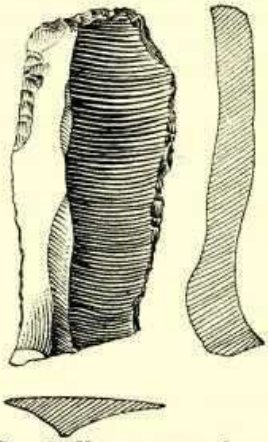

Рис. 80. Ножувата скребачка поховання LXXXIV.
Fig. 80. Knife-shaped scraper from grave LXXXIV.

що його порушено, скинуто з місця і збито в одну купу задля поховання LXXXVI. Кістяк LXXXVI — дитячий, років на 12—15. Засипаний звичайною жовтою глиною.

Навкруги голови, через лоб, ішов вінчик з чотирикутніх платівок, вирізаних із вепрячих іклів, з чотирма дірочками в кожній платівці. Таких платівок

на черепі було чотири (інв. 320, рис. 82, табл. XLV). На нижній частині грудей упоперек лежали такі самі, але трохи ширші, платівки, теж чотири; очевидно, вони прикрашали поясок (інв. 320, рис. 82). На місці живота — рештки двох черепашок: однієї річної двостульної (інв. 322, рис. 82) і круглої морської (інв. 321, рис. 82). Крім того, тут таки лежали різного розміру кістяні кулясті намистини, з діркою збоку (інв. 323, рис. 82) [II, 35].

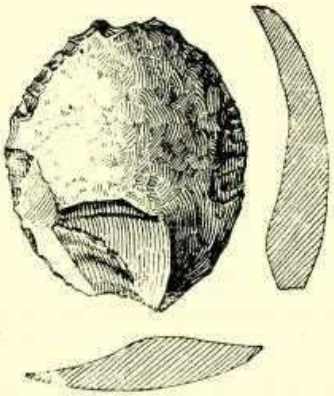

Рис. 81. Кругла скребачка поховання LXXXIV.
Fig. 81. Round scraper from grave LXXXIV.

LXXXVII

Кістяк лежав на північ від поховання LXXXII, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами. Від черепа майже нічого не лишилося, так само й від стегнових кісток. Засипаний червоною глиною. Лежить як і попередній — LXXXVI — на 1,65 *м* нижче від нашого рівня.

На місці грудної частини — купка великих круглих намистин, з кістки, кожна з діркою збоку, всього чотирнадцять штук (інв. 327, рис. 82). Тут таки поруч — декілька намистин з перлямутру, в формі кружечків, кожна з дірочкою (інв. 328, рис. 82) [II, 35].

Між похованням LXXXVII (під ним) та похованням XXXIX лежала купа кісток від кількох поховань. Розібрати, яка кістка від якого поховання, не було і найменшої змоги, а до того ще, як і по всьому могильнику, кістки були

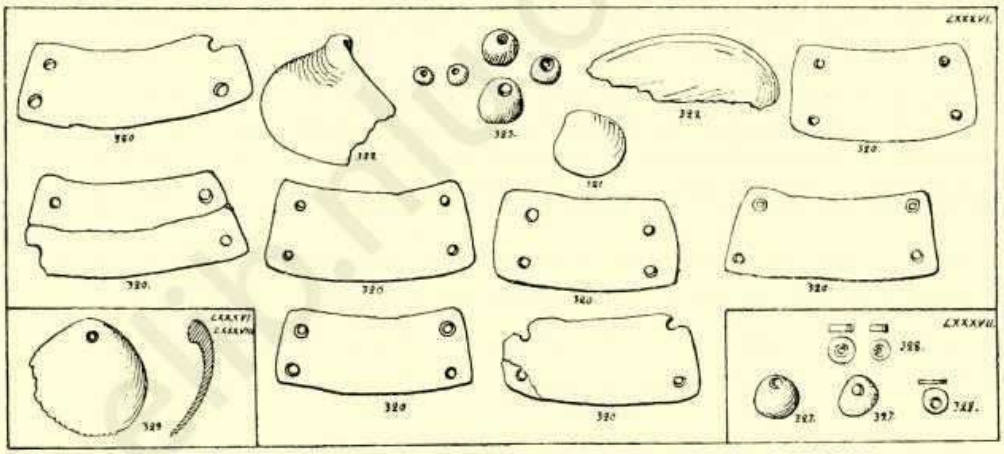

Рис. 82. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXXVI—LXXXVIII.
Fig. 82. Schematic design of the complex of objects from graves LXXXVI—LXXXVIII.

надто крихкі. Їх поламала вже сама земля своєю вагою. Рештки черепів показували, що поховань тут було четверо. Всі вони лежали головами на захід. Коли розібрали купу цих кісток, то виявилося, що насподі під ними є ще одно поховання — XCVII (див. далі).

Між похованнями LXXXVI та LXXXVIII, на одній лінії з кістками, лежала кругла морська черепашка, з діркою та нарізками по краях (інв. 329, рис. 82). До якого поховання вона належить, нема певних даних сказати [II, 35].

LXXXVIII

Кістяк лежить головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, права рука на крижових кістках. Від лівої руки лишилося дуже мало решток.

Черепа на місці немає. Очевидячки, його знищено похованням LIV. На північ від нього лежав кістяк LII, а на південь — LXXXVI. Кістяк зберігся погано. Речей не було [II, 36].

LXXXIX

Кістяк лежить поруч із XLVIII, на північ від нього, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках (рис. 83). Кістки спинного хребта, ребер та крижові зовсім зотліли. Кістки черепа, рук, ніг

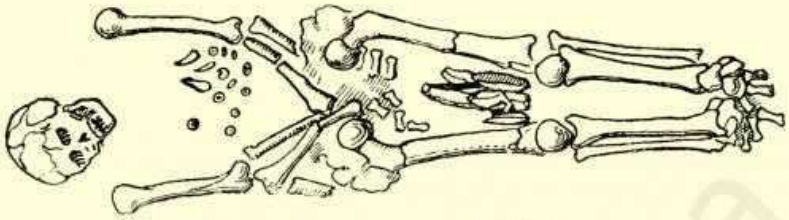

Рис. 83. Кістяк поховання LXXXIX.
Fig. 83. Skeleton from grave LXXXIX.

зберегли свої форми добре, але мали надто крихку консистенцію. На північ від нього за 0,45 *м* лежав кістяк XXXIV, але вище від нього. Наш кістяк лежить на 1,20 *м* нижче від колишньої поверхні. Від голови й до колін посипаний червоною глиною, а лежить на підсипці з жовтої глини. Під ним лежить ще інше поховання. Про нього далі.

Над колінами, поміж стегновими кістками, лежали компактною купою кремінні речі (рис. 84, табл. XLVI): 1) велика ножувата скалка, ретушована з обох боків, з темнокоричнявого кременю, завдовжки 0, 164 *м* (інв. 331, рис. 84, табл. XLVI); 2) скалка з темнокоричнявого кременю, завдовжки 0,101 *м* (інв. 330, рис. 84, табл. XLVI); 3) маленька скалка почасти сірого, почасти темнокоричнявого кольору, завдовжки 0,051 *м* (інв. 336, рис 84, табл. XLVI); 4) маленька скалка яснокоричнявого кольору, завдовжки 0,047 *м* (інв. 334, табл. XLVI); 5) ще менша скалка яснокоричнява, завдовжки 0,052 *м* (інв. 335, табл. XLVI); 6) мініятюрна темнокоричнява скалка-швайка (інв. 332, табл. XLVI); 7) кремінний уламок, що формою своєю нагадує уламок ножа, завдовжки 0,05 *м* (інв. 333, табл. XLVI). Крім того, — сім кремінних уламків різного розміру та форми (інв. 337—339, рис. 84). На місці грудей та живота — намисто з перлямутру в формі кружків (інв. 341, рис. 84), два провірчені лисячі (?) зуби (інв. 340, рис. 84) та маленькі кулясті кістяні намистини (інв. 331, рис. 84) [II, 36].

XC — XCVI

Поховання ці лежать між LXXXVII та XXXIX. Під цими числами (XC — XCVI) зазначаємо безладну гору кісток, серед них сім черепів. Розбираючи цю купу, знайшли в ній далеко більше стегнових кісток, ніж скільки повинно було бути відповідно до числа черепів. Так само й інших кісток було надто багато, а інших бракувало.

В одному місці в цій купі лежали: широкі платівки з вепрячих іклів (інв. 342 і 343, табл. XLIX), провірчені борсукові зуби (інв. 348, рис. 84, табл. L), кулясті намистини з кістки (у кожній дірка збоку) різного розміру (інв. 349, рис. 84, табл. L), перлямутрова платівка, з двома дірками та рівчачками (інв. 347, рис. 84, табл. XLIX), ножувата скалка з яснокоричнявого кременю (інв. 346, рис. 84, табл. XLIX), два кремінні уламки в формі скребачок (інв. 350, рис. 84, табл. XLIX), велика морська черепашка, з дірочкою (інв. 345, рис. 84, табл.

XLIX), плескатий кружок з закругленими рубами, з діркою, в формі так званого пряслиця, з чорного каменю (інв. 344, рис. 84, табл. XLIX), привіски з кутнього нерозвиненого оленячого зуба, з діркою (інв. 351, рис. 84) і провірчені лисячі (?) зуби (інв. 348). Черепи з купи цих поховань лежали на різному рівні, але більшість на одному. А взагалі різниця в рівні була така непомітна, що вважати її за наслідок раніших та пізніших поховань не доводиться. Черепи лежали як біля східньої стінки, так і біля західньої, тобто поховання лежали одні головою на схід, другі — на захід.

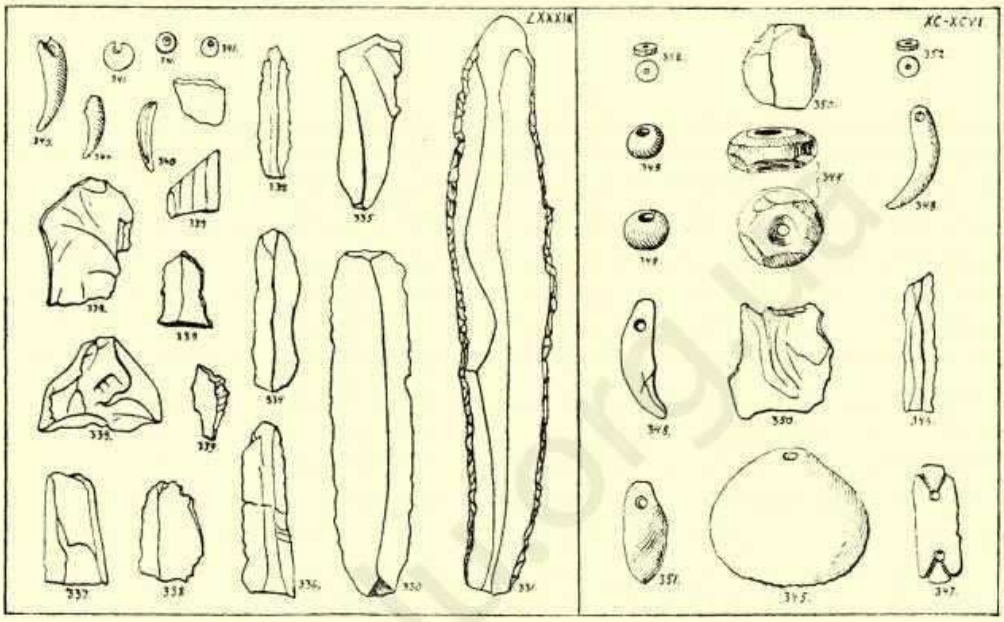

Рис. 84. Рисунок-схема комплексу речей поховань LXXXIX та XC—XCVI.
Fig. 84. Schematic design of the complex of objects from graves LXXXIX and XC—XCVI.

Походження цієї купи дуже важко пояснити. В усякому разі вона не є наслідок пізніших поховань, коли іноді псували попередні поховання, одгортали вбік деякі частини кістяка з попередніх поховань, виймали ті частини тощо, а іноді виймали й цілі поховання. Можливо, що попсували поховання кількох рядів (верхніх двох у всякому разі), коли провадили якісь роботи. Тоді та земля, що лежала над кістками, мусіла б мати всі ознаки пізнішого наверствовання, перемішаних верств та ін. Але й цього непомітно було. Земля скрізь була звичайна жовта, не червона, одноманітна, а зверху — звичайна чорноземля [II, 37].

XCVII

Кістяк лежить під згаданою купою поховань XC—XCVI, головою на схід, на спині, з простягнутими ногами; руки навхрест, лежать на крижових кістках, ступневі кістки — одна на одній (ліва на правій). Засипаний густочервоною глиною, близькою кольором до манії (сурику). Кістяк лежить на 1,35 *м* нижче від колишньої поверхні. Зберігся задовільно. Довжина кістяка з витягнутими пальцями ступнів — 1,72 *м*.

На місці живота і грудей — розсипане перлямутрове намисто, в формі маленьких кружечків, з діркою в кожному (інв. 354, рис. 85) та кістяне намисто в формі груші і кулясте, також кістяне, різних розмірів (інв. 353, рис. 85)

та невеличкий кремінний уламок яснокоричнявого кольору невиразної форми (інв. 355, рис. 85 [II, 37].

XCVIII

На південь від поховання VI, приблизно за 0,75 *м* від нього, лежали рештки поховання, на спині, головою на захід. На місці — стегнові та гомілкові кістки.

Над колінами, поміж стегновими кістками, лежала сіра ножувата скалка, завдовжки 0,048 *м* (інв. 356, рис. 85). Інших речей не було [II, 37].

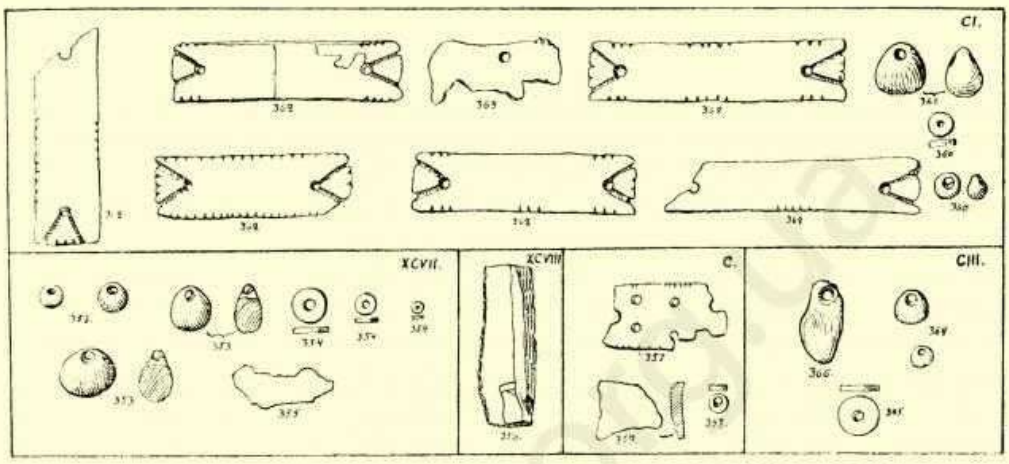

Рис. 85. Рисунок-схема комплексу речей поховань XCVII, XCVIII, C, CI, CIII.
Fig. 85. Schematic design of the complex of objects from graves XCVII, XCVIII, C, CI, CIII.

XCIX

Кістяк лежав поруч із XCVIII, на південь від нього, на спині, головою на схід, з простягнутими ногами. Збереглися тільки рештки черепа, стегнові та гомілкові кістки. Засипаний жовтою глиною. Речей не було [II, 38].

C

Кістяк лежить поруч із XCIX, на південь від нього, на спині, головою на захід. Збереглися тільки плечові кістки правої руки, ребра правої частини огруддя, частина крижових кісток, стегнові та гомілкові кістки. Череп знищено, очевидно, пізнішими похованнями. Засипаний жовтою глиною. Лежить на 1,15 *м* нижче від колишньої поверхні. При кістяку одна попсована чотирикутня платівка (інв. 357, рис. 85) та рештки другої такої самої (інв. 359, там само). Тут таки розкидано плескуваті перлямутрові намистини (інв. 358, рис. 85) [II, 38].

CI

Мало помітні рештки, очевидно, од дитячого поховання. Кістяк лежав під похованнями XXXII та XXXVIII, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами Збереглися частини кісток стегнових, плечових, ребра та деякі хребці.

На місці крижових кісток лежать шість довгастих платівок із вепрячих іклів, з нарізками на боках та з двома дірочками (інв. 362, рис. 85, табл. XLVII). Вище від цього ряду платівок (на місці попереку) лежало впоперек, горизонтально, у вигляді пояса, чотири рядки перлямутрового намиста в формі кружечків, з діркою в центрі кожного (інв. 360, рис. 85, табл. XLVII); між ними —

сім кулястих кістяних намистин; одна намистина грушуватої форми з кістки (інв. 361, рис. 85, табл. XLVII) та вирізьблена з платівки з вепрячого ікла фігура якоїсь тварини, очевидно, свині (інв. 363, рис. 85, табл. XLVII), з діроч-кою, щоб можна було почепити [II, 38].

CII

Кістяк лежить на південь від поховання CI, поруч із ним, за 0,08—0,10 *м*, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках (пальці лівої руки зверху на пальцях правої руки). Довжина кістяка 1,67 *м*. Вище від нього, на північ, лежало поховання XIV, а на південь — XXXIV, також вище від нього. Голова й ноги в кістяка CII лежали вище, ніж середина тулуба. Кістяк лежав на 1,25 *м* від колишньої поверхні. Речей не було [II, 38].

CIII

Кістяк лежав у самому кінці довгої ями, на північ, під похованням LXXV, нижче від нього на 0,10 *м*, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках; — на жовтій глині, але засипаний зверху червоною, що лежала тонким шаром від шиї до крижових кісток. Звертав на себе увагу тим, що мав надто малі розміри.

На грудях лежало намисто: кулясті кістяні намистини, у кожній дірка збоку (інв. 364, рис. 85), перламутрове в формі повних кружечків (інв. 365, рис. 85) та провірчений оленячий зуб (інв. 366, рис. 85) [II, 39].

CIV

Кістяк лежить під похованням XLVIII. Поруч лежить кістяк LI. Кістяк CIV лежить нижче на 0,20 *м*, безпосередньо на похованні CV. Дитячий, головою на захід, на спині, руки на крижових кістках. Зберігся дуже погано; ноги не збереглися зовсім. Деякі кістки взято для антропологічних дослідів.

На черепі лежить кремінна ножувата скалка, сіра, завдовжки 0,057 *м* (інв. 369, рис. 87, табл. LI), та велике кришталеве зерно на шість природних повздовжніх гранів, не оброблене (інв. 367, рис. 87, табл. LI). Нижче, під головою, очевидячки, прикраса шийна — вепряче ікло, з діркою на гострому кінці (інв. 368, рис. 87, табл. LI), а також два провірчені оленячі зуби (інв. 370, рис. 87, табл. LI) [II, 39].

CV

Кістяк лежить із кістяком CIV, один повз один, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках; головою на захід, у жовтій глині. Місцями — великі грудки червоної глини.

Біля кістяка, з правого боку, коло ліктя — борсуків зуб (інв. 371, рис. 87). Тут таки біля ліктя з-під нашого кістяка виступає череп іншого, що лежить під ним (череп кістяка CX) [II, 40].

CVI

Кістяк лежить на південь від поховання LXXXVI, майже поруч із ним, голо-вою на захід, зверненою на південь-захід, з простягнутими ногами; права рука простягнута вздовж тулуба, а ліва лежить на крижових кістках. У крижовій частині кістяк перегинається: верхня й нижня частини звернені на південь, крижові кістки — на північ. Голова й ноги, крім того, лежать вище, ніж сере-
 дина тулуба. Кістки збереглися добре, а надто хребці. Кістяк лежав на жовтій

глині. При ньому — дві плескаті намистини в формі кружка, з чорного каменю (інв. 372), дві намистини з перлямутру в формі кружків (інв. 373, рис. 87) та куляста кістяна маленька намистина (інв. 374, рис. 87) [II, 40].

CVII

Кістяк лежить під купою кістяків — XC—XCVI, як попсоване поховання, але в такій мірі, що дозволяє говорити, що кістяк лежав на спині, головою на захід, з простягнутими ногами. Від кістяка лишилися: рештки черепа, права плечова кістка, ліва стегнова те обидві гомілкові. Всі ці кістки лежать на своєму місці, на жовтій глині. За 1 *м*, на південь від нього, лежить поховання XXXVIII. За 0,10 *м*, на північ від нього, з-під землі видно череп іншого поховання. Речей немає [II, 41].

CVIII

Дитячий кістяк, лежав під похованням CV, на спині, з простягнутими ногами і витягнутими вздовж тулуба руками, головою на захід. Череп його лежав біля ліктя правої руки поховання CV. Збереглися череп, кістки ніг та кістки лівої руки. Ребра, хребці, крижові кістки зотліли. Речей не було [II, 41].

CIX

Кістяк лежить під похованням CVII, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами; права рука на крижових кістках, лівою рукою тримає дитину, що лежить у нього на лівому боці (рис. 86, табл. XLVIII та LII).

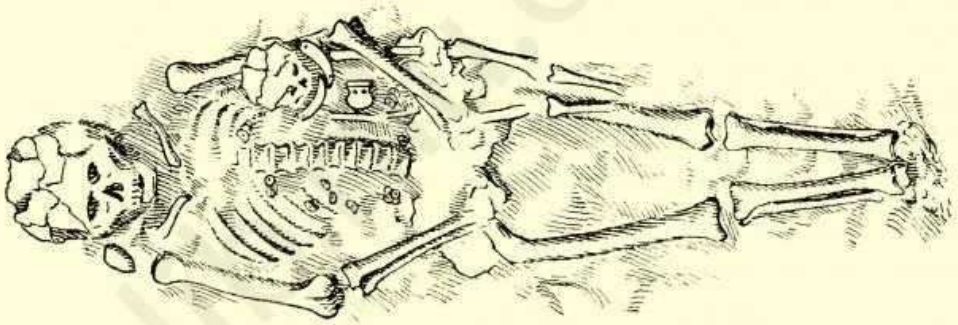

Рис. 86. Кістяк поховання CIX.
Fig. 86. Skeleton from grave CIX.

Дитина років 6—8 лежить на спині, з простягнутими ногами. Голова прикривала ліву плечову кістку дорослого кістяка; далі кістки малого кістяка прикривали ребра лівої половини грудей, ліву частину крижових кісток дорослого. Ноги його доходили до половини лівої стегнової кістки. Лівою рукою дорослий тримав дитину: плечова кістка дорослого підходила під малий кістяк, а променисто та ліктьова кістки від ліктя підіймалися вгору й прикривали дитячі кістки, перетинаючи їх на місці живота та крижових кісток. Кістки дитячі збереглися дуже погано: хребці, крижові кістки і частину ребер ледве можна помітити в жовтих плямах потерухи. Обидва кістяки засипані товстим шаром густочервоної глини.

Над правим плечем кістяка дорослої людини, біля самого черепа, лежали рештки двостульної річної черепашки (інв. 380, рис. 87). На крижових кістках насипані купою дрібні горляні зуби риби вирезуба, перемішані з червоною глиною. Подібні зуби траплялися в інших похованнях.

На шиї в дитячого кістяка лежала прикраса з двох вепрячих іклів, гострими кінцями наперед (інв. 375, рис. 87, табл. XLVIII). Нижче від іклів, на грудях, ближче до правого боку, лежала привіска в формі половини круга, із зелену-

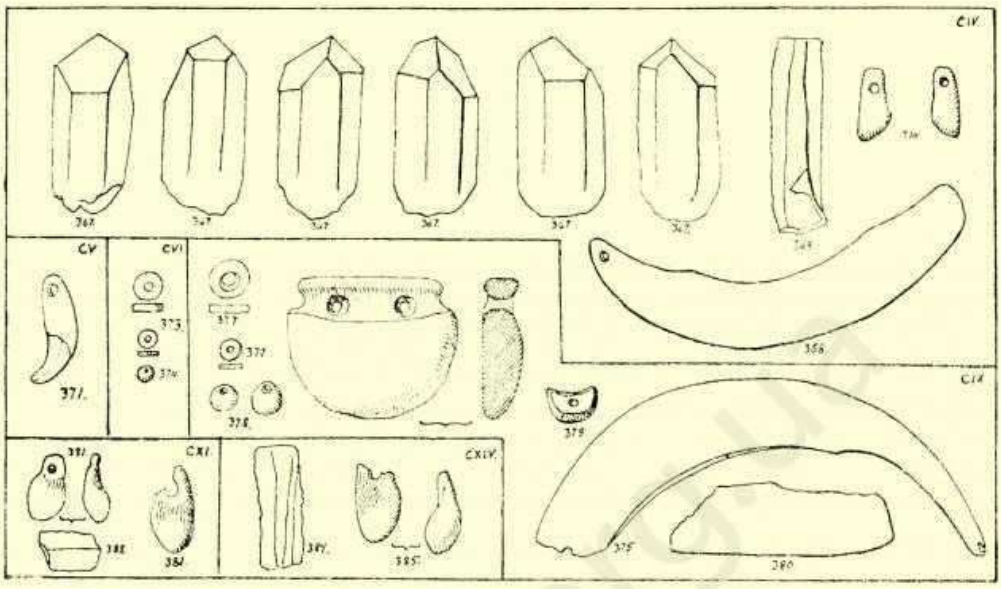

Рис. 87. Рисунок-схема комплексу речей поховань CIV, CV, CVI, CIX, CXI і CXIV.
Fig. 87. Schematic design of the complex of objects from graves CIV, CV, CVI, CIX, CXI and CXIV.

ватого порфіриту, з двома дірочками та рівчаком, дуже гарно оброблена, шліфована (інв. 376, табл. LI). Привіску, очевидячки, носили одним боком, бо один бік (лицьовий) опукліший, навіть краї більше вигладжені, ніж насподі. В різних місцях у могилі траплялися кулясті кістяні намистини (інв. 378, рис. 87) і намисто з перлямутру в формі товстих кружків, з одрізаним сеґментом (інв. 379, рис. 87), а також намисто з перлямутру в формі дрібних повних кружків (інв. 377, рис. 87) різного розміру [II, 41].

Рис. 88. Кістяк поховання CXI.
Fig. 88. Skeleton from grave CXI.

CX

Кістяк лежить під похованням CVIII. На місці тільки стегнова кістка лівої ноги, гомілкові кістки обох ніг. Все інше знищено похованням CV. Кістяк лежить у жовтій глині, очевидно, на спині, з простягнутими руками, на 1,40 *м* нижче від колишньої поверхні. Речей не було [II, 42].

CXI

Кістяк лежить поруч із похованням CX, на південь від нього, в жовтій глині; головою на захід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках; на 1,50 *м* нижче від колишньої поверхні. Деякі кістки взято для антропологічних дослідів. Зберігся погано (рис. 88). На грудях, біля ліктя, ледве помітні рештки половини річної двостульної черепашки (інв. 382). На грудях теж прикраса із семи провірчених оленячих зубів (інв. 381, рис. 87) [II, 42].

CXII

Кістяк лежить під похованням LXXXVI, на 1,55 *м* від колишньої поверхні, на спині; головою на захід, трохи нахиленою на південь-захід, з простягнутими ногами та витягнутими вздовж тулуба руками. Кістяк трохи зігнутий; середня частина тулуба вигнута на південь, ноги та голова відійшли на північ. Лежить на жовтій глині; присипаний такою самою глиною. На черепі — праве плече кістяка CXIII.

На грудях, біля правого ліктя, лежать рештки половини річної двостульної черепашки (інв. 383). Інших речей немає [II, 42].

CXIII

Кістяк лежить поруч із похованням CXII і під кістяком CXVI, на спині, головою на захід, з простягнутими ногами; руки на крижових кістках; у жовтій глині. На крижових кістках та на грудях траплялися окремі грудочки червоної глини. Кістяк лежить бік-у-бік із кістяком CXIV, що на північ від нього. Гомілкових кісток немає. Їх знято задля поховання CXVI. Праве плече лежить на черепі кістяка CXII. Речей немає [II, 42].

CXIV

Кістяк лежить поруч із похованням CXIII, на північ від нього, головою на захід, на спині, з простягнутими, ногами; руки на крижових кістках; у жовтій глині. Червоної глини немає зовсім.

На грудях — привіска з оленячого зуба, з дірочкою (інв. 385, рис. 87) та кремінна ножувата скалка, темносіра, завдовжки 0,036 *м* (інв. 384, рис. 87, табл. L) [II, 44].

CXV

Під похованням LXXXIX лежать: череп, стегнові кістки, частина плечової кістки, наколінки. Все це в одній купі, на 1,50 *м* нижче від колишньої поверхні. Череп, хоча й розтрощений, але його можна скласти, тому й узято його для антропологічних дослідів. Речей не було [II, 44].

CXVI

Кістяк лежить на похованнях CXIII та CXIV, головою на схід (гомілкові його кістки лежать на огрудді кістяка CXIII), на спині, з простягнутими ногами; рештки ледве помітні; огруддя, плечових кісток немає. Череп дуже погано зберігся. Засипаний жовтою глиною. Речей немає [II, 45].

CXVII

Кістяк лежить під кістяком LI та CXI, ближче до CX, головою на захід, на спині, з простягнутими ногами; на 1,45 *м* від колишньої поверхні. Засипаний жовтою глиною (середня частина — червоною). Нема всієї лівої половини кістяка: руки, ребер, крижових кісток, ноги. Очевидно, цю половину знищено задля пізніших поховань, що лежать поруч. На місці грудної частини лежать без ладу провірчені оленячі зуби (інв. 386, рис. 89, табл. L) [II, 45].

CXVIII—CXXI

Лежить купа кісток, як показують черепи, чотирьох поховань — CXVIII—CXXI, на 1,55 *м* від колишньої поверхні. Купою лежать неповні кістяки.

Вони дуже перемішані: три черепи лежать один біля одного, в східній частині ями, четвертий — у західній. Під цим останнім черепом знайдено провірчені оленячі зуби (інв. 387, рис. 89) та хребці невідомої тварини (інв. 388, рис. 89). Кістяки засипані жовтою глиною. Інших речей не було [II, 45].

CXXII

Кістяк лежав під купою кісток CXVIII—CXXI, на глибині 1,60 *м* нижче від колишньої поверхні; головою на захід, з простягнутими ногами; руки на крижових кістках. Увесь засипаний червоною глиною дуже інтенсивного кольору. Поруч із похованням CXXII, доторкаючись до нього, на північ, на тому самому рівні, лежало поховання CXIII. Кістяк CXXII зберігся задовільно. Взято його для антропологічних дослідів. На грудях намисто з провірчених оленячих зубів (інв. 389, рис. 89) і ледве помітні решгки дубового вугілля (інв. 390), що лежало біля правого ліктя [II, 46].

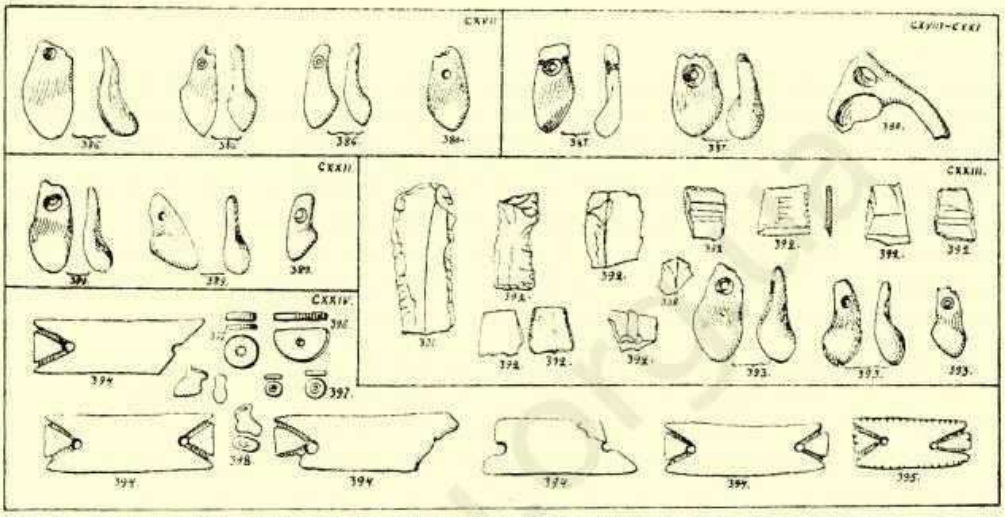

Рис. 89. Рисунок-схема комплексу речей поховань CXVII, CXVIII—CXXI, CXXII, CXXIII і CXXIV
Fig. 89. Schematic design of the complex of objects from graves CXVII, CXVIII—CXXI, CXXII, CXXIII and CXXIV.

CXXIII

Кістяк лежить бік-у-бік із кістяком CXXII, на південь від нього, головою на схід, на спині, з простягнутими ногами, руки на крижових кістках (долоня на долоні). Зберігся погано. Засипаний червоною глиною. Лежить на 1,60 *м* нижче від колишньої поверхні. На грудях прикраса з п'ятнадцяти провірчених оленячих зубів (інв. 393, рис. 89, табл. LIII). Біля лівого плеча, ближче до шиї — довгаста скребачка, з ретушованими обома довгими краями, завдовжки 0,44 *м* (інв. 391, рис. 89, табл. LIII), а на грудях — вісім мікролітичних кремінних речей: коротенькі скребачки, долота, ножуваті скалки (інв. 392, рис. 89, табл. LIII), старанно оброблені, поруч із мало обробленими [II, 46].

CXXIV

Препаруючи, щоб вирізати й перевезти з землею поховання L, побачили, на північ під ним, кістки ще одного кістяка. Праву половину цього кістяка ми дослідили, а друга, ліва, була під похованням L. Кістяк той лежав головою на схід, на спині, з простягнутими ногами, на жовтій глині, присипаний

шаром червоної глини, на 1,20 *м* нижче від колишньої поверхні. В тій половині, що ми дослідили, знайдено: на колінних частинах — шість чотирикутніх платівок із вепрячих іклів (інв. 394, рис. 89), з двома дірочками й рівчачками від них на кожній платівці; одну коротку, вузеньку платівку з двома дірочками, рівчачками та зубцями по краях (інв. 395, рис. 89) та купу перлямутрових намистин у формі повного кружечка (інв. 397, рис. 89) та кружечка з одрізаним сеґментом (інв. 396, рис. 89); тут таки лежали горляні зуби риби вирезуба (інв. 398, рис. 89).

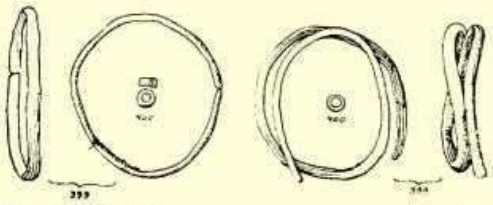

Рис. 90. Мідні браслети окремого поховання біля могильника.
Fig. 90. Copper bracelets from a separate grave near the burial-place.

В тоненькому прошарку звичайної жовтої глини, що відокремлювала кістяк I. від CXXIV' і лежала на червоній глині, що нею присипано кістяк CXXIV', траплялися грудочки червоної глини, завбільшки

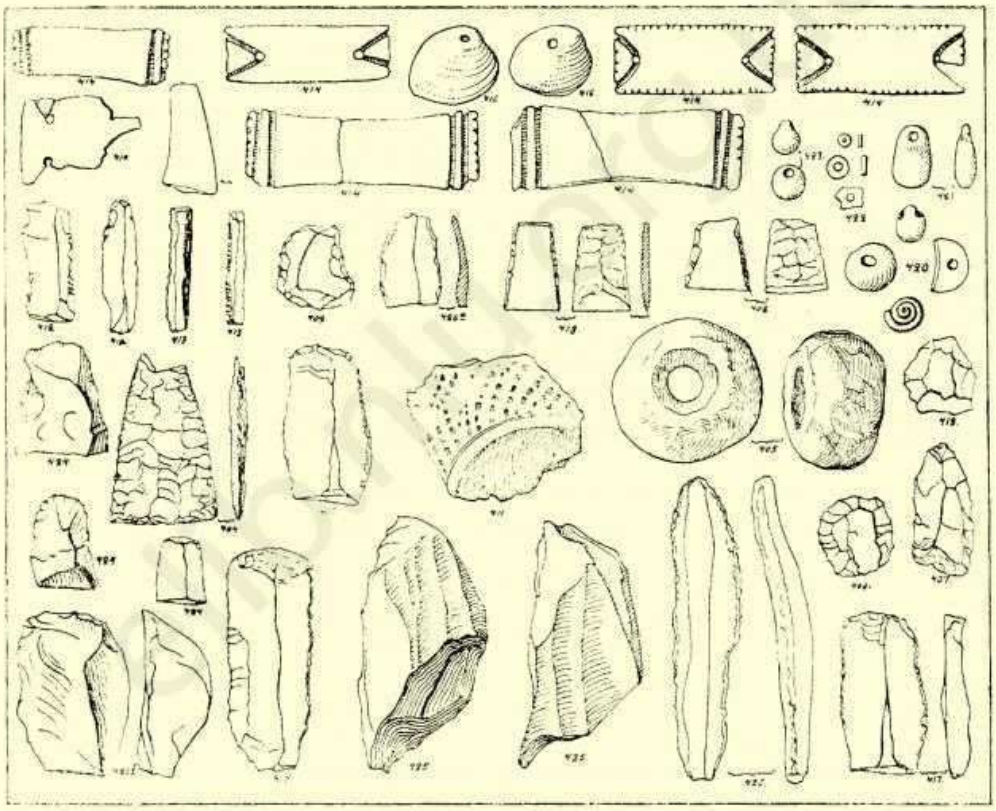

Рис. 91. Рисунок-схема речей з випадкових знахідок у могильнику.
Fig. 91. Schematic design of objects from accidental finds in the burial-place.

з волоський горіх і менші (з горошину). Тут таки, в цьому прошарку, знайдено й ледве помітні уламки палених людських кісток. Їхні рештки взято для дослідів [II, 47].

Цим — CXXIV' — кістяком закінчився Маріюпільський могильник і наші над ним польові досліди.

Під час дослідів могильника знайдено в різних його місцях, однаково як у спідніх горизонтах так і в верхніх наверствованнях, у насипаній над похован-

нями або жовтій або червоній глині, чимало таких самих речей, що входили до комплексів похоронного інвентаря і належали колись або тим, що виготовляли яму, або тим, що, бувши присутні на похоронах могли цю річ загубити. Опис їх подаємо далі в інвентарному списку. Зображення їх майже в повному складі даємо на табл. XLIII і XLV, та, крім того — на рис. 91. Деякі з них, що заслуговують на окрему увагу, подаємо на рисунках 92—98 в натуральну величину.

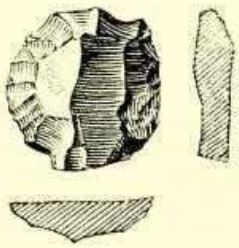

Рис. 92. Кругла скребачка.
Fig. 92. Scraper from accidental finds.

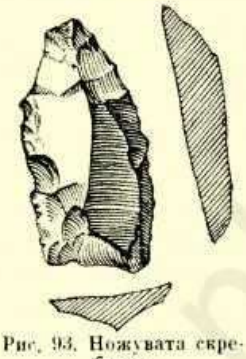

Рис. 93. Ножувата скребачка.
Fig. 93. Knife-shaped scraper from accidental finds.

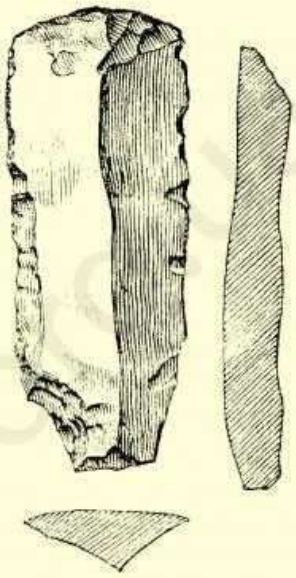

Рис. 95. Ножувата скребачка.
Fig. 95. Knife-shaped scraper from accidental finds.

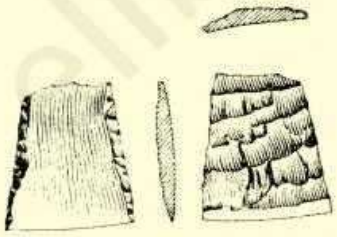

Рис. 94. Клин мікролітичного виробництва.
Fig. 94. Flint wedge of microlytic production from accidental finds.

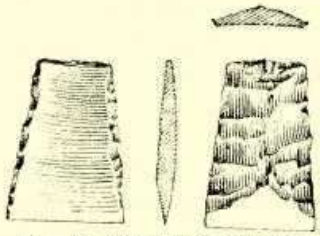

Рис. 96. Клин мікролітичного виробництва.
Fig. 96. Wedge of microlytic production from accidental finds.

1) Скребачка з яснокоричнявого кременю (інв. 406, рис. 92, табл. LV), ретушовано з усіх боків; розмір — 0,023 *м*.

2) Ножувата скребачка з сірого кременю, ретушована з усіх боків (інв. 407, рис. 93, табл. LV).

3) Мініятюрне долото, як нам здається — з вишліфуваним лезом і старанно ретушованим одним боком, з сірого кременю (інв. 408, рис. 94, табл. LV).

Подібне долото зустріли ми ще раз серед таких самих випадково знайдених речей (інв. 418, рис. 96, табл. LV) та, крім того, в похованні XXIII (інв. 109) — зовсім тотожної форми й обробки.

4) Довга скребачка ножуватої форми з коротким, гарно ретушованим краєм (інв. 415, рис. 95, табл. LV), з ясно коричнявого кременю; краї її старанно оброблені; довжина — 0,075 *м*.

5) Мініятюрне долото яснокоричнявого кременю чудової мікролітичної техніки, з обробленим одним боком і ретушованими боковими рубами з обох боків (інв. 418, рис. 96, табл. LV).

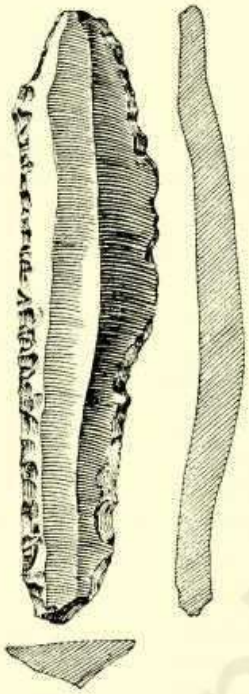

Рис. 97. Ножувата скребачка.
Fig. 97. Knife-shaped fabricator from accidental finds.

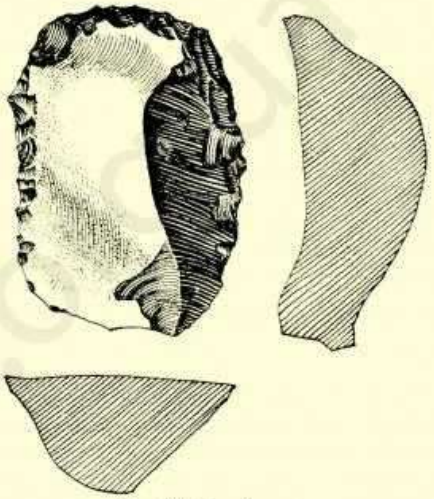

Рис. 98. Скребачка.
Fig. 98. Scraper from accidental finds.

6) Довга ножувата скребачка з старанно обробленими боковими лезами (інв. 126, рис. 97, табл. LV), з темносірого кременю: довжина — 0,088 *м*.

7) Скребачка з темнокоричнявого кременю в формі широкого листа з товстою спинкою, що високим горбом підіймається вгору (інв. 126-б, рис. 98): найбільший розмір — 0,048 *м*.

ЗАКІНЧЕННЯ

Маріюпільський могильник залишила нам людність первісного суспільства, що не знала ще в своєму вжитку металевого виробництва: жадних вказівок у всіх похованнях могильника не знайдено. Не можливо залічити до основних поховань могильника два поховання скорчеників та ритуал спалення, що мали вказівки на знайомство з міддю. Видимо, ця надозівська група громадянства не знала й землеробства, а жила, лише використовуючи на свої життєві потреби ті природні багатства, що оточували цю людність. Засоби існування здобувала охотою на звіра та птахів — на це маємо в могильнику рясні докази; річні й морські береги, а також водні глибини служили джерелом здобування риби й різноманітних черепашок. Очевидячки, людність могильника на задоволення своїх життєвих потреб не витрачала багато часу. Вона мала досить вільних хвилин, щоб використати їх широкою мірою на виробництво речей надбудовного змісту, що так рясно прикрашали цю людність.

Топографічні особливості місцевости й природні умови сприяли захистові людини від усяких ворожих нападів та вчинків і забезпечували більш-менш вільне існування на «півострові». Цьому сприяли неосяжні морські простори — з одного боку і широка болотиста й лісова долина річки Калміюс — з другого. Все це неприступне, непрохідне оточення не могло не впливати на довголітнє безтурботне існування групи людности, можливо одірваної від далеких своїх родичів.

Рештки виробничої діяльности людини нашого могильника, і покищо лише вони одни, — антропологічних дослідів над кістками ще не зроблено, — зближають наш могильник з рідкими знахідками та могильниками людности, що очевидячки перебувала в стані подібної ж виробничої формації, починаючи від Маріюполя на північ-схід, на Волгу і далі на далекий схід — в Іркутські країни, а ще далі — в Китай. В цьому напрямку — на сході, нам думається, треба шукати генези розвитку тієї особливої виробничої діяльности, наслідки якої несподівано відкрилися в Маріюпільському могильнику. На захід від Маріюполя все, що ми знаємо, відстоїть хронологічно далі від речей нашого могильника і належить, отже, пізнішій виробничій формації.

Випускаючи свій звіт про дослідження першого на Україні щодо повноти та рідкого щодо типу могильника найдавнішої людини часів неоліту, вважаємо за потрібне сказати на закінчення кілька слів. Щоб дослідити Маріюпільський могильник так, як вимагає того сучасний стан дослідних дисциплін, і сам дослідник, і місцевий музей, а надто місцевий Виконком вжили всіх заходів. Навіть інші установи всіма способами допомагали. Досить буде сказати, що кваліфіковані робітники Мармаштресту (Маріюпільський машиновий трест) безплатно працювали декілька день на спеціяльній роботі — перевозили колосальні «вирізки». На місці, під час дослідів переведено велику й важку роботу, що потребувала великої витрати енерґії. Ми вже говорили про умови та обставини роботи, про тих осіб та установи, що нам сприяли й допомагали. А тут

дозволимо собі додати, що багато ще лишилося незробленого з того, що треба було зробити, коли опрацьовували матеріял, тобто, коли матеріял і дослідник один від одного були далеко[114].

До цього часу не досліджені ще ті різноманітні пофарбовання маси, що ними засипано небіжчиків, від яскочервоної, до малинової та навіть фіялкової фарби — до чистого, найкращого пурпуру. Не досліджено остаточно такі матеріяли, як зуби тварин. Не досліджено вироби з кісток (власне саму кістку, намисто та ін.). Не досліджено каміння різне та кремінь і не з'ясовано взаємовідношення цих порід із місцевими аналогічними матеріялами. Не досліджено різні черепашки. Ті визначення, що подаємо у своєму звіті, належать або нам, коли ми були певні, що спостереження наші правдиві, або одному із знавців мінералів — проф. М. Безбородькові, що випадково був під час наших дослідів у Маріюполі. Визначення деяких зубів зробили проф. М. Павлова, проф. Д. Белінґ та проф. Б. Домбровський[1]. Там, де ми не певні, ми ставили в дужках знак запитання.

Провадити досліди хемічного та технічого порядку автор не мав жадних засобів ані матеріяльних, ані моральних. Таку роботу мусить зробити тільки та установа, що їй випала велика честь переховувати й консервувати здобутий матеріял такої великої наукової ваги.

Визнаючи правильність загальної системи, що речі, здобуті дослідами в будь-якому місці, треба переховувати в місцевому музеї, визнаємо також і те, що має рацію і виняток з цього, коли речі першорядної, чи то наукової, чи матеріяльної, чи художньої ваги, мусять переховуватися не по малоприступних, далеких від центра, районних музеях, а тільки по великих центральних музеях, що мають відповідне приміщення, потрібне устаткованя та кваліфікований науковий персонал. Речі з Маріюпільського могильника заслуговують на поважне місце в системі українських музеїв.

---

[1] Користуємося з нагоди висловити шановним професорам нашу щиру подяку.

ПРИМІТКИ

1. Як уявляли собі маріюпільці ще в недавні часи „Донську сторону" в розумінні віддалености, недосяжности, непідпорядкованости маріюпільським установам, можна уявити із слів П. В. Каменського, що описує інтересний для маріюпільського ладу, побуту, — на ті часи відмінного своїм соціяльно-правним станом — випадок. До речі, автор обіймав у судових установах м. Маріюполя солідну посаду і добре знав права та звичаї маріюпільського громадянства. Глузуючи з героя події, що сталася 1863 року — Іллященка, — автор говорить: „зачем ты не запрег своей лошади и вместе с твоими товарищами не переехал через реку Калмиус на Донскую сторону? Для этого надо было потерять менее полчаса времени и через каких-нибудь полчаса никто никогда тебя не отыскал бы и никто никогда не узнал, откуда — с неба или с земли — появился этот ошеломляющий властный уполномоченный"... (П. В. Каменский. История одного дня. Достоверное сказание. Издание И. Л. Шпарберга. Мариуполь. 1901 г., с. 79). — Переїзд через річку Калміюс, що про нього каже автор, був, очевидно, давно вже за 7 верст від центра Маріюполя, близько від гирла р. Калчика, за залізничим бльоком. За цим бльоком далі і тепер є переїзд на с. Успенівку (Косоротовка теж — від імени власника півострова).

2. Поховання йшли густо, одно за одним і одно під одним, нашаруваннями. Але так, що між певною кількістю поховань, залишалось більш-менш порожнє місце. Між такими групами поховання рідшали і далі ніби зовсім зникали. Потім вони знову з'являлися одно за одним і знов утворювалася рясна купа кістяків один над одним і один повз один (див. плян кольоровий). Не маємо певних даних говорити: випадкове таке явище, чи, можливо, в цьому факті треба вбачати певні моменти соціяльно-громадських стосунків або традицій, що відбилися в похоронному ритуалі.

3. З цих зубів робили намисто, наприклад, у могильнику Китойському (Н. Н. Витковский. Краткий отчет о раскопке могилы каменного периода в Иркутской губ., произведенной в 1880 году. „Труды V Археологического съезда в Тифлисе". Приложение, с. 271, табл. XXXVI).

4. Антропологічні досліди погодився перевести А. З. Носів. Йому й переслав музей остеологічні матеріяли.

5. Остеологічний матеріял до Антропологічного кабінету Маріюпільський музей надіслав не в повному складі і не в повному порядку.

6. „Труды V Археологического съезда в Тифлисе". Дополнение, с. 299.

7. В. Бехтерев. Вотяки, их история и современное состояние. Бытовые и этнографические очерки. Журн. „Вестник Европы. Пятнадцатый год. 85 том. За 1880 г., сентябрь", с. 153.

8. Г. Шурц. История первобытной культуры... Перевод И. Смирнова, под ред. В. Клеменца. СПБ. „Просвещение", с. 405.

9. Про різні звичаї, що зв'язують їх з червоною фарбою та небіжчиками, між іншим, крім чималої літератури російською мовою, див. Fridrich von Duhn. Rot und Tot. „Archiv für Religionwissenschaft", t. IX (1906), c. 1—24, а також: R. Andree. Ethnographishe Betrachtung n über Hockerbestattung. «Archiv für Anthropologie». 1907, c. 282.

10. В перекладі Богдана Пюрко:

„Краски в руки теж подайте,
Вид щоб змалював —
Та щоб в раю між святими
Рожею сіяв!"

(Фрідріх Шіллер. Поезії. Вип. І. Львів. 1914. Серія: „Всесвітня бібліотека", с. 32).

Нам здається, що наведений тут переклад Б. Пюрка не зовсім відбиває зміст оригіналу. Відповіднішим буде російський переклад М. Михайлова:

„Алой краски в руки вложим,
Чтоб, натершись ей,
Он явился краснокожим
В страну теней".

(Т. I, с. 103. Библіотека великих писателей. Собрание сочинений Шиллера. Издание Брокгауза и Эфрона. СПБ. 1901. Под ред. С. А. Венгерова).

11. Це поховання не входить в загальну нумерацію.

12. Краткий отчет о раскопке могил каменного периода в Иркутской губернии, произведенной в 1880 г. (с. 264—277), а також: О раскопке могил каменного века в Иркутской губернии на левом берегу Ангары, произведенной летом 1881 г., с. 278—320. „Труды V Археолог. съезда в Тифлисе". М. 1887.

13. I. G. Andersson. The Cave Deposit at Sha-Kuo-T'un in Fengtien. „Paleontologia Sinica". Series D. Vol. I. Fasc. I. Peking. 1923, pp. 17—28 et pl. VIII. №№ 1—5.

14. Пор. Китойський могильник — табл. XXXVIII, фіг. A — K і Sha-Kuo-T'un-ський могильник (Andersson, op. cit., pl. VI. 5. 6. 7). У першому разі — з такого матеріялу, як яспис та кварцит, у другому — халцедон та кремінь.

15. Китойський могильник, табл. XXXV, фіг. 1 і Sha-Kuo-T'un, pl. VI, 10-a, 11-a та ін. У першому — нефрит, у другому — різні кристалічні породи.

16. A. Naef. La nécropole néolithique de Chamblandes. Журн. „L'Anthropologie". 1901, t. XII, pp. 269—276. — Al. Schenk. Les squelettes préhistoriques de Chamblandes (Suisse). „Revue de l'Ecole d'Anthropologie». 1904. 335—338. — Ebert. Reallexikon. Zweiter Band, S. 301: „Chamblandes". — Morel-Fatio. La relation, dans: „Anzeiger für Schweizerische Alterthumskunde". Juillet. 1880.

17. Ieho Hillebrandt. Das Frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvánháza. „Archeologia Hungarica". IV. Budapest. 1929.

18. В. В. Хвойка. Каменный век Средняго Приднепровья. Труды XI Археолог. съезда в Киеве, т. I, М., 1901, с. 778—779, табл. XXI, рис. 4.

19. I. Savenkov. Sur les restes de l'époque néolithique trouvés dans le Gouvern. d'Énisseisk (Sibirie Orientale) sur la rive de l'Énissei près des embouchures de la Bazaikha et du Tchadobets. „Congrès International d'Archéologie et d'Anthropologie préhistorique". 11-me session, à Moscou... 1882, t. II. M., 1893, pp. 323—330.

20. Владимир Толмачев. Древности Восточного Урала. II. „Записки Уральского общества любителей естествознания", т. XXXIV, вып. 8. Екатеринбург, 1914. — Його ж таки. „Древности Восточного Урала. I. Древности пещеры с. Курьинского" (цитую за окремим відбитком, що немає пагінації).

21. За ознайомлення з цими багатими знахідками висловлюю щиру подяку М. Я. Рудинському.

22. Die Neolithischen Bewohner von Kunda in Estland und deren Nachbarn. Prof. C. Grewingk. „Verhandlungen der Gelehrten Gesellschaft zu Dorpat". Bd. XII. Dorpat. 1884.

23. Про це писано чимало. Між іншим останні висновки — в доповіді Otto Kümmell-я. „Deutsche Forschung". Notgemeinschaft Deutscher Wissenschaft. Heft 5 (1928), 112—121.

24. Наказано було їх берегти ще влітку 1930 року. Тогочасна адміністрація будівництва „Азовсталь" обіцяла не зачіпати цього місця, поки не буде переведено тут археологічних дослідів. Але ця адміністрація, що дала таку обіцянку, за зиму 1930—31 р. змінилася. Запевнення, що його надіслала та ж таки адміністрація до Сектору науки, в тому, що будівництво не має наміру будь-що робити на тому місці — не справдилося. Нова адміністрація нічого не знала про обіцянки своїх попередників. Персонал місцевого музею, з невідомої нам причини, не мав відповідного догляду за землянками, забувши за наші прохання стежити за ними. Землянки знищено. На їхньому місці збудовано допомічну кочегарку.

25. Відокремлюємо з цього відділу мармур та кремінь.

26. L. Capitan. Passage du paléolithique au néolithique. Étude à ce point de vue des industries Campigny.. L'Anthropologie", t. XII. 1901, pp. 357, fig. 6. — I. Dechelette. Manuel d'archéologie préhistorique.., t. I. 1910, pp. 330—332.

27. В. П. Заусайлов. Древние каменные орудия, собранные в пределах Казанской губернии. Вып. I. Казанский уезд. Казань. 1884. Табл. XX, № 147 та № 192. У них теж обламані бічні частини, а самий край леза вишліфуваний. Матеріял їхній нам невідомий.

28. S. Müller. Instruments tranchants de l'ancien âge de la pierre. „Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord". 1889, p. 371. — S. Müller. Nordische Alterthumskunde... Deutsche Ausgabe unter Mitwirkung... von L. Iiriczek, Ss. 30—31, Abb. 14.

29. A. de Loë et E. de Munk. Notice sur des fouilles pratiquées récemment sur l'emplacement du vaste atelier Néolithique de Spienne (Hainaut). „Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistorique". 1889.

30. F. Chabas. Études sur l'Antiquité historique, d'après les sources Egyptiennes et les monuments réputés préhistoriques. 2 édition. Paris. 1873, p. 393.

31. А. Спицын. Археологические материалы и мелкие заметки. „З. И. Р. А. О.", т. XII. 1—2. СПБ. 1901, с. 105, рис. 103.

32. Perrot et Chipiez. Histoire de l'Art dans l'Antiquité, t. V. Paris. 1890, p. 295, fig. 203. — A. Dumont. Notes sur des bijoux d'or trouvés en Lydie. „Bulletin de Correspondance Hellénique". 1897, pp. 129—130.

33. Jacques de Morgan. La préhistoire orientale, t. III. „L'Asie antérieure". Paris. 1927, p. 50.

34. Jean Capart. Début de l'Art en Egypte, p. 89.

35. Як приклад такої форми, назвемо булаву з кол. Ізюмського повіту („Труды XII Археол. съезда, т. I, табл. VI, № 13), а також: у Д. Самоквасова (Основания хронологической классификации древностей. Варшава. 1892, с. 13, № 456, табл. I, № 8) — з випадкових знахідок біля Пятигорського на Кавказі (алеж не в надчорноморських степах); так само — знахідку із с. Покровського („Труды VIII Археол. съезда. т. III, pl. I—III). Ця сама булава — у A. Tallgren a в „La Pontide prescythique"... E. S. A., t. II, p. 55).

36. Э. Р. фон-Штерн. Бессарабская находка древностей 1922 г. „Материалы по археологии России", № 34. Петроград. 1914. Табл. без №. — А. Спицын. Бородинский клад. Сборник статей в честь П. С. Уваровой. М. 1916. 108—115.

37. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе. Вип. I. Составила Е. Н. Мельник. Киев, 1893, с. 25, № 375, табл. II.

38. Материалы по археологии Кавказа. Вып. VIII, с. 207, рис. 119; табл. 92×XCII, с. 226.

39. L. Heuzey. Les origines orientales de l'Art. Livr. 3—4. Paris. 1892, p. 189, des. 5 et p. 190, des. 6.

40. Материалы по археологии Кавказа. Вып. I, табл. XX, № 4. — Ibid. Вып. VIII, с. 207, табл. XCII, с. 226 та 227, рис. 252; табл. CXXXIII, № 1,2.

41. I. de Morgan. La préhistoire orientale, t. III. Paris. 1927, p. 50, fig. 61.

42. Для повноти сказаного наведемо декілька прикладів:

а) Кам'яна булава, що переховується в Брітанському музеї та має на своїй поверхні клинописний напис, належить до часів — за 3800 років до нашої ери (British Museum. A Guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities. Second Edition. 1908, p. 142. № 6).

б) Там таки дві інші кам'яні булави. Одна з них (№ 9) належить до часів за 2500 р. до нашого літочислення.

в) Булава з рельєфними зображеннями крилатих тварин на поверхні з дослідів у Халдеї Heuzey (Carl Frank. Babylonisch-Assyrische Kunst. „Kunstgeschichte in Bildern. I. Das Altertum". 2. Heft. Pl. 47, Fig. 7).

г) Булава в лівій руці Samas-Vul-я на рельєфі Брітанського музею (Perrot et Chipiez. Hist. de l'Art..., t. II. Chaldée et Assyrie. Paris. 1884. p. 621, des. 306).

ґ) Булава з Вавилону, складної форми (грушувата з бічними виступами) з Кольдевеєвих дослідів (Tempel v. Babylon. Bruno Meissner. Babylonien und Assyrien. Erster Bd. 1920, S. 262. Pl. 128).

д) Булава в лівій руці в демона на рельєфній плиті з Асирії (Gustave le Bon. Les premières Civilisations. Paris. 1889, p. 497, p. 272).

е) Булави в руках у начальників війська царя Сеннахеріба (Брітанський музей) (Lenorment et E. Babelon. Histoire ancienne de l'Orient., t. VI, planche après la page 304).

є) Булава в лівій руці в асирійського царя Ашурназірпала (884—860 рр. до нашої ери) на відомій статуї цього царя (Perrot et Chipiez. Hist. de l'Art... t. II, p. 537, des. 250). Вона ж таки: Bezold. Ninive und Babylon. Zweite erweiterte Aufl. 1903, S. 53, Abb. 43. — British. Museum. A Guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities. 2 Edit. 1908. pl. XIII, p. 28.

ж) Булава в лівій руці асирійського царя Асарґатона — грушуватої форми. В цій самій руці цар тримає мотуз, що ним прив'язаний етіопський цар Тірак і цар тірський Балю. Рельєф належить до 670—671 рр. до нашої ери, походить із Сенджирлі (Maspero. Histoire ancienne des Peuples de l'Orient. 8 édition. 1909, p. 231. — Bezold. Op. cit., frontispiece. — A. Springer. Handbuch der Kunstgeschichte. Bd. I, bearbeitet v. A. Michaelis. 1911, S. 64, Fig. 153).

з) Булава в лівій руці в асирійського воїна на рельєфній плиті з палацу Саргона, з Хорсабаду, VIII стол. (Le Bon. Les premières civilisations. Paris 1889, p. 537, fig. 252).

и) Булава в руках війська, що веде полонених, на рельєфах славнозвісної Балаватської брами (Perrot et Chipiez. Histoire de l'Art., t. II, p. 625 et pl. XII). М. В. Никольский. Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России. Древности Восточные. „Труды Восточн. комиссии И. М. А. О.", т. I. Вып. 3-й (Приложение. Табл. XIV з частиною рельєфу). Булаву тримають біля самого „яблука".

43. L. Heuzey. Les origines Orientales de l'Art. Livr. 3—4. Paris. 1892, p. 188, des. 4. Dans l'article: „La masse d'armes et le chapiteau Assyrien".

44. Про ролю булави пізніших часів див. у прекрасній роботі В. Стасова — Серебрянное восточное блюдо императорского Эрмитажа. Журн. М. Н. Пр. 1905. I. 29—38.

В сказаннях, леґендах та поемах народів кавказького хребта булава в руках численних героїв відіграє видатну ролю як неодмінний атрибут. Між іншим у поемах, що належать

до циклу поем історичних XII століття і що з'явились у грузинському світогляді підо впливом іранського епосу, а особливо в поемі („повісті"): — „О царях хазарских Джимшери I, Джимшери II"... — булава є доконечна приналежність царя або царського сина-героя (ст. М. Джанашвили — „Известия грузинских летописей и историков о Херсонисе, Готии, Осетии, Хазарии, Дидоэтии и России". Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа, вып. XXVI. Тифлис. 1899, сс. 18, 25, 28). Інший засіб зробити собі ударний струмент для бійки — кійок, тобто палицю з потовщеним кінцем, в якому вправлено гостряки; кийок цей у Польщі та на Литві зветься насіканець, мачуга („nasiekaniec", „maczuga"). Такі гостряки робили іноді так: у живому стовбурі дерева, поки воно росло, прорізували щілини й туди закладали кремінні гостряки. Дерево навколо них заростало, вони ніби зросталися з деревом і згодом, зрізавши й відповідно обробивши, цю палицю мали за бойове смертельне знаряддя. Іноді в сухий кийок вбивали залізячки.

45. Про ролю й форми булави в бронзову добу на західньоевропейському терені — H. Schumann. Bronzekeule von Butzke (Pommern). „Zeitschrift für Ethnologie". 1897. H. III—IV. Verhandlungen der Berliner Anthropolog. Gesellschaft, Ss. 241—246.

46. Гр. А. С. Уваров (Археологія России. Каменный период. I. М. 1881, 385) додержується цієї думки. В своїй статті — „Булава или пернач" (Древности. „Труды Московского археологич. общества". X, с. 1), — що потім передруковано її в „Сборнике мелких трудов..." (т. II. М. 1910, с. 85—88), він цю думку підтримує.

47. Наприклад, сокира з Сібіру (А. Уваров. Археологія России. Каменный период. II. Приложение. М. 1881. Табл. III, № 115) або сокира з Казанської губ. (Ibid., табл. VI, № 3384). Це сокири непридатні, щоб ними рубати. Про це каже й В. Городцов (Культуры бронзовой эпохи в Средней России. Отчет И. Гос. истор. музея за 1914 г., с. 135).

За прототип хрещатої булави і за гарний її зразок можуть бути сокири, що їх видано в Ailio: „Die Steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finland I. II. Helsingfors. 1909. II, с. 156, fig. 67. Або прекрасний екземпляр з моєї збірки, — сокира, що походить з Лубенського повіту на Полтавщині. Звідси, з цих форм, — перехід до тих форм, які маємо в Ailio (op. cit., I, 34. Abb. 28 u. 30. Abb. 26 u. 28). Ці форми не чужі навіть південній Каліфорнії, Мехіко та Новій Зеландії (Thomas Wilson. A study of Prehistoric Anthropology. Hand Book for Beginners Washington. 1890, p. 655, fig. 28, №№ 124—126 і 320, особливо — 126).

48. Гр. Уваров. Op. cit., № 2837, табл. 49, № 243, табл. 26.

49. Ibid. Табл. 14, № 3680; табл. 36, № 603, або в Ailio, op. cit., l. c. 34, fig. 28.

50. Hieron Lopacinski. Z dziejow cechu mularskiego i kamieniarskego w Lubline. Sprawozdanie Komisyi do badania hist. sztuki..., t. VI, вип. IV, с. 227.

51. Ed. Piette et Joseph de la Porterie. Fouilles à Brassempouy en 1896. „L'Anthropologie", t. VIII (1897), pp. 165—173, fig. 1, p. 169.

52. За термінологією Th. Wilson-а, ця форма належить до II відділу його клясифікації — Arrowpoints, spearheads and knives of prehistoric times. Washington. 1889, pl. 32. 1, p. 909. А також його — Classification des pointes de flèches, des pointes de lances et de couteaux en pierre. „L'Anthropologie", t. XII. 1901, pp. 568—594. Наш тип стріли — на стор. 577, fig. 1. Він багато кращий і формою своєю і технікою. Стріли, подібні до нашої, відомі з дослідів катакомбних поховань В. Городцова, з колишньої Харківської губ. (Матеріалы археологических изследований на берегах р. Донца. „Труды XII Археолог. съезда в Харькове", т. I, 1905, табл. VII. 1—4. Ця форма взагалі властива культурі скарлюченників і зустрічається часто.

53. І. Фабриціус. Гороженська орнаментована сокира-молоток. „Антропологія". 1929, т. III, с. 171—177.

54. A. Tallgren. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. E. S. A. II. 1926, p. 183, fig. 75. 1.

55. П. Піневич. Нефритова сокира-молоток з узбережжя р. Гайчулу Маріюпільської округи. „Антропологія". 1929, т. III, с. 203—305.

56. „Балтийский сборник исследований по археологии и истории. Труды Балтійского предварительного комитета по устройству XVI Археолог. съезда в Пскове 1914 г." Рига, 1914, с. 15—32. Стаття — Das neolithische Gräberfeld von Kivissare in Livland von Martin Boltz.

57. П. П. А. Ворсо. Северные древности... Изд. Академии Наук. СПБ. 1861. Табл. 17, № 84.

58. Наприклад, Т. Швіндт у статті про уявлення первісної людини про хороби, подає зразок медведячого зуба з діркою, що носили його фіни проти пристріту, заздрости, та недоброзичливости.

59. Про прикрасу головного убору іклами можна було б сказати не мало. Ідея надівати на голову взагалі та прикрашати її іклами чи речами походить із найдавніших часів людської історії і виникла на ґрунті, очевидно, магічному. Реальні форми цієї ідеї пережили тисячоліття і дійшли майже до наших днів — не лише в побуті т. зв. дикунів, а навіть у жіночому українському вбранні. Головний убор з двома рогами, як елементами декоративними, що

зветься у нас кібалкою, є, очевидячки, наслідування стародавнього звичаю носити роги на голові. Про це, між іншим, згадує Д. К. Зеленін у своїй доповіді про „Жіночі головні вбори Слобідської України". Короткий зміст цієї доповіді — в Бюлетені (ч. I) музею Слобідської України. Харків, 1925, с. 32. Про ікли на грудях, як панцер, гадає Al. Schenk: (Les squelettes préhistoriques de Chamblandes). „Revue de l'École d'Anthropologie". 1904, p. 336) — з приводу таких іклів, що знайдено їх у спорідненному могильнику в Шамбляндi, в Швайцарії.

60. Фр. Ратцель. Народоведение, т. I. СПБ. 1903, с. 223.

61. Ibid., с. 223.

62. H. Coupin. Les bizarreries des races humaines, p. 79.

63. Материалы по археологии Кавказа. Вып. I, табл. XII, № 20; вып. VIII, табл. CXXI, № 1.

64. Б. А. Куфтин. Льяловская неолитическая культура на р. Клязьме в Московском уезде. Труды Общества исследователей Рязанского края, вып. 5, табл. IV.

65. Гр. Уваров. Археологія России. Каменний период. II. М. 1881, табл. 30, № 272.

66. Г. О. Оссовский. О характере пещер юго-западной окраины Европейской России и смежных с нею местностей Галиции. Томск. 1895.

67. Гр. Уваров. Археология России. Каменный век. I. М. 1881, с. 246.

68. Доисторический человек..., с. 203 (примітка).

69. Про пристосування їх, щоб носити, про провірчування, — див. у К. Вейле. „Культура бескультурных народов" (Библиотека Знания), с. 84. Цікава, між іншим, праця Н. М. Книповіч (про ті черепашки, що знаходили в Ольвії під час розкопів) — „Остатки морских раковин, найденные в раскопках Ольвии в 1905—1914 гг.", с. 65—72. „Известия Института археологической технологии (Российской Академии истории материальной культуры)". Вып. I. Петербург. 1922. Тут з'ясовано походження тих черепашок. Деякі з них мають досить далеку від Ольвії батьківщину.

70. D-r von Loth. Funde bei Mittelhausen Erfurt. „Archiv für Anthropologie". Korrespondenz-Blatt. Bd. XXI. S. 12, № 2 (1891).

71. Grempler. Ein prähistorisches Instrument Zur Weberei. „Archiv f. Anthropologie". Bd. XXI, S. 49 (Korrespondenz-Blatt. 1891).

72. В. М. Флоринский. Первобытные славяне... Ч. II. Вып. 1. Томск. 1896, с. 181—183.

73. Видав Швіндт у „Finskt Museum" t. V. 1898. 1—2.

74. Гр. П. Уварова. Материалы по Археологии Кавказа, т. VIII, табл. XII, № 1.

75. „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland. Session 1930—1931. Vol. LXV. Edinburg. 1931, p. 328, fig. 11. 1, 2.

76. Н. И. Витковский. О раскопке могил каменного века в Иркутской губернии на левом берегу р. Ангары, произведенной летом 1881 г. „Труды V Археолог. съезда в Тифлисе", с. 283 і 303, а також табл. XXXVIII, рис. 8 а. Останній могильник (Китойський) є рідний брат Маріюпільського і щодо окрас і щодо речей виробничого характеру та їхньої техніки. Обидва вони, ясно, належать до одної виробничої стадії розвитку.

77. Th. Wilson. Prehistoric Art; or the origin of art as manifested in the works of prehistoric man. Washington. 1898, p. 662, fig. 323, 324.

78. G. H. Luquet. L'Art Néo-Calédonien. Documents recueillis par Marius Archambault. Paris. 1926, pl. IX.

79. Frances Densmore. Hand-book of the collection of musical instruments in the United States National Museum. Washington. 1927, p. 116, pl. 3. Тут таки — ксилофон з бамбукових дудочок — p. 119 and pl. 6.

80. M-me Marthe Bassene. Au Laos et au Siam. В журналі: „Le tour du Monde", t. XVIII. N. S. 4-me livr. 27. I. 1912, pp. 40—42.

81. Kasson Wead. Contributions to the history of musical scales. Washington. 1902, pl. 9.

82. Curt Sachs. Geist und Werden der Musikinstrumente. Berlin (D. Reimer). 1929, Ss. 49—52, Taf. 4.

83. Hoernes-Menghin. Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa. Dritte Auflage. 1925, S. 243, Fig. 4.

84. Ibid., S. 245, Fig. 2.

85. А. А. Иностранцев. Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера. СПБ. 1882, табл. XI, фіг. 2.

86. В. В. Гольмстен. Погребение с Криволучья. Сообщения ГАИМК, июнь, 1931, № 6, с. 10, рис. 13 (чотири намистини).

87. Н. И. Витковский. Краткий отчет о раскопках могилы каменного периода в Иркутской губ., произведенных в 1880 г., с. 246—320. „Труды V Археолог. съезда в Тифлисе". М. 1887. — Известия Вост.-Сибирск. отд. II. Русск. географич. общества, т. XI, № 3, с. 3—13.

88. Paleonthologia Sinica. Serie D. Vol. I. Fasc. 1. The Cave-deposit at Sha-Kuo-T'un in Fengtien, by S. G. Andersson. Peking. 1923, pl. V, fig. 1—5.

89. Matériaux pour l'histoire... de l'homme. Paris. 1869, p. 249, pl. XIII, fig. 10, 11 et 15. — Déchelette S. Manuel d'Archéologie. . I. Paris 1910, p. 573. fig. 216, № 1.

90. Rigollot. Mémoire sur des instruments en silex. Amien, 1854, p. 16. — Ч. Лайель. Геологические доказательства древности человека. СПБ. 1884, с. 111. Статтю д-ра Rigollot наводжу лише по останній праці.

91. The Hal-Tarxien Neolithic Temple, Malta. By Prof. T. Zammit. „Archeologia", vol. LXVII, pl. XVII. А також: Albert Mayr. „Neue vorgeschichtliche Funde auf Malta. „Korrespondenz-Blatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. LI Jahrg. № 1—4, 1920, Ss. 1—7. Тут, між іншим, і вся література предмета.

92. Ieho Hillebrand. Das Frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvánháza. („Archaeologia Hungarica". IV. Budapest. 1929).

93. За приклад таких намистин, між іншим, може бути рис. 55 у Деб'єра: „Первобытные люди". СПБ. 1902, с. 123.

94. G. A. Collini. Il Sepolereto „di Rimetello" в „Bolletino di Paleontologia Italiana. XXIV. 1898, tav. X, fig. 6.

95. K. Lampert. Die Völker der Erde. Stuttgart u. Leipzig. Deutsche Verlag-Anstalt, t. II, S. 41. Тут прекрасна аналогія нашим поясам з намистин, сс. 187, 196, 201.

96. Генрих Шурц. Исторія первобытной культуры. Перев. И. Смирнова. „Просвещение", СПБ, с. 403.

97. К. Вейле. Первобытное общество и его хозяйство. „Книга" 1923, с. 104 і дл. — Г. Шурц. История первобытной культуры. Перев. И. Смирнова, под ред. Д. Клеменца. СПБ. 1907, с. 287 і дл. Рис. на с. 288, №№ 3, 4, 5. Цінні відомості знаходимо з приводу грошей-черепашок у народів острівних у статті W. Foy. — Zur Geschichte der Muschelgeldschnüre in der Südsee у виданні „Ethnologia" II, H. I, Ss. 134—147, а також в статті того таки автора — Völkerkundliches von den S. Cruz-Inseln" (глава: Schiffahrt und Handel) в тому самому виданні „Ethnologia" II, H. 2, S. 189 і особливо показова репродукція на S. 193. Abb. 39. Останнє цілком відповідає знахідкам у Маріюпільському могильнику. Див. роботу G. Thilenius-a — Primitives Geld. „Archiv für Anthropologie", n. f. Bd. XVIII (1920), Ss. 1—33.

98. Про фатянівську культуру, що датується другим тисячоліттям до нашої ери, між іншим дивись: А. С. (А. А. Спицын) — Медный век в верхнем Поволжьи „Зап. О. Р. и Сл. А. И. Р. А. О.", т. V, вып. 1. СПБ. 1903, с. 80—87; A. M. Tallgren. L'âge du cuivre dans la Russie centrale (1920). «Finska Fornminnesföreningens Tidskrift. XXXII. Helsinki. 1922, Ss. 3—23, а також: Fatianovo kulturen i Centralryssland. „Finskt Museum". XXXI. Helsinki. 1924. 1—30. Його таки: Zur frühenv. Metallkultur Südrussland. Збірник „Studien zur vorgeschichtlichen Archaeologie Alfred Goetze dargebracht, Herausgeg. von H. Motefindt. Lpz. 1925, 66. Йому ж належить ст. в Reallexikon der Vorgeschichte Ebert-a, sub voce: „Fatijanovo-Kultur". Крім того декілька цінних зауважень О. Спіцина, в його статті — „Новые сведения о медном веке в средней и северной России" („Зап. О. Р. и Сл. А. И. Р. А. О.", т. VII, вып. 1. СПБ. 1905, с. 73—82.

Зауваження відносно того, що фатянівська культура занесена на північ з півдня ще до приходу на південь іранців, знаходить собі підтвердження, можливо в нашому могильнику. О. Спіцин вважає, що ця його гадка немає підтверджень: нема відповідних могильників на півдні. Зараз ми можемо сказати: такий могильник є — це наш Маріюпільський.

99. La Préhistoire. Origine et Antiquité de l'homme, par G. et A. Mortillet. Ed. Schleicher Frères, c. 212, fig. 64.

100. В. В. Гольмстен. Погребение с Криволучья. Сообщения ГАИМК, № 6. 1931, с. 8. Звичайно, про ікла тут розмови бути не може, а лише про зуби.

101. О. И. А. К. за 1898 год. СПБ. 1901, с. 35. Рисунки зубів й іншого інвентаря з цієї могили, крім того, див. „Альбом рисунков помещенных... СПБ. 1906, с. 212.

102. О. И. А. К. 1898, с. 38.

103. R. Werneau. Nouvelle découverte de squelettes préhist. aux Baussé-Russe, près Menton. „L'Anthropologie", 1892. 3.

104. Г. Обермайер. Доисторический человек. Перев. с немецк. П. Ю. Шмидта, с предисловием Д. Анучина. Изд. Брокгауз и Эфрон, с. 212—214.

105. G. et A. Mortillet. Op. cit., p. 212.

106. А. Брем. Иллюстрированная жизнь животных. СПБ. 1874, т. II, с. 455.

107. Глибину скрізь зазначено від нашого рівня. Проведено було його за допомогою нівеліра на 0,70 м від колишньої поверхні нижче. Колишня поверхня знищена майже на всьому могильнику, за винятком незначних тільки пунктів, що стали нам за відправну точку там, де ми говоримо про колишню поверхню.

108. Польовий щоденник дослідів Маріюпільського могильника складається з двох томів загально прийнятого нами формата й величини. Цієї форми щоденника вже біля 30 років ми

незмінно ведемо з року в рік. Після опису кожного поховання том і сторінку щоденника зазначатимемо так: „I, 84, 85“, тобто: том I, сторінки 84 і 85.

109. Інших знахідок кераміки, крім інв. 43 (похов. VIII), у всьому могильнику не було, коли не рахувати того черепка (інв. 411), що його знайдено в поверхових наверствованнях над могильчиком.

110. За визначення цих та інших зубів щиро дякую вельмишановній Марії Василівні Павловій, що з такою ласкавою прихильністю поставилася до нашого прохання.

111. Всі попередні підготовчі роботи, щоб вирізати це поховання (а так само і поховання ч. L з основного могильника) — готування відповідних дерев'яних скринь, залізних клямрів, прогоничів, гайок — перезів майстер П. С. Литвиненко. Він таки допомагав і в дальшій роботі. Отже йому, а також витриманим доброзичливим робітникам Мармаштресту, що безкоштовно працювали коло підняття вирізок з глибин землі та коло перевезення й підняття їх на другий поверх Маріюпільського музею, — Густавові Максимовичу Стебловському, Якову Дмитровичу Пилипенкові, Опанасові Опанасовичу Куцову, Сергієві Омельяновичу Бондаренкові, Володимирові Тихоновичу Єрмоленкові та Володимирові Антоновичу Малому, — за їх надзвичайно цінні й корисні для науки праці складаємо тут нашу щиру подяку.

112. Речей з цього поховання з місця не зрушували. І тому до інвентарного опису їх не занесено. Все поховання вирізано з землею, перевезено до Маріюпільського музею і там розчищено без нашої участи (не зовсім удало).

113. Цілком тотожна платівка (такий самий гострий кінець, той самий матеріял) з тією, що знайдено в Sjara-Ossogol і репродуковано в Archives de l'Institut de Paléontologie humaine. Mémoire 4. Le Paléolithique de la Chine. Par M. Boule, H. Breuil, E. Licent et C. Teilahard. Paris. 1928, p. 129, fig. 49. Знайдено її поза межами дослідницьких робіт, на нижній лесовій терасі. На думку видавців, вона не належить до палеоліту. Такої самої думки й ми. Ця річ неолітичного походження. В цій платівці маємо ще один доказ спорідненості виробничих форм на такому широкому просторі як Надозів'я та Китай.

114. Це видання, на жаль, затрималось не з нашої вини: зимою 1931—1932 рр., коли закінчувалася ця робота, автор не мав жадної змоги зробити відповідні зарисовки речей. Автор мешкав у Києві, а матеріял знаходився в Маріюпільському музеї. Кабінет антропології, що прийняв цю роботу до складу своїх видань звернувся до Маріюпільського музею з проханням надіслати на деякий час кремінний матеріял для потрібних зарисовок. Багато часу змнуло... Музей речей не надіслав і відповіді жадної не дав. Довелося чекати до кінця літа 1931 року (до серпня), коли на місці, у музеї, під час продовження археологічних дослідів на терені „Азовстали“ зроблено потрібні рисунки. Після цілого дня важкої праці в полі авторові цих рядків доводилося, приїхавши в город, замість відпочити й привести до ладу наслідки денної роботи, — виконувати рисунки, що вміщені в тексті цієї праці. Фотографічні знімки зроблено було під час самих дослідів могильника. Тільки в жовтні 1931 року рисунки були готові. Отже текст, зданий до видавництва ще в травні 1931 року, можна було розпочати друком у листопаді того таки року.

ІНВЕНТАРНИЙ СПИСОК РЕЧЕЙ З МАРІЮПІЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

ПОХОВАННЯ:

IV—V[1]

1. Кремінна ножувата скалка; довжина 0,067 *м*.
2. Уламок річної черепашки.
3. Одинадцять рядків плескатого перлямутрового намиста в формі кружечків.
4. Двадцять сім кістяних намистин.
5. Дві циліндричні намистини з чорного каменю (гешир).
6. Чотири низки перлямутрових плескатих намистин з одрізаним сегментом.

VI—VII

7. Дванадцять веприячих іклів.
8. Уламки черепашки.
9. Кремінна ножувата скалка; довж. 0,067 *м*, шир. 0,02 *м*.
10. Уламок кремінної скалки; довж. 0,032 *м*.
11. Чотири кремінних уламки.
12. Уламок кремінної ножуватої скалки: довж. 0,028 *м*.
13. Привіска з гострого зуба.
14. Уламок веприячого ікла, з чотирма дірочками.
15. Трикутня зігнута платівка з веприячого ікла, з трьома дірками.
16. Дві чотирикутні платівки, з двома дірочками, з двома рівчаками від дірочок та зубцями по краях.
17. Чотирикутня платівка, з двома рівчаками від дірочок та зубцями по краях.
18. Дев'ять уламків чотирикутніх платівок з веприячих іклів.
19. Уламки платівок.
20. Низка перлямутрових плескатих намистин у формі кружка.
21. Вузенька кремінна ножувата скалка; довж. 0,116 *м*.

21 а. Вузенька платівка з кінця ікла.

21 б. Платівка з кістки (обточений гостряк).

21 в. Широка зігнута платівка з веприячого ікла, з дірочками на ріжках (обламана).

22. Три (різного розміру) платівки з веприячих іклів, з дірочками та нарізками, і четверта обламана.
23. Кінцева частина з веприячого ікла.
24. Кремінна ножувата скалка; довж. 0,086 *м*.

VIII

Череп.

25. П'ять широких чотирикутніх платівок, з дірочками по краях (частину склеєно).
26. Дві платівки з кінця веприячого ікла, з дірочками.
27. Чотирикутня платівка (зігнута), з чотирма дірочками.
28. Довга чотирикутня платівка з веприячого ікла, з двома дірочками та нарізками по краях.
29. Черепашка, з дірочкою.

Коліна.

30. Шість широких чотирикутніх платівок з веприячих іклів, з чотирма дірочками (обламані).
31. Дві кінцеві платівки з веприячих іклів, з трьома дірочками (обламані).

Пояс.

32. Чотири довгасті платівки з веприячих іклів, з двома дірочками та бічними нарізками.

[1] У похованнях I—III і далі в тих похованнях, що їх у списку не подано, речей не було.

33. Вісім обламаних платівок з вепрячих іклів, з дірочками та нарізками.
34. Три платівки довгасті з вепрячих іклів, з двома дірочками кожна та з нарізками.
35. Дві кінцеві платівки з вепрячих іклів, з трьома дірочками (обламані).
36. Два уламки широких платівок (на кожному уламку дві дірочки).
37. Вузенька платівка з вепрячого ікла, з двома дірочками та одною нарізкою.
38. Уламок платівки, з рештками двох дірочок.
39. Фігура передньої частини тварини з кістяної платівки.
40. Уламки семи кістяних дудочок, з нарізками.
41. Уламок кремінної скалки (на три руби).
42. Плескато-циліндрична кістяна намистина та дві циліндричні маленькі намистини з чорного каменю.
43. Глиняний черелок.
44. Декілька низок перлямутрового намиста в формі кружечків.
45. Кам'яна булава, з чотирма півкулястими виступами по боках (частина обламана).

XI

46. Невеличкий уламок яснокоричнявої кремінної ножуватої скалки.

XII

47. Кістяна швайка з ребра якоїсь тварини; довж. 0,08 *м*.

XIII

48. Три низки плескатих намистин з перлямутру, в формі кружечків.
49. Низка намистин перлямутрових великих, з одрізаним сеґментом кожна.
50. Шістнадцять кулястих намистин з кістки.
51. Двацять довгастих платівок з вепрячих іклів, з дірочками та бічними нарізками.
52. Коротка платівка, широка, з двома дірочками (попсована).
53. Кінцева платівка з вепрячого ікла, з поперечними нарізками на кінцях.
54. Кінцева платівка з вепрячого ікла, з поперечними нарізками на кінцях.

XIV

55. Кремінна ножувата скалка, на чотири руби, вкрита блакитнуватою патиною; довж. 0,046 *м*.

XV

56. Кістяна платівка з обламаним кінцем; довж. 0,062 *м*.
57. Ножувата скалка з темносірого кременю; довж. 0,052 *м*.
58. Скребачка з закругленим кінцем, з напівяснокоричнявого, напівясносірого кременю; довж. 0,042 *м*.

XVI

59. Ножувата скребачка на три грані, на боках ретушована; довж. 0,106 *м*.
60. Кремінна ножувата скалка на дві грані; довж. 0,095 *м*.
61. Кремінна вузенька ножувата скребачка на дві грані; довж. 0,079 *м*.
62. Кремінна широка ножувата скалка на три грані; довж. 0,075 *м*.
63. Кістяна платівка, з дірочкою на одному кінці та зубцями на протилежному (склеєно, частини бракує); довж. 0,082 *м*.
64. Уламки черепашки.
65. Кістяна швайка з ребра (обламана); найб. довж. 0,096 *м*.
66. Кусок закругленого каменю-пісковику; найб. розм. 0,107 *м*.
67. Уламок клина чи сокири з сірого каменю (частина обламана); довж. 0,053 *м*.

XVII

68. Кремінна ножувата скалка на три грані (зігнута); довж. 0,132 *м*.
69. Велика куляста кістяна намистина.
70. Дві черепашки; одна з дірочкою.
71. Кремінні вузенькі мікролітичні ножуваті скалки (18 штук).

72. Два зуби якихось тварин; один з діркою, другий обламаний.
73. Низка маленьких плескатих кружечків-намистин з перлямутру.
74. Уламок чорного каменю.
75. Кулясга кістяна намистина.
75 а. Чорний глинястий черепок.

XVIII

76. Чотири кремінні уламки — ножуваті скалки та скребачки.
77. Уламок кістяної платівки, з слідами дірочки.
78. Широка платівка з вепрячого ікла, з двома дірочками.
79. Декілька плескатих перлямутрових намистин у формі кружечків.
80. Черепашка, з дірочкою.

XX

81. Одна велика та сім маленьких кулястих кістяних намистин.
82. Кремінний уламок, схожий на скребачку; довж. 0,06 *м.*
83. Шістнадцять широких платівок з вепрячих іклів, з чотирма дірочками (деякі обламані).
84. Вісім кінцевих платівок з вепрячих іклів (частина поламані).
85. Три уламки довгастих платівок з вепрячих іклів, з поперечними рівчаками.

XXI

(Спалення над похованням).

86. Кремінна, з широкою основою, стрілка (перепалена); довж. 0,06 *м.*
87. Кремінна з гострим кінцем скребачка; довж. 0,068 *м.*
88. Уламок кремінної ножуватої скалки; довж. 0,038 *м*
89. Одна ціла платівка з вепрячого ікла та декілька уламків вепрячих іклів, з поперечними рівчачками.
89 а. Чорний шліфувальний камінь невиразної форми, з постираними гранями.

XXII

90. Частина наконечника стрілки з темнокоричнявого кременю; найб. розм. 0,05 *м.*
91. Уламок кремінної ножуватої скребачки; довж. 0,026 *м.*
92. Уламок кремінної скалки-скребачки; довж. 0,026 *м.*
93. Уламок кремінної ножуватої скребачки; довж. 0,032 *м.*
94. Кремінна скребачка; найб розм. 0,027 *м.*
95. Уламок кремінної ножуватої скалки; найб. розм. 0,018 *м.*
96. Уламок кремінної ножуватої скалки; найб. розм. 0,017 *м.*
97. Два уламки одного вепрячого ікла.
98. Вепряче ікло.
99. Дві кінцеві довгасті платівки з вепрячих іклів, з трьома дірочками в кожній.
100. Дві широкі платівки з вепрячих іклів, з чотирма дірочками.
101. Широка й коротка платівка з вепрячого ікла, з чотирма дірочками.
102. Зуб борсука чи собаки (?) з дірочкою.
103. Сіра кремінна скалка; найб. розм. 0,03 *м.*
104. Зуб борсука чи собаки (?).
105. Уламок широкої платівки.
106. Кулясті намистини з кістки.
107. Уламок широкої платівки.
108. Уламок гострої дудочки з кістки якогось птаха; найб. довж. 0,053 *м.*

XXIII

109. Мініятюрне кремінне долото; найб. розм. 0,016 × 0,013 *м.*
110. Кінцева платівка з вепрячого ікла.

XXIV

111. Зуби бабака (Artomys), зігнуті півколом.
112. Мініятюрна мідна намистина; найб. діяметр 0,004 *м.*
113. Дві кістяні кулясті намистини.

114. Низка намистин перлямутрових, кожна з одрізаним сегментом.
115. Одна маленька перлямутрова намистина в формі кружечка.
116. Сім довгих платівок з вепрячих іклів, з поперечними рівчаками та зубцями по краях.
117. Зразок темночервоної маси (порошок).
118. Кам'яна (порфіритова) булава, з двома півкулястими наліпками з двох протилежних боків; довж. 0,063 *м*, середня частина заввишки 0,025 *м*, діям. дірки 0,017 *м*.

XXV

119. Уламок кремінної ножуватої скалки (трохи зігнутий); найб. розм. 0,037 *м*.
120. Уламок кремінної ножуватої скалки: найб. розм. 0,035 *м*.
121. Кремінний платівчастий уламок: найб. розм. 0,041 *м*.

XXVIII

122. Сім кам'яних білих чотирикутніх платівок, з двома дірочками кожна та з двома рівчаками.
123. Мініятюрний уламок кремінної ножуватої скалки-ножика; найб. розм. 0,023 *м*.
124. Дев'ять кулястих намистин із кістки; деякі сплющені. Чотири такі самі, дрібні.
125. Низка перлямутрових плескатих намистин у формі кружечків різного розміру.
126. Дрібні горляні зуби риби вирезуба.

XXIX

(Під похованням).

127. Кремінна скалка-скребачка; довж. 0,06 *м*.

XXIX

(Біля поховання).

128. Клин із сірого кременю, ретушований з двох боків, з шліфованим лезом; найб. розм. 0,061 × 0,039 *м*.
129. Уламок кремінного гостряка; найб. розм. 0,024 *м*.

XXXa

130. Двадцять довгастих платівок з вепрячих іклів, з двома дірочками на кожній та рівчаками біля дірочок (чотири обламані).
131. Двоє вепрячих іклів, з трьома дірочками кожне (збереглися частково).
132. Чотири довгасті платівки з вепрячих іклів, з чотирма дірочками кожна.
133. Дві кінцеві платівки з вепрячих іклів, з трьома дірочками кожна.
134. Троє зламаних та склеєних вепрячих іклів, з дірочками.
135. Десять платівок з вепрячих іклів різного розміру, з чотирма дірочками кожна.
136. Десять циліндричних намистин з чорного каменю (гешир).
137. П'ять кістяних кулястих намистин.
138. Низка перлямутрових плескатих намистин у формі кружків.

XXX

139. Ножувата скребачка з чорного кременю; довж. 0,096 *м*.
140. Чорний шліфувальний камінь у формі півмісяця; найб. розм. 0,082 × 0,041 × 0,026 *м*.
141. Довгаста плитка сірозеленуватого каменю. Розчавлена на чотири частини (склеєна); довж. 0,193 *м*, шир. 0,092 *м*.
142. Кремінна ножувата скалка.

XXXI

143. Булава з порфіриту.
144. Скалка з темносірого кременю; найб. довж. 0,082 *м*.
145. Уламок річної черепашки.

XXXIII

146. Кремінна скребачка; довж. 0,032 *м*.
147. Три вузенькі ножуваті скалки.
148. Двадцять один кремінний уламок, без певної форми.
149. Перлямутрове намисто в формі кружечків.

XXXIV — XXXVI

150. Яснокоричнява кремінна скалка; шир. 0,078 *м*.
151. Кремінна швайка; довж. 0,057 *м*.
152. Кремінна скребачка; найб. розм. 0,053 *м*.
153. Скребачка; з темносірого кременю; довж. 0,037 *м*.
154. Трикутня привіска з вепрячого ікла, з дірочкою та нарізками по краях; довж. 0,039 *м*.
155. Яснокоричнявий кремінний уламок; виш. 0,027 *м*.

XXXIX

156. Провірчені борсукові зуби (шість цілих, чотирнадцять обламаних та уламки).

XLII

156 а. Декілька перламутрових намистин у формі кружечків.

XLIII

157. П'ять платівок з вепрячих іклів, з чотирма дірочками на кожній (обламані).
158. Кінцева платівка з вепрячого ікла, з трьома дірочками та нарізками по краях.
159. Дві прямокутні платівки з чотирма дірочками на кожній та рівчаками від дірочок.
160. Два уламки вепрячих іклів.

XLIV

161. Вісім вузеньких чотирикутніх платівок, з двома дірочками та рівчаками (деякі поламані).
162. Десять чотирикутніх широких платівок, з чотирма дірочками кожна (деякі поламані).
163. Шість кінцевих платівок, з трьома дірочками кожна (деякі попсовані).
164. Уламок (склеєно) вепрячого ікла.
165. Низка перлямутрових намистин, з одрізаним сегментом кожна.
166. Кулясті кістяні намистини.
167. Перлямутрові намистини в формі маленьких кружечків.
168. Чотири маленькі черепашки, з дірочками.
169. Уламки зубів.

XLV

170. Кулясті кістяні намистини, різного розміру.

XLVII

171. Дві платівчасті намистини, з одрізаним сегментом кожна.
172. Дві кулясті кістяні намистини.
173. Провірчений зуб невідомої тварини.
174. Черепашка, з провірченою дірочкою.
175. Низка перлямутрових намистин у формі плескатих кружечків.

XLIX

176. Кремінна ножувата скалка на три грані; довж. 0,085 *м*.
177. Скребачка з темносірого кременю; довж. 0,07 *м*.
178. Темнокоричнява ножувата скалка; довж. 0,061 *м*.
179. Уламок ножуватої темнокоричнявого кольору скалки; довж. 0,059 *м*.
180. Кремінний ножуватий уламок; найб. довж. 0,05 *м*.
181. Гостряк кістяної швайки; довж. 0,035 *м*.
182. Чотирикутня довгаста платівка, з чотирма дірками, зігнута.
183. Перлямутрові дрібненькі намистини в формі кружечків.

L[1]

(Біля поховання).

184. Кремінна ножувата скалка; довж. 0,075 *м*.
185. Кремінна маленька скребачка; довж. 0,031 *м*.

[1] Все L поховання з речами, що на ньому лежали, вирізано з землею й перевезено до музею.

186. Кремінний уламок, схожий на скребачку; найб. довж. 0,038 *м*.
187. Кремінний нуклеус; довж. 0,052 *м*.
188. Низка плескатих намистин, з одрізаним сегментом кожна.
189. Кулясті кістяні намистини.
190. Плескаті перлямутрові намистини в формі кружечків.
191. Вузенька платівка, з двома дірочками, рівчаками від них та зубцями по краях.
192. Широка чотирикутня платівка з вепрячого ікла, з одламаним кінцем та невеличка частина другої, з дірочками.
193. Дві короткі чотирикутні платівки, з дірочками й нарізками та уламок.
194. Уламок кінцевої платівки, з дірочкою.
195. Зразки глини, пофарбованої на пурпурний колір.
196. Рештки спалених людських кісток.

LI

197. Довга кремінна ножувата скалка; довж. 0,118 *м*.
198. Вузький клин із сірого кременю; довж. 0,088 *м*.
199. Широкий клин із порфіриту; довж. 0,09 *м*.
200. Кулясті дрібненькі кістяні намистини.
201. Маленькі циліндричні намистини з чорного каменю (гешир).

LIII

202. П'ять широких, трохи зігнутих, платівок з вепрячих іклів, з дірочками (всі попсовані).
203. Одна кінцева платівка, з трьома дірочками.
204. Дві довгасті платівки, з двома дірочками кожна та з нарізками по краях. Декілька уламків таких самих платівок.

LIV

205. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків.
206. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків більшого діяметру.
207. Кругла кістяна платівка, з дірочкою (привіска); вин. 0,027 *м*.
208. Частина кістяної платівки (привіска, подібна до попередньої).
209 Дев'ять вузеньких платівок, з двома дірочками кожна, з нарізками від дірочок та зубцями по краях.
210. Дві короткі й широкі платівки, з двома дірочками та нарізками кожна.
211. Дві вузенькі й короткі платівки, з двома дірочками та нарізками кожна.
212. Сім цілих та обламаних платівок, середнього розміру, з дірочками та нарізками.
213. Дві кінцеві платівки, одна з двома дірочками, друга — з однією, обидві з нарізками.

LV

214. Ножувата скребачка, в формі листка, з темнокоричнявого кременю; довж. 0,065 *м*.
215. Дві кінцеві платівки з гострими кінцями, з двома дірочками кожна.
216. Шість довгих та вузеньких платівок, кожна з двома дірочками, нарізками та зубцями, довші й коротші та три уламки таких самих платівок.
217. Дев'ять платівок і один уламок, з поперечними рівчаками на двох протилежних кінцях.
218. Уламок (кінець) кінцевої платівки, з двома поперечними нарізками та дірочкою.
219. Чотири широкі зігнуті платівки, з чотирма дірочками кожна.
220. Кінцева платівка, з трьома дірочками.
221. П'ять уламків широких платівок та декілька дрібненьких.
222. Низка дрібненьких плескатих перлямутрових намистин у формі кружечків.
223. Низка перлямутрових намистин, кожна з одрізаним сегментом.

LVI

224. Кремінна вузенька ножувата скалка, ясножовта; довж. 0,075 *м*.
225. Четверо вепрячих іклів, з дірочками.
226. Платівки з вепрячих іклів, що лежали над колінами: чотири — широкі, чотирикутні та дві — кінцеві, трикутні.
227. Платівки (з надколінних частин кістяка): чотири — широкі, чотирикутні та дві — кінцеві, трикутні.
228. Платівки (з підколінних частин кістяка): чотири широкі та дві трикутні.

229. Платівки (з надступневих частин): чотири — широкі, чотирикутні та дві трикутні.
230. Платівки (з пояса): дев'ять — вузенькі, з дірочками та рівчаками на них, та дві кінцеві.
231. Дві низки плескатих перлямутрових намистин у формі кружечків.
232. Шість кулястих кістяних намистин.

LVII

233. Темносіра кремінна скребачка; найб. розм. 0,05 *м*.
234. Уламок ножуватої скалки 0,03 *м*.

LVIII

235. Темносіра кремінна ножувата скалка; довж. 0,06 *м*.
236. Два уламки великої черепашки.
237. Провірчені оленячі зуби (п'ять штук — уламки).
238. Дві низки перлямутрових намистин у формі кружечків.
239. Низка кулястих кістяних намистин.

LIX

240. Уламок ножуватої скребачки, з яснокоричнявого прозорого кременю; найб. розм. 0,039 *м*.
241. Уламок ножуватої скалки, з прозорого ясносірого кременю: найб. довжина 0,025 *м*.

LXI

242. Пояс із дев'яти вузеньких платівок, з дірочками та нарізками.
243. Широка платівка вепрячих іклів, з чотирма дірками.
244. Кулясті кістяні намистини.
245. Дрібні плескаті намистини перлямутрові, в формі кружечків.
246. Плескаті намистини перлямутрові, в формі кружечків, більші від попередніх.

LXIV

247. Скалка-ніж, з непрозорого яснокоричнявого кременю; довж. 0,04 *м*.
248. Три кістяні ромбічні намистини.
249. Широка платівка, з дірочками (обламана).
250. Вепряче ікло, з дірочками.

LXVI

251. Уламок ножуватої скалки, з темнокоричнявого кременю: довж. 0,035 *м*.
252. Уламок темнокоричнявої скалки; довж. 0,031 *м*.
253. Швайка з ребра якоїсь тварини, з одламаним кінцем; довж. 0,08 *м*.
254. Одна куляста кістяна намистина.
255. Невеличкі уламки перлямутру з черепашки.

LXVII

256. Уламок скребачки, в формі листка, з одламаним вершком; довж. 0,025 *м*.
257. Низка перлямутрових намистин дрібних та більшого розміру.
258. Низка кулястих кістяних намистин.
259. Уламок черепашки.

LXVIII

260. Уламок черепашки.

LXXIV

261. Уламки вепрячих іклів: три більші та три менші.
262. Низка кулястих кістяних намистин (усього вісімнадцять).
263. Дві низки перлямутрових намистин у формі кружечків.
264. Вісім (кілька з них обламані) платівок з вепрячих іклів, з дірочками, рівчаками та нарізками по краях.
265. Пояс із семи платівок з вепрячих іклів, довгих, вузеньких, з дірочками, рівчаками та нарізками.
266. Широка зігнута платівка з вепрячого ікла, з чотирма дірочками.
267. Уламок широкої платівки.

268. Вузенька платівка, з двома дірочками та поперечними нарізками.
269. Пояс із дев'яти вузеньких платівок, з двома дірочками кожна, з рівчаками та зубцями. Одна кінцева — ціла, друга — поламана.

LXXV

270. Кругляста плеската привіска з білого каменю (мармуру); найб. розм. 0,032 *м.*
271. Темнокоричнява кремінна скребачка; довж. 0,052 *м.*
272. Темнокоричнява ножувата скребачка-ножик на дві грані; довж. 0,053 *м.*
273. Уламок ножуватої скалки з прозорого яснокоричнявого кременю (верхній край — сірий); довж. 0,044 *м.*
274. Кістяна привіска; довж. 0,048 *м.*
275. Черепашка, з дірочкою.
276. Провірчений оленячий зуб.
277. Уламок кістяної швайки; довж. 0,046 *м.*
278. Уламок перлямутрової платівки, з дірочкою.
279. Низка перлямутрового намиста в формі кружечків двох розмірів.

LXXVII

280. Тоненька кремінна скалка-ніж; довж. 0,06 *м.*
281. Перлямутрова платівка, з двома дірочками та нарізками і два уламки.
282. Уламок платівки, з двома дірочками.
283. Уламок перлямутрової платівки.
284. Шість тоненьких зігнутих зубів невідомої тварини; провірчені.
285. Провірчений зуб невідомої тварини (одламана частина, з дірочкою).
286. Сім намистин циліндричної форми з чорного каменю [гешир (?)].
287. Низка дрібних кулястих кістяних намистин.
288. Низка кулястих кістяних намистин, більших за попередні.
289. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків.

LXXXII

290. Пояс із платівок: чотири чотирикутні, зігнуті, з чотирма дірками в кожній та дві кінцеві, трикутні, з трьома дірками в кожній.
291. Три широкі зігнуті платівки, з чотирма дірочками; четверта (кінцева) трикутня, з трьома дірками.
292. Вершок обламаної кістяної швайки; довж. 0,07 *м.*
293. Кругляста черепашка, з дірочкою.
294. Кулясті кістяні намистини невеликого розміру.

LXXXIII

295. Довгаста ножувата платівка, з двома дірочками; з одного кінця гостряком розчавлена (склеєна); довж. 0,24 *м.*
296. Частина такої самої платівки; довж. 0,115 *м.*
297. Чотири довгасті платівки, з двома дірочками, рівчаками та зубцями кожна.
298. Двоє вепрячих іклів, з дірочками на гострих кінцях.
299. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків.
300. Низка кулястих кістяних намистин.

LXXXIV

301. Нижня частина темнокоричнявої кремінної скалки в формі ножа; довж. 0,06 *м.*
302. Кремінна ножувата скалка на три грані, сірувато-коричнява; довж. 0,067 *м.*
303. Нижня частина сірувато-коричнявої ножуватої скалки; довж. 0,064 *м.*
304. Уламок сірувато-коричнявої кремінної скребачки.
305. Ножувата скребачка з темносірого кременю; довж. 0,06 *м.*
306. Скребачка-швайка, з яснокоричнявого кременю; довж. 0,055 *м.*
307. Скребачка листуватої форми, з яснокоричнявого кременю; довж. 0,068 *м.*
308. Ножувата скребачка, з темнокоричнявого кременю; довж. 0,05 *м.*
309. Ножувата скребачка, з темносірого кременю, з нерівними краями; довж. 0,05 *м.*

310. Скребачка з яснокоричнявого кременю. Спідня частина зігнута; довж. 0,05 *м.*
311. Кремінна вузенька ножувата скалка, яснокоричнява; довж. 0,05 *м.*
312. Кремінна вузенька ножувата скалка, яснокоричнява.
313. Яснокоричнява кремінна ножувата скалка, з вузеньким сподом; довж. 0,047 *м.*
314. Ножувата скребачка із сірого кременю; довж. 0,042 *м.*
315. Уламок кремінної ножуватої скалки сірого кольору; довж. 0,04 *м.*
316. Уламок кремінної ножуватої скалки, ясножовтого кольору; довж. 0,042 *м.*
317. Уламок кремінної ножуватої скалки, сірого кольору; довж. 0,03 *м.*
318. Скребачка з темносірого кременю (зігнута); довж. 0,038 *м.*
319. Кругляста скребачка в формі листа, з яснокоричнявого кременю; довж. 0,032 *м.*

LXXXVI

320. Вісім широких платівок з вепрячих іклів.
321. Маленька морська черепашка.
322. Уламки великої річної черепашки.
323. Кулясті кістяні черепашки, різного розміру.

LXXXIV

324. Уламок яснокоричнявого каменю-пісковику з слідами шліфування; найб. розм. 0,06 × × 0,05 × 0,023 *м.*
325. Обточений камінь чорний, невеликий.
326. П'ятнадцять кремінних уламків різних форм.

LXXXVII

327. Тринадцять кулястих кістяних намистин.
328. Декілька перлямутрових плескатих намистин у формі кружечків.

LXXXVI—LXXXVIII

329. Черепашка, з дірочкою та зубцями по краях.

LXXXIX

330. Велика кремінна ножувата скалка, темносіра; довж. 0,101 *м.*
331. Велика темнокоричнява кремінна ножувата скалка; довж. 0,164 *м.*
332. Маленька темнокоричнява кремінна швайка; довж. 0,038 *м.*
333. Уламок яснокоричнявої кремінної ножуватої скалки; довж. 0,05 *м.*
334. Яснокоричнява кремінна маленька ножувата скалка; довж. 0,047 *м.*
335. Маленька яснокоричнява кремінна ножувата скалка; довж. 0,037 *м.*
336. Кремінна ножувата скалка напівяснокоричнява, напівсіра; довж. 0,05 *м.*
337. Уламок кремінної ясносірої ножуватої скалки; довж. 0,032 *м.*
338. Уламок кремінної яснокоричнявої ножуватої скалки; довж. 0,028 *м.*
339. П'ять різного розміру та форми кремінних уламків.
340. Два зуби невідомої тварини (уламки).
341. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків.

XC—XCVI

342. Платівки вепрячих іклів (п'ять чотирикутні, з чотирма дірочками в кожній та дві, кінцеві, трикутні, з трьома дірочками в кожній).
343. Платівки з вепрячих іклів (чотири чотирикутні, з чотирма дірочками в кожній, та дві трикутні, з трьома дірочками в кожній).
344. Плеската пронизка в формі „пряслиця" з чорного каменю; найб. розм. 0,025 *м.*
345. Черепашка, з дірочкою та зубцями по краях; шир. 0,045 *м.*
346. Кремінна яснокоричнява ножувата скалка; довж. 0,04 *м.*
347. Перлямутрова довгаста платівка, з двома дірочками та рівчаками; найб. довж. 0,033 *м.*
348. Три провірчені зуби собаки (canis-vulpes) та низка менших зубів.
349. Кулясті намистини з кістки, різного розміру.
350. Два кремінні уламки в формі скребачок.

351. Провірчені оленячі зуби.
352. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків.

XCVII

353. Низка кулястих сплющених кістяних намистин різних розмірів.
354. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків.
355. Невеличкий кремінний уламок, яснокоричнявий.

XCVIII

356. Сіра кремінна ножувата скалка на три грані; довж. 0,045 *м*.

C

357. Чотирикутня платівка з вепрячого ікла, з обламаними кінцями: у ній сім дірочок.
358. Перлямутрові намистини в формі кружечків.
359. Уламок платівки з вепрячого ікла.

CI

360. Низка перлямутрових намистин у формі кружечків; між ними сім кулястих кістяних.
361. Грушувата кістяна намистина.
362. Шість довгастих платівок, з двома дірочками кожна, з рівчаками та нарізками по краях, різного розміру.
363. Вирізьблена з платівки (з вепрячого ікла) фігура тварини (вепра—?): довж. 0,038 *м*.

CIII

364. Кулясті кістяні намистини.
365. Перлямутрові намистини в формі кружечків.
366. Провірчений зуб оленя.

CIV

367. Зерно гірського кришталю; виш. 0,051 *м*.
368. Вепряче ікло, з дірочкою; довж. 0,11 *м*.
369. Кремінна сіра ножувата скалка; довж. 0,057 *м*.
370. Два зуби оленя, з дірочкою.

CV

371. Зуб борсука, з дірочкою.

CVI

372. Дві плескаті намистини, в формі кружечків, з чорного каменю.
373. Дві перлямутрові намистини в формі кружечків.
374. Одна маленька куляста намистина з кістки.

CIX

375. Вепряче ікло; найб. розм. 0,131 *м*.
376. Півкругла привіска, з двома дірочками, із зеленуватого порфіриту; розм. 0,043 × 0,05 *м*.
377. Перлямутрове намисто, в формі кружечків, різного розміру.
378. Кулясті кістяні намистини.
379. Перлямутрове намисто в формі півмісяця.
380. Уламок великої річної черепашки.

CXI

381. Сім зубів оленя, з дірочками.
382. Уламки черепашки.

CXII

383. Уламки річної черепашки.

CXIV

384. Кремінна темносіра ножувата скалка; довж. 0,036 *м.*
385. Зуб оленя, з дірочкою.

CXVII

386. Низка намиста із зубів оленя, з дірочками.

CXVIII—CXXI

387. Провірчені зуби оленя.
388. Хребці невідомої тварини.

CXXII

389. Низка намиста з провірчених зубів невідомої тварини.
390. Рештки дубового вугілля.

CXXIII

391. Кремінна ножувата скребачка; довж. 0,04 *м.*
392. Вісім уламків мікролітичних скребачок, різного розміру.
393. Намисто з провірчених зубів оленя.

CXXIV

394. Шість довгастих платівок з вепрячіх іклів, з двома дірочками та рівчаками кожна.
395. Коротка вузенька платівка з вепрячих іклів, з двома дірочками, рівчаками та зубцями по краях.
396. Намисто з перлямутрових кружечків; кожна намистина з одрізаним сеґментом у формі півмісяця.
397. Намисто перлямутрове, в формі кружечків; між ними декілька кістяних кулястих.
398. Горляні зуби риби вирезуба.

LI

(Окреме поховання біля могильника).

399. Два мідні браслети з плескатої дротини; діям. 0,048 *м.* та 0,045 *м.*
400. Чотири мініятюрні намистини з мідних плескатих платівок.

Досліджуючи могильник, знайшли місця, однаково як у спідніх горизонтах, так і в верхніх наверствованнях — у насипаній над похованнями або жовтій, або червоній глині — чимало таких речей, що не входили до складу речей похоронного інвентаря, а, очевидячки, належали або тим, хто був на похороні, або тим, хто копав яму.

До таких речей належать:

401[1]. Намисто перлямутрове, в формі кружечків, різного розміру.
402. Кулясті намистини, іноді грушуваті, з дірочкою збоку.
403. Кістяна довгаста пронизка-намистина циліндричної форми.
404. Гостряк на стрілу, з коричнявого кременю, ретушований; довж. 0,05 *м.*
405. Велика пронизка в формі пряслиця, з чорного каменю, навкруги гарно обточена; діям. 0,042 *м.*
406. Скребачка з яснокоричнявого кременю, ретушована з усіх боків; діям. 0,023 *м.*
407. Сіра кремінна ножувата скребачка; найб. розм. 0,039 *м.*
408. Мініятюрне долото з вишліфуваним лезом, з дуже гарно ретушованими краями, із сірого кременю; найб. довж. 0,021 *м.*
409. Мініятюрна скребачка в формі півмісяця з темносірого кременю, ретушована з усіх боків; найб. розм. 0,025 *м.*
410. Ножувата скребачка-скалка, з ретушованим коротким краєм; довж. 0,035 *м.*
411. Черепок денця з частиною стінки глиняної посудини. Поверхня червона. Прикрашена косими рядками чотирикутніх ямок; найб. розм. 0,053 *м.*
412. Яснокоричнява кремінна ножувата скалка; найб. довж. 0,035 *м.*
413. Дві яснокоричняві кремінні ножуваті скалки; завдовжки перша — 0,037 *м*, друга — 0,033 *м.*
414. Чотирикутні платівки з вепрячих іклів (декілька цілих та уламки).
415. Яснокоричнява кремінна велика довгаста скребачка-ніж; краї у неї старанно оброблені; довж. 0,075 *м.*

---

[1] Речі з випадкових знахідок подаємо на рис. 113, табл. LIII та на рис. 114.

416. П'ять невеликих круглястих черепашок, з дірочками.
417. Яснокоричнява кремінна ножувата скребачка, з трьома обробленими краями; довж. 0,046 *м*.
418. Яснокоричняве долото мікролітичне, чудово оброблене, з обох боків із вишліфуваним лезом; довж. 0,025 *м*.
419. Темносіра кремінна скребачка, невиразної форми; найб. розм. 0,022 *м*.
420. Намисто: перлямутрові кружечки, кожен кружок з одрізаним сеґментом; кістяне кулясте, з дірочкою збоку, різного розміру.
421. Довгаста кістяна намистина грушуватої форми, з дірочкою; довж. 0,018 *м*.
422. Намисто перлямутрове в формі мініятюрних кружечків.
423. Маленькі кулясті кістяні намистини.
424. Група кремінних уламків.
425. Нуклеус, із темносірого кременю; найб. розм. 0,075 × 0,032 *м*.
426. Темносіра довга ножувата скребачка на три грані на боці, краї в неї дрібно ретушовані; довж. 0,088 *м*.
426 а. Листувата скребачка з темносірокоричнявого кременю; довж. 0,027 *м*.
426 б. Темнокоричнява скребачка в формі широкого листа, з високою спинкою; найб. довж. 0,048 *м*.

elib.nlu.org.ua

THE MARIUPIL BURIAL-PLACE

SUMMARY

PREFACE

The researches and excavation works in the burial-place embrace the period from August 10. till October 15. 1930. The work had to be hastily accomplished, as the building of the metallurgic works «Asovsteel» did not allow any spare time. The burial-place was accidentally discovered during the planning of the mount for the construction of the blast-furnace plant. The burial-place surpasses by the completeness of its finds all what has been hitherto found on the territory of ex Russia since the end of the neolithic age.

I. TOPOGRAPHY OF THE MARIUPIL BURIAL-PLACE

The coast of the Asov sea is divided by the river Kalmius (falling into the sea) into two parts, differing by their topographic conditions. The right bank on which the town Mariupil is situated is high. The left is considerably lower. The Kalmius has low banks that are inundated by the spring floods and it is separated from the elevated parts by a marshy plain. The upland begins at about 300 meters from the banks.

Before falling into the sea the river Kalmius makes a sharp archlike bend and skirts the left part of the lower, but nevertheless elevated sea-coast. There results a «peninsula» with slightly rising slopes at the north and west. The southern border descends abruptly to the sea. At the east the «peninsula» forms an elevated plateau.

II. LOCATION OF THE BURIAL-PLACE

The burial-place is situated on the western slope of the «peninsula» (left bank of the r. Kalmius) about 200 meters from the meadowy part[1] (see map, fig. 1).

III. THE ROLE OF THE «PENINSULA» IN THE PAST AGES

The «peninsula» was evidently inhabited since the remotest age. Eight settlements pertaining to different periods beginning from the age of our burial-place till the XIX c. may be traced within its precincts. Its inhabitants found here natural conditions of security: to the north and west they were defended by a broad zone of marshes with a river, even now impossible to cross in rainy periods, to the south by the sea, and to the east by a deep ravine, that separates the «peninsula» from the general plateau.

IV. THE BURIAL-PLACE

The burial-place was situated on the western very sloping border of the «peninsula». No outward signs proclaimed its existence under the ground surface. It occupied a small area. At the depth of 0,50 m., beneath a layer of black earth a stripe of red clay with uneven edges was discovered on the background of yellow clay undersoil. Here the burials used to take place, and the dead were laid in this stripe of clay.

V. RESEARCH CONDITIONS

The moment for our researches was not a favorable one. Our works impeded the building of the Asovsteel. The burial-place was excepted from the general building plan. Round it the ground was lowered. It was necessary to remove the 12 m. high mount in order to obtain a level ground surface. We formed, so to say, an island in the midst of the intense work surrounding us. Every day we were requested to hasten our excavation works. Meanwhile, after one row of tombs which we considered as being the only one in the burial place, we came across a second and then a third, just when we thought we had already reached the end of the burial-place. Crowds of workers surrounded the place of our work. They arrived here by hundreds from different factories and were interested in what they saw of our excavations. We were finally obliged to build a fence of barbed wire in order to prevent them from hindering us in our work, and to fix special hours for their inspection of the excavated material under the guidance of our expedition members.

VI. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE BURIAL-PLACE

After having removed the upper layer of black earth we saw on the yellow clay ground a stripe of red clay more than 2 meters broad and 28 m. long. In this red stripe lay the skeletons, all on their backs, with outstretched legs: now one, now the other hand, and sometimes both were lying on the pelvic bones. The skeletons lay with their heads turned either to the east or to the west and only in these two directions, often in such a position that the head and feet lay higher than the pelvic part (fig. 2). In some places the skeleton of the previously buried man was removed from its place and piled in a heap in order to lay a new corpse. All were covered with bright red clay brought here from afar (several miles' distance). There are in all 124 graves[2].

VII. INVENTORY OF THE BURIAL-PLACE

The inventory mentions principally two materials: bone and stone with addition of tortoise shell. Bone was employed for ornaments, stone and flint for objects of everyday use. No weapons have been found. No pottery. The same relates to agricultural implements. The objects may be classified thus:

I. Wild-boar tusks, with small holes for suspending them (tables VI, VII, fig. 42, table XIX).

II. Plates made of similar boar tusks. Found in almost all the graves.

III. Tortoise-shells with perforated holes.

IV. Beads of bone, nacre and heshir.

V. Stone and bone pendants. Objects of everyday use; flint knife-shaped splinters, scrapers, awls, nucleuses, stone polishers, beads of various form, a porphyrite pendant, a porphyrite wedge and two maces. We found one large grain of rock crystal and, on the pelvic bones of women's skeletons, many teeth of the fish Rutilus frisii[3].

VIII. SKELETONS OF THE BURIAL-PLACE

Small-sized. Small, dolichocephalic skulls. Outstretched thin extremities. Much decayed. Impossible to preserve, there being no necessary chemicals on the spot. The greater part of the bones are completely putrefied[4]. The rest was transported to the Anthropological Cabinet of the All Ukrainian Academy of Sciences for investigation.

IX. RECONSTRUCTION OF THE GRAVES

The burials took place at different periods. The dead were laid one beside the other. They were covered with red clay brought from afar. The density of the graves may have been caused by the possible existence of a large forest on this site, which it was difficult to clear.

X. RED CLAY

The red clay, with which the skeletons were covered has a thick, viscous, elastic consistence. Adheres closely to the bones. This clay containing manganese no doubt accounts for the preservation of the bones which have reached down to us. The rite of covering the dead with red clay exists nowadays with the Votjaks and is called forth by the popular superstition that the first created pair of human beings was made by the «inmar» (creator) of red clay. The inmar therefore ordained to bury the dead in red clay. With the peoples of primitive cultures red clay plays an important part in their life and funeral rites[6-10].

XI. ORIENTATION AND POSITION OF THE SKELETONS

There arise a number of questions which the burial-place itself is unable to answer. There are no certain data on which to build theories. What was the cause of the density of the graves? Why were they disposed side by side in a straight row stretching from north to south and never projecting either east or west? Why did the burial-place consist of three layers of graves covering a strictly limited piece of ground? Why did the skeletons lie one with its head turned to the west and the next — to the east? Why such an orientation? The objects found beside the skeletons lead us to infer that men were laid with their heads to the east and women with their heads to the west.

XII. GRAVES OF CHILDREN

Children's graves are very few in number. On 124 graves there were but six for children. And not separately buried, but together with the adult. I suppose that we have found them in so small a quantity owing to the rapid decay of children's bones. Among the double graves (adult and child) we found one presenting a special interest (grave CIX). The adult's skeleton lies on its back. A child's skeleton lies upon it. The left arm of the adult's skeleton embraces the child and presses it to its ribs (see fig. 86; table LII; table XLVIII).

Unusual ornaments distinguished all the graves of children. (Grave L was quite filled up by ornaments). On skeleton CIX was a beautifully worked porphyrite pendant (table LI, 376). On the head of skeleton CIV lay a grain of rock crystal (table LI, 367). On skeleton CI a boar tusk carved with an animal (table XLVII, 363).

The child's grave XXXa furnished a rich complex of ornaments made of boar tusks (table XIX, XX, fig. 35, 36). The skeleton itself was completely putrefied.

XIII. GRAVES WITH COPPER BRACELETS

In black earth above the graves of the burial-place, beyond its precincts — lay the remains of a skeleton. On its arms were two copper bracelets made of wire (fig. 90, table LIII, 399). This tomb does not pertain to the burial-place, and is of much later date.

XIV. BURIAL BY CREMATION

Beside the grave with the copper bracelets we found a tomb (also beyond the limits of the burial-place) attesting the cremation of the dead. A heap of ashes with burnt bones lay on a stone layer (strewn with stones) (fig. 27). We found in the ashes a burnt flint arrow-head (fig. 29, inv. 86) and a sharp ending knife-shaped splinter (fig. 28 and 29, inv. 87). Under the stone layer, but much lower was a double grave containing doubled up skeletons XXI, which likewise does not belong to the burial-place.

XV. CONSIDERATIONS IN CONNEXION WITH GRAVE XXI

The cremation rite, the traces of which have been found on the stone layer pertains to a later period than the rite according to which the dead were buried in a huddled up attitude. We have another grave containing a doubled up skeleton (XXIV), which also did not belong to the principal

burial-place. A new grave being dug, encroached on the upper part of grave XCVIII of the principal burial-place (see coloured map). We thus obtain the following picture: inhumation of the skeletons under red clay, (graves in the principal burial-place), then after a certain period inhumation of the dead in a huddled position (№ XXI and XXIV) and again after a certain period cremation (grave with copper bracelets).

XVI. THE BURIAL-PLACE AMONG OTHER MONUMENTS

The funeral rites and the inventory of the burial-place distinguish the latter from a numerous group of different monuments on the territory of Eurasia. The inventory of the burial-place and the burial rites which it attests possess some common features only with the accidental finds in the village Krivolutchye of the Samara district on the Volga and the Kitoy burial-place in the Irkutsk gov. Further some resemblance may be traced with some finds in China (Sha-Kuo-T'un in Honan) and a distant resemblance with the burial-place in Chamblandes near Lausanne (Switzerland) and in Pusztaistvánháza in Hungary[12–23].

XVII. ON THE DWELLINGS OF THE INHABITANTS OF THIS SITE

The burial-place and the locality do not furnish any data for solving this problem. Just above the bog on the western border of the slope of the mount on which the burial-place is situated we found cavities which seem to indicate the existence of dwellings of the mud-hut type. It was proposed to investigate them in the summer of 1931. But the Building Asovsteel administration destroyed these remains during the winter without any warning. It is as likely as not, that these remains had some connexion with the burial-place. It is not wholly impossible that the population of this period lived in pile dwellings on the marshes, that border in a broad stripe the river Kalmius and are covered with rushes. It is likewise possible that they lived in huts on the mount itself, higher than the burial-place. This latter supposition however is hardly likely if we consider the cold in the winter periods[24].

XVIII. OCCUPATIONS OF THE INHABITANTS OF THE «PENÍNSULA»

The inventory of the burial-place does not permit to regard them as an agricultural people. All the finds attest that hunting and fishing was their principal occupation. They produced the flint implements themselves. The finds (fig. 74—81, table XLIV) from grave LXXXIV show that a craftsman in flint implement industry was buried here. The plate ornaments, made of boar tusks attest the existence of a great number of these animals in this locality and that hunting them was largely practised. The same may be said of the deer, the teeth of which served to make beads, that have also been found in great quantity. Further fishing played a large part in the life of the population. Very few remains of fishes have however been found. A great number of tortoise shells attest that this hunting branch was very developed.

XIX. THE INVENTORY

The data provided by the inventory are too scarce to enable us to determine with certainty and in detail the activity of this Man, his material and intellectual interests, the degree of his technical achievements and the material and economic basis of his existence. The finds in the burial-place attest not a declining or degenerating state of development, not a primitive stage of the industrial activities of this Man, but a powerful physical and material strength and the prosperity of the population. We are led to presume that the latter was not small. Besides this burial-place there must have been similar burial-places in the coast region of the Asov sea which, when found, will form a link between this population and other countries and peoples. The presence of porphyrite and rock crystal in the burial-place is a proof of relations with distant countries where these materials were to be found. Porphyrite wedge-axes are not of local make (table XXVII).

XX. MATERIAL OF THE OBJECTS. STONE[25]

There are but few stone objects in the burial-place compared with those made of bone. A sort of litographic stone was used besides flint (polisher, inv. 141, fig. 34, table XVI). The second polisher is made of shale (inv. 140, fig. 34, table XVI). The rest of the objects — few in number, are likewise made of soft stone rocks (inv. 66 and 67, fig. 15).

XXI. MARBLE

We did not find many things made of marble: a pendant in grave XXV (inv. 270, fig. 70, table XL) and plates which copy those made of boar tusks in grave XXVIII (inv. 122, fig. 31).

XXII. WEDGE-AXES

In grave LI we found 2 wedges (fig. 56, tables XXVII, XXX, inv. 198, 199). Close to grave XXIX — one wedge (fig. 32, table XV, inv. 128). In grave L we found a wedge lying under beads of nacre and green porphyrite (?). This form of wedges is common to all peoples and countries and is derived from a form of Campinian tranchet[26]. This form is widely spread[27–29].

XXIII. PORPHYRITE PENDANT

The porphyrite pendant mentioned in chapter XII and found in grave CIX — attests an exceedingly elaborate technique. It is not of local make. It is a specimen of numerous trinkets similar in form, which existed from the remotest age till our time and are used both as a trinket and an amulet[30–32].

XXIV. MACES

Maces have been found in graves VIII and XXXI. The mace from grave XXIV is of later date. The mace in grave VIII (inv. 45, fig. 9 and 11, table VIII) lay on the right shoulder of the skeleton (fig. 9, table IX). Beginning from it and as far as the pelvic bones one could trace marks of the decayed helve. Material — black hornstone (?). Part of the mace is broken off. This fragment was lying close by and when applied to the mace fitted in exactly, with the exception of the outward surface of the fragment which did not fully reach the surface of the mace, the fragment being now evidently smaller in size than it had initially been. Our researches provide the following explanation: when this piece of the mace broke off, it became necessary to join the fragments. There are no pegs by means of which this fracture could have been mended. The fragments have been evidently pasted together with some gluey substance, which is at present quite destroyed. This substance formed a layer of a certain thickness between the surfaces of the fracture, which caused the fragment to somewhat project over the surface of the mace. The protruding part was accordingly scraped off and polished, in consequence of which the fragment became a few millimeters shorter. At present when the layer of the joining substance has disappeared, the fragment naturally does not quite fill in the formed cavity in the mace. The care taken in the restoration of this mace leads us to infer, that maces, as objects of production, were not of local origin. They were valued and when broken — mended. If they had been of local production, such pains would not have been taken to join the broken fragments. The second mace is of porphyrite. It lay in grave XXXI (inv. 143, fig. 38, table XIV) between the legs of the skeleton. Of the same shape. The third mace of remarkably fine workmanship was found in the grave with the doubled up skeleton, pertaining to a later date (XXIV, inv. 118). Its shape is unique in this locality. It lay on the right shoulder of the skeleton; on it one could trace marks of the wooden helve (fig. 30, table LIV). Its shape reminds that of the Susian mace, found by Morgan[33].

The mace is an ensign of strength, power, authority. It was carried by leaders, chiefs, princes. In our burial-place we found the graves of two such leaders or tribe chiefs among 124 other

graves. It would be interesting to know according to what principle the right of leadership was conferred. Curiously enough these leaders were buried beside the rest of the inhabitants.

We have reason to believe that the mace originates from the stone axe, which in ancient times had sometimes the form of a rhomb bored in the middle. Such axes, which were unfit to hatch with — their four angles being equally blunt — are found in great numbers in the neolithic age. Such axes and later maces were originally intended to strike and fight with, as is seen on the reliefs of the Assyrian kings. These four axe-angles form the origin of the four hemispherical projections in the mace[34-50].

XXV. FLINT IMPLEMENTS

Flint implements are rather numerous, but vary little and are of a uniform type. In the first place we must mention lames of different shape and size, then scrapers. The flint industry may be regarded as almost fully represented by these two types of implements. Two piercing instruments, nucleuses and fragments of inexpressive shape present no special interest. The objects of the microlithic industry are not numerous.

XXVI. KNIFE-SHAPED SPLINTERS

Knife-shaped splinters (lames retouchées) had evidently the most widespread use with the population of our burial-place. They have been found in very many graves. Their sharp edges are for the most part retouched and but rarely — sharp. The material is local flint uniformly grey, transparent, sometimes smoke-coloured merging into brown.

XXVII. SCRAPERS

Scrapers have been found in much lesser quantity than the knife-shaped splinters. They are made of the same material. Well worked specimens are very few. The greater part presents inexpressive fragments. Elaborately worked are only the specimens under inv. numbers 152 (fig. 39, 40, 41, table XXI) and 319 (fig. 81, table XLIV). Inv. 90 (fig. 29) is specially curious. Most of them are small in size. They were evidently used for working some small objects, not hides but something else. The scraper inv. 152 attracts attention (fig. 40, table XXI) and reminds by its shape the scraper found in the Grotte des Papes in Brassempouy[51].

XXVIII. IMPLEMENTS OF MICROLITHIC SIZES

Such implements have been found in small quantity. In grave XVII — on the abdomen (fig 20, 21, 23). Some are chisel-shaped (fig. 23; table XII, inv. 71). Hereto pertain — small tranchets (inv. 109) from grave XXIII and different finds (inv. 408 and 418, fig. 91; table LV and fig. 94 and 96).

XXIX. AWLS

We have found in all four implements reminding flint awls (inv. 129, fig. 33, inv. 151, fig. 39, table XXI; inv. 306, fig. 77, table XLIV). These awls could be used as other implements besides.

XXX. ARROW-HEADS

Not a single arrow-head has been found in the graves of the principal burial-place. Only in the remains of the cremated corpse above the grave with the doubled up skeletons (inv. 86, fig. 29) did we find one arrow-head. One was moreover accidentally found in the red clay covering the dead (inv. 404, fig. 91, table LV)[52].

XXXI. NUCLEUSES

Nucleuses have not been found in the very graves. They are but accidental finds in the red clay, with which the dead were covered (inv. 187, fig. 47 and 55, table XLIII and inv. 425, fig. 91, table LV).

XXXII. VARIOUS FRAGMENTS

Various fragments have been found in the graves mostly in groups, sometimes however as single finds. Some of them are undoubtedly fragments of objects (knives, scrapers), others—remains of the manufacture of these same objects; they show however likewise traces of having been used.

XXXIII. THE PROBLEM OF THE GENESIS AND DEVELOPMENT OF THE FLINT INDUSTRY IN THE COAST REGION OF THE ASOV SEA

The researches on the material lead us to infer that the flint industry of the burial-place is not related to the one in the near northern regions viz. the forest-steppe zone (Volyn, Kyiv and Tchernigiv regions). The principal forms of the flint industry of the Mariupil burial-place will have to be sought for in the south and east, in Middle and Minor Asia, whereas the forest-steppe zone is related to the Baltic industry region. The life conditions of the population as well as the climatic and economic factors were essentially different in the Asov coast and Baltic coast regions and their respective industries differed accordingly, both from the technical and formal point of view. It is impossible to draw definite inferences in the absence of both the material itself and its classification. We must indicate however one group of objects from the steppes of the Asov sea region, which is not related to the northern production i. e. the wedge-axe from grave L of our burial-place, a similar axe from grave LI (inv. 199), further the mace (of later date) from the grave with the doubled up skeleton XXIV (inv. 118) — all three of greenish porphyrite. Still further — the axe-hammer from the village Gorojene in the Kherson region[53] made of basalt, the axe-hamm r from Karakuba in the Mariupil region[54], the axe-hammer from the village Haitchulu in the Mariupil region[55] made of greenish nephrite; the hammer of greenish porphyrite in the Lugansk museum: the porphyrite pendant from our burial-place (inv. 376, table LI) and a series of other objects which do not fully correspond either by the material or the technique or the form to the northern material. They point to the south, south-east.

XXXIV. TEETH

There are numerous ornaments made of teeth of different animals. They were used as beads. But no teeth of domestic animals have however been found. Most frequent are the tusks of the wild boar and the molar teeth of the deer and the steppe marmot. The teeth were defined by the professors M. V. Pavlova, D. O. Beling, B. O. Dombrovsky[56–58].

XXXV. TUSKS OF THE WILD BOAR

Boar tusks have been found in great quantity in the burial-place. At their initial stage with perforated small holes for suspending them, these tusks served as a head-dress ornament, as for instance in the graves XVI, XXXa, LVI, LXXIV (see fig. 4, tables VI, VII, XVII, XIX, XX, XXV, XXX, XXXI, XXXVI, XXXVII and XXXVIII), and likewise as neck ornaments, as in the graves: LXIV, XXXa and CIX (tables XIX, XX, XXX, XXXI and XLVIII), and finally (grave VI) as an ornament-protection for the chest (tables VI and VII). The use of boar tusks with different peoples is a widely spread custom. They attracted attention by their enamelled bright surface and their solidity[59–65].

XXXVI. TORTOISE-SHELLS

Besides plates made of the inner valve of the shell of the river tortoise, i. e. of mother-of-pearl from graves LXXVII (inv. 281, 282, fig. 70, table XXI) and XC — XCVI (inv. 347, fig. 84, table XLIX) we found shells of round turtles with pierced small holes by which to suspend them as an ornament[66]. We found moreover remains of many river tortoises in their natural form. They were put in the graves possibly as food.

XXXVII. MOTHER-OF-PEARL

We found in the burial-place but very few objects made of nacre in the shape of above mentioned plates (see last chapter).

XXXVIII. BONE INDUSTRY

There are very few objects made of bone if we except those made of boar tusks. They may be divided in two groups: objects intended for practical use and those for ornamentation. To the first pertain awls made of ribs of animals, from graves XII (inv. 47, fig. 13), XVI (inv. 65, fig. 15), LXVI (inv. 253, fig. 64), LXXV (inv. 277, fig. 70) and LXXXII (inv. 292, fig. 72), further a plate indented at one end from grave XVI (inv. 63, fig. 15, table XII) and finally seven pipes made of a bird's tarsus and adorned with transverse incisions from grave VIII (inv. 40, fig. 11, tables IX and X). Among bone ornaments must be mentioned a carved figure representing the fore part of an animal (hog?) from grave VIII (inv. 39, fig. 12, table X). Why are there so few bone objects? Possibly, according to the burial ritual such objects, as well as ceramic ware were not placed in the graves. The indented plate is a ripple for combing tow. It is possible that it was used as a tool for ornamenting ceramic ware[70-75].

XXXIX. PIPES

In grave VIII, beside the left arm of the skeleton lay seven pipes in a row, (fig. 11, tables IX and X) crumbled by the earth. The longest pipe measured 0,10 m. in length. They are made of birds' bones. The surface is adorned with incisions. They were possibly used as musical instruments. The way in which they were disposed on the skeleton reminds the so called syrinx. Such musical instruments are often met with in primitive peoples and ancient cultures up to this day.

XL. FIGURES OF DIFFERENT ANIMALS

Such carvings are rare in the burial place. The first — already mentioned — was found in grave VIII (inv. 39, fig. 12, table X). The second belonged to grave CI (inv. 363, fig. 85, table XLVII) and evidently represents a hog. It renders all the characteristic features of this animal as far as this is possible in such a schematic figure. These carvings were originally intended for ornaments, but it is not impossible that they were symbolic figures, amulets, talismans, images of totems. Figures of animals both as ornaments and as symbolic images are known to have existed in different countries in all ages[83-85].

XLI. PLATES OF BOAR TUSKS

Plates made of boar tusks — quadrangular and elongated, are the ornament most frequently found in the burial-place. These plates may be divided in three types: short, broad and narrow. They are elaborately worked. They were sewn on the leather or tissue in the manner shown on fig. 2a. Their edges sometimes bear enigmatic incisions, now single, now in groups. The plates adorned different parts of the garments and have been found on the skeletons from the skull to the feet.

XLII. BEADS

We classify as beads all the types of pendants-ornaments.

A. Round beads of bone perforated on the side.

Б. Flat nacre beads made of river shells.

В. Flat, thick nacre beads, crescent-shaped.

Г. Perforated teeth of different animals.

Д. Black heshir beads of cylindrical shape.

Group A is the main one. The beads are ball-shaped, of different size, made of one bone. The hole for suspending them is perforated on the side. We know such beads from accidental finds in Krivolutchye in the Samara district on the Volga, further from similar finds in the Kitoy burial-place and still further from those in Sha-Kuo-T'un in China. We must likewise mention the closely related forms in the Grotte des Morts, near Durford in Gard[86-90].

Flat, round beads of mother-of-pearl (group Б) are not less frequent. They are made of the middle (inner) valve of the shell of the river tortoise. The crescent beads (group В) are made of the same shell valves likewise. We presume that these last two groups were evidently used as

ornaments, but likewise and even to a greater extent as a barter unit, as is the custom with numerous peoples at the primitive stages of culture. The fourth group (Г) consists of a great number of teeth of different animals: the deer, the steppe marmot, the badger and others. They are always perforated in their radical parts in order to suspend them[91-97].

Perforated deer teeth have been often met with in our burial-place. They evidently attracted attention by their singular shape and shiny surface. It is possible that their widespread use answered some ideological purpose as well; may be the tooth was regarded as a talisman, a symbol of some idea[99-106]. Black heshir beads in the shape of short perforated cylinders with very narrow, apertures (group Д) have been found very rarely and mostly as single specimens.

XLIII. PECULIAR FEATURES OF GRAVES LXXXIV AND LXXXIX.

The inventory complexes of these graves are peculiar. This inventory consists almost without exception of objects of the flint industry. We found in grave LXXXIV an admirably worked scraper (inv. 319, fig. 74, table XLIV and fig. 81) and several scrapers presenting a lesser interest, one sharp burin (inv. 306, fig. 74, table XLIV and fig. 76), further fourteen fragments of inexpressive form, an assorted group of broad and narrow knife-shaped fragments, knife-shaped elongated scrapers (fig. 29, table XLIV and fig. 76) and, finally, a polishing stone (inv. 324, fig. 74). The whole complex of objects attests that here was buried a craftsman in flint industry, along with his tools and materials. The same may be said concerning grave LXXXIX.

XLIV. PECULIAR FEATURES OF THE INVENTORY OF THE MARIUPIL BURIAL-PLACE

The burial-place contained: objects of everyday use in small quantity, further very numerous ornaments and finally symbols of social and law régime.

The objects of the first group are few in number and uniform as to their type. The second group — ornaments — is quantitatively much richer, but does not show any variety in its character. The third group of objects is very small in number and quite uniform in type, — I speak of the maces. There were no other objects of the same character as the latter.

Ornaments play a predominating part in the inventory of the burial-place; objects of household use are found among them but as single specimens.

XLV. POTTERY

No ceramic ware has been found in the burial-place. Two insignificant pottery fragments found in the earth which covered the dead did not pertain to the funeral ritual. This find seems to imply, that such pottery existed at the time and was used by the population that left this burial-place.

XLVI. THE TRADE OR BARTER ROUTES

Objects made of such materials as porphyrite (inv. 316, fig. 87, table LI), next the wedge-axes (inv. 128, table XV and inv. 199, fig. 56, table XXVII) and the rock-crystal (inv. 367, fig. 87, table LI) are not of local origin. These materials were brought here from other countries. The nearest, where these minerals were to be found were the Caucasus and further the Ural mountains — to the east, and Hungary — to the west. Whence were these materials brought? Admitting that they penetrated here from other countries, we believe it possible to affirm that these countries lay to the East and not to the West. The whole complex of the inventory of our burial-place manifests the closest relationship with objects that point to the remote East: the finds in Krivolutchye on the Volga, in the Kitoy and Basaikha burial-places on the Enissey and in a group of burial-places closely connected with them, further the find in the cave Sha-Kuo-T'un in China, — all these indicate the course of the evolution of the objects which form the inventory of the burial-place. All the available material of the Western burial-places (Chamblandes, Pusztaistvánháza etc.) is of much later date and to our opinion is undoubtedly related with our material in the Ukraine.

I describe in this summary only the principal typical graves and those which may be regarded as a rarity. I do not at all touch upon the data of the rest of the graves because of their more or less great uniformity in type.

Graves VI—VII. The skeleton lay at a depth of 1 m. under the ground surface, the head to the west, with outstretched legs and with hands folded on the pelvic bones. Satisfactorily preserved (fig. 4 and table IX). Covered thickly with red clay. On the skull lay two boar tusks with their radical parts directed backwards, the points projecting over the forehead; the radical parts were perforated (all the complex of the objects of this grave is shown on fig. 5). Beginning from the neck and as far as the loins the whole chest and part of the abdomen were covered with boar tusks, disposed in such a manner, that the sharp end of one tusk pointed in a direction opposite to the one in which pointed the sharp end of the next, and so on. The tusks thus formed an armour-like cover on the front part of the body (tables VI and VII). A little higher than the right elbow lay three narrow plates of boar tusks; at the waist, on the abdomen – three similar plates. On the knees lay two rectangular broad plates of the same material and between them a third triangular plate. Between the femoral bones lay the following objects: two flint knife-shaped splinters (table XV, inv. 9 and 21, fig. 6 and 7), two fragments of similar splinters, four flint fragments; remains of two river tortoises; a pendant made of a tooth; an awl made of a tubular bone. On the legs, on their lower part, lay a knife-shaped splinter (fig. 8). Besides the three plates which lay on the knees, similar plates lay under them. The plates encircled the legs as a girdle. They were evidently sewn on the garments. The latter, however, must have been very narrow if six plates sufficed to encompass the leg part of the garment. It was impossible to walk in such garments. I presume that the latter consisted of two parts, the front and the back part not sewn together; on each part were sewn three plates.

Grave VIII. 1 m. from the surface. Filled up with red clay. Skeleton lay on the back, with head to the north-east and hands folded on the pelvic bones (fig. 9). On the skull lay a head-band of broad plates made of boar tusks; on the loins — a girdle of similar but narrow plates (table IX). Under the left elbow and on the left part of the abdomen lay in a row seven pipes made of birds' bones, with transverse incisions (inv. 40, tables IX and X). Here, likewise on the loins, lay beads in a heap (flat beads of mother-of-pearl); on the right shoulder beside the head — a stone mace (fig. 11, tables VIII and IX, inv. 45); lower on the left side — a flint knife-shaped splinter (inv. 41, fig. 12). Nearer to the right shoulder — a heap of nacre beads and two beads of black heshir. On the knee parts — a transverse row of plates made of boar tusks. There were ix such plates on the knees (fig. 30, table VIII). They encircled the bones like a girdle and ended in two elongated triangular plates (inv. 31, fig. 12). A similar row of plates lay lower than the knees on the right ankle bone (table VIII). On the place of the abdomen lay a bone carved with the fore part of an animal (inv. 39, table X, fig. 12). Here also was a pierced shell of a turtle.

Grave XVII. Skeleton lay 1 m. from the surface. It was covered with red clay, the head to the east, with slight inclination to the south. The right hand lay on the pelvic bones. As to the left arm, only the bones of the palm have reached down to us; these also lay on the pelvis. On the skeleton have been found: under the middle part of the right humerus (fig. 20) a flint knife-shaped splinter (inv. 68, fig. 21 and 22, table XII). Parallel to the right humerus lay a whole series of miniature flint implements in the form of chisels and knives (fig. 23, table XII).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

А. РИСУНКИ:

1. План „півострова", де був могильник, на окремому листі, між сторінками 6 та 7.
2. Профіль кістяка 11
2а. Спосіб пришивати платівки 46
3. Деталь окраси на ліктях кістяка IV—V . . . 56
4. Кістяк поховання VI 57
5. Рисунок-схема комплексу речей поховань IV, V та VI 58
6. Ножуватий відщепок (скалка) поховання VI . . . 58
7. Частина кремінного ножуватого відщепка поховання VI 59
8. Кремінний ножуватий відщепок поховання VI 59
9. Кістяк поховання VIII 60
10. Рисунок-схема комплексу речей між похованнями VI—VIII 60
11. Рисунок-схема комплексу речей поховання VIII 61
12. Рисунок-схема комплексу речей поховання VIII 62
13. Кістяна швайка поховання XII 62
14. Рисунок-схема речей поховання XIII 63
15. Рисунок-схема комплексу речей поховань XV та XVI 64
16. Кремінний скребок поховання XV 64
17. Кремінний ножуватий скребок поховання XV 64
18. Кремінний ножуватий відщепок поховання XVI 65
19. Кремінний ножуватий скребок поховання XVI 65
20. Кістяк поховання XVII 65
21. Рисунок-схема комплексу речей поховань XVII та XVIII 66
22. Кремінний ніж поховання XVII 66
23. Кремінні відщепки в формі ножиків та доліт поховання XVII 67
24. Кремінний ножуватий відщепок поховання XVIII 67
25. Кістяк поховання XX 67
26. Рисунок-схема комплексу речей поховання XX 68
27. Загальний вигляд кам'яної кладки поховання XXI 69
28. Кремінний наконечник списа чи стріли над похованням XXI 70
29. Рисунок-схема комплексу речей поховань XXI та XXII 70
30. Кістяк поховання XXIV 71
31. Рисунок-схема комплексу речей поховань XXIV та XXV 72

LIST OF ILLUSTRATIONS

A. FIGURES:

1. Map of the «peninsula» — where the burial-place was situated — on a separate sheet
2. Profile of a skeleton 11
2a. How the plates were sewed on 46
3. Detail of ornament on the elbows of skeleton IV — V 56
4. Skeleton from grave VI 57
5. Schematic design of the complex of objects from graves IV — V and VI 58
6. Flint knife-shaped splinter from grave VI 58
7. Part of flint knife-shaped splinter from grave VI 59
8. Flint knife-shaped splinter from grave VI . . . 59
9. Skeleton from grave VIII 60
10. Schematic design of the complex of objects between the graves VI — VIII 60
11. Schematic design of the complex of objects from grave VIII 61
12. Schematic design of the complex of objects from grave VIII 62
13. Bone awl from grave XII 62
14. Schematic design of the complex of objects from grave XIII 63
15. Schematic design of the complex of objects from grave XV and XVI 64
16. Flint scraper from grave XV 64
17. Flint fabricator from grave XV 64
18. Flint implement from grave XVI 65
19. Flint implement from grave XVI 65
20. Skeleton from grave XVII 65
21. Schematic design of the complex of objects from graves XVII and XVIII 66
22. Flint knife from grave XVII 66
23. Flint knife-shaped chisels from grave XVII . . . 67
24. Flint knife-shaped splinter from grave XVIII . . 67
25. Skeleton from grave XX 67
26. Schematic design of the complex of objects from grave XX 68
27. General aspect of a stone layer in grave XXI . 69
28. Flint spear-head over grave XXI 70
29. Schematic design of the complex of objects from graves XXI and XXII 70
30. Skeleton from grave XXIV 71
31. Schematic design of the complex of objects from graves XXIV and XXV 72

32. Кам'яна сокирка біля поховання XXIX . . . 74
33. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXIX 75
34. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXX 75
35. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXXa 76
36. Рисунок-схема комплексу речей поховання XXXa 77
37. Кістяк поховання XXXI 78
38. Рисунок-схема комплексу речей поховань XXXI та XXXIII 78
39. Рисунок-схема комплексу речей з поховань XXXIV—XXXVI та XXXIX 79
40. Кремінний скребок поховання XXXIV—XXXVI 79
41. Кремінний скребок поховання XXXIV—XXXVI 79
42. Рисунок-схема комплексу речей поховання XLIII 80
43. Середня частина кістяка XLIV 80
44. Рисунок-схема комплексу речей поховання XLIV 81
45. Деталь кістяка поховання XLV 82
46. Кістяк поховання XLVII 82
47. Рисунок-схема комплексу речей поховань XLVII, XLIX та L 82
48. Рештки кістяка поховання XLIX 83
49. Ножувата скалка поховання XLIX 83
50. Ножувата скребачка поховання XLIX . . . 83
51. Ножувата скалка поховання XLIX 83
52. Ножувата скалка поховання XLIX 84
53. Ножувата скалка поховання XLIX 84
54. Ножувата скалка біля поховання L 84
55. Кремінний нуклеус біля поховання L 85
56. Рисунок-схема комплексу речей поховання LI . 86
57. Рисунок-схема комплексу речей поховань LIII та LV 87
58. Рештки кістяка поховання LIV 87
59. Рисунок-схема комплексу речей поховання LIV 88
60. Ножувата скалка-скребачка поховання LV . . 8
61. Рисунок-схема комплексу речей поховання LVI 90
62. Пояс із платівок поховання LVI 91
63. Кремінна ножувата скалка поховання LVI . . 91
64. Рисунок-схема комплексу речей поховань LVII, LVIII, LIX, LXI, LXIV, LXVI, LXVII та LXVIII 92
65. Кремінна ножувата скребачка поховання LVII 93
66. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXIV 94
67. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXIV 95
68. Кістяк поховання LXXV 96
69. Кремінна ножувата скребачка поховання LXXV 96
70. Рисунок-схема комплексу речей поховань LXXV та LXXVII 97
71. Рештки кістяка поховання LXXVII 97
72. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXXII 98
73. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXXIII 99

32. Small axe close to grave XXIX 74
33. Schematic design of the complex of objects from grave XXIX 75
34. Schematic design of the complex of objects from grave XXX 75
35. Schematic design of the complex of objects from grave XXX-a 76
36. Schematic design of the complex of objects from grave XXX-a 77
37. Skeleton from grave XXXI 78
38. Schematic design of the complex of objects from graves XXXI and XXXIII 78
39. Schematic design of the complex of objects from graves XXXIV — XXXVI and XXXIX 79
40. Flint scraper from graves XXXIV — XXXVI . . 79
41. Flint scraper from graves XXXIV — XXXVI . . 79
42. Schematic design of the complex of objects from grave XLIII 80
43. Middle part of skeleton from grave XLIV . . . 80
44. Schematic design of the complex of objects from grave XLIV 81
45. Detail of skeleton from grave XLV 82
46. Skeleton from grave XLVII 82
47. Schematic design of the complex of objects from graves XLVII, XLIX and L 82
48. Remains of skeleton from grave XLIX 83
49. Knife from grave XLIX 83
50. Knife-shaped fabricator from grave XLIX 83
51. Knife from grave XLIX 83
52. Knife-shaped splinter from grave XLIX 84
53. Knife-shaped splinter from grave XLIX 84
54. Knife from grave L 84
55. Flint nucleus from grave L 85
56. Schematic design of the complex of objects from grave LI 86
57. Schematic design of the complex of objects from graves LIII and LV 87
58. Remains of skeleton from grave LIV 87
59. Schematic design of the complex of objects from grave LIV 88
60. Knife-shaped scraper from grave LV 89
61. Schematic design of the complex of objects from grave LVI 90
62. Plate-belt from grave LVI 91
63. Flint knife from grave LVI 91
64. Schematic design of the complex of objects from graves LVII, LVIII, LIX, LXI, LXIV, LXVII and LXVIII 92
65. Flint knife-shaped scraper from grave LVII . . 93
66. Schematic design of the complex of objects from grave LXXIV 94
67. Schematic design of the complex of objects from grave LXXIV 95
68. Skeleton from grave LXXV 96
69. Flint knife-shaped fabricator from grave LXXV 96
70. Schematic design of the complex of objects from graves LXXV and LXXVII 97
71. Remains of skeleton from grave LXXVII . . . 97
72. Schematic design of the complex of objects from grave LXXXII 98
73. Schematic design of the complex of objects from grave LXXXIII 99

74. Рисунок-схема комплексу речей поховання LXXXIV 100
75. Ножувата скалка поховання LXXXIV 101
76. Ножувата скалка поховання LXXXIV 101
77. Скребачка в формі списа поховання LXXXIV 101
78. Ножувата скребачка поховання LXXXIV . . 101
79. Ножувата скребачка поховання LXXXIV . . . 101
80. Ножувата скребачка поховання LXXXIV . . . 101
81. Кругла скребачка поховання LXXXIV 102
82. Рисунок-схема комплексу речей поховань LXXXVI—LXXXVIII 102
83. Кістяк поховання LXXXIX 103
84. Рисунок-схема комплексу речей поховань LXXXIX та XC—XCVI 104
85. Рисунок-схема комплексу речей поховань XCVII, XCVIII, C, CI, CIII 105
86. Кістяк поховання CIX 107
87. Рисунок-схема комплексу речей поховань CIV, CV, CVI, CIX, CXI і CXIV 108
88. Кістяк поховання CXI 108
89. Рисунок-схема комплексу речей поховань CXVII, CXVIII — CXXI, CXXII, CXXIII та CXXIV 110
90. Мідні браслети окремого поховання біля могильника 111
91. Рисунок-схема речей з випадкових знахідок у могильнику 111
92. Кругла скребачка 112
93. Ножувата скребачка 112
94. Клин мікролітичного виробництва 112
95. Ножувата скребачка 112
96. Клин мікролітичного виробництва 112
97. Ножувата скребачка 113
98. Скребачка 113

Б. ТАБЛИЦІ:

Портрет Олександра Андрійовича Спіцина (з фотографії, що ласкаво надіслала нам Олена Олександрівна Спіцина).

I. Місце могильника і м. Маріюпіль.
II. Могильник. Смуга «червоної землі».
III. Початок праці над дослідами могильника.
IV. Могильник під час розчистки кістяків.
V. Кістяки могильника першого нашарування після розчистки.
VI. Кістяк VI і деталь (череп) кістяка XII.
VII. Ікла вепра — окраса кістяка VI.
VIII. Нижня частина кістяка VIII і булава з того самого поховання.
IX. Верхня частина кістяка VIII.
X. Кістяні дудочки, зображення тварини з поховання VIII та платівки з попередніх знахідок.
XI. Речі з поховання XIII.
XII. Речі з поховань XVI та XVII.
XIII. Загальний вигляд подвійного поховання XXI, що не належить до основного могильника.

74. Schematic design of the complex of objects from grave LXXXIV 100
75. Knife-shaped splinter from grave LXXXIV . . . 101
76. Knife-shaped splinter from grave LXXXIV . . . 101
77. Scraper-borer from grave LXXXIV 101
78. Knife-shaped scraper from grave LXXXIV . . . 101
79. Knife-shaped scraper from grave LXXXIV . . . 101
80. Knife-shaped scraper from grave LXXXIV . . . 101
81. Round scraper from grave LXXXIV 102
82. Schematic design of the complex of objects from graves LXXXVI — LXXXVIII 102
83. Skeleton from grave LXXXIX 103
84. Schematic design of the complex of objects from graves LXXXIX and XC — XCVI 104
85. Schematic design of the complex of objects from graves XCVII, XCVIII, C, CI, CIII 105
86. Skeleton from grave CIX 107
87. Schematic design of the complex of objects from graves CIV, CV, CVI, CIX, CXI and CXIV . . . 108
88. Skeleton from grave CXI 108
89. Schematic design of the complex of objects from graves CXVII, CXVIII — CXXI, CXXII, CXXIII and CXXIV 110
90. Copper bracelet from a separate grave near the burial-place 111
91. Schematic design of the objects from accidental finds in the burial-place 111
92. Scraper from accidental finds 112
93. Knife-shaped scraper from accidental finds . . . 112
94. Flint wedge of microlithic production from accidental finds 112
95. Knife-shaped scraper from accidental finds . . 112
96. Wedge of microlithic production from accidental finds 112
97. Knife-shaped fabricator from accidental finds . . 113
98. Scraper from accidental finds 113

B. TABLES:

Portrait of Prof., A. A. Spitzyn, member of the State Academy of the History of Material Culture (after a photo placed at the author's disposal by his widow)

I. Site of the burial-place and town Mariupil.
II. Burial-place. Stripe of «red earth».
III. Excavation of the skeletons. Initial stage of the works.
IV. Burial-place during the excavation of the skeletons.
V. Skeletons of the burial-place in the first earth layer after clearing.
VI. Skeleton VI and detail (skull) of skeleton XII.
VII. Tusks of wild—boar ornament on skeleton VI.
VIII. Lower part of skeleton VIII and mace from the same grave.
IX. Upper part of skeleton VIII.
X. Bone pipes, figure of an animal from grave VIII and plates of anterior findings.
XI. Objects from grave XIII.
XII. Objects from graves XVI and XVII.
XIII. General view of double grave XXI not pertaining to the principal burial-place.

XIV. Булави з поховань XXIV та XXXI.
XV. Кремінне знаряддя з поховань: IV—V, VI—VII, XII, XVIII, XXV, XXIX.
XVI. Кам'яні гладілки.
XVII. Кістяки поховань XIV, XXXI, XXXa, XXX.
XVIII. Платівки з поховань XXXa, XVIII.
XIX. Кістяки поховань XXXa, XXXI та XIV.
XX. Шийна та головна окраса поховання XXXa.
XXI. Речі з поховань XXXIV, XXXV, XXXVI та LXXVII.
XXII. Кістяк поховання XLIV.
XXIII. Платівки й намисто з поховання XLIV.
XXIV. Намисто з поховання XLIV та деталь поховання L.
XXV. Деталь поховання L.
XXVI. Верхня й нижня частина поховання L.
XXVII. Клини з поховання LI.
XXVIII. Поховання LV і череп кістяка LI.
XXIX. Платівки поховання LV.
XXX. Поховання LI та кістяк LVI.
XXXI. Поховання LVI і деталь його.
XXXII. Кістяк LVI.
XXXIII. Платівки з поховання LVI.
XXXIV. Платівки поховання LVI.
XXXV. Платівки поховання LVI.
XXXVI. Кістяк поховання LXXIV.
XXXVII. Верхня частина кістяка LXXIV.
XXXVIII. Череп кістяка LXXIV та верхня частина кістяка LXXXIII.
XXXIX. Намисто та платівки поховання LXXIV.
XL. Речі з поховань LXIV та LXXV.
XLI. Платівки з поховання LXXXII.
XLII. Платівки та ножувата річ поховання LXXXIII.
XLIII. Кремінне знаряддя поховань XLIX, L, та LXXXIV
XLIV. Кремінне знаряддя поховань XLIX, L та LXXXIV.
XLV. Деталь кістяка LXXXVI.
XLVI. Кремінне знаряддя поховання LXXXIX.
XLVII. Платівки й намисто з поховання CI.
XLVIII. Деталь поховання CIX (череп дитини) та поховання LXXXIX.
XLIX. Платівки і кремінне знаряддя з поховань XC—XCVI.
L. Намисто з зубів тварин та кістки з поховань XC—XCVI, CXIV, CXVII.
LI. Речі з поховань CIV та CIX.
LII. Кістяк CIX.
LIII. Речі поховання CXXIII та поховання з мідними браслетами.
LIV. Поховання XXIV.
LV. Випадкові знахідки на могильнику.
Плян поховань могильника (кольоровий).

XIV. Maces from graves XXIV and XXXI.
XV. Flint implements from graves: IV—V, VI—VII, XII, XVIII, XXV, XXIX.
XVI. Polishing stones.
XVII. Skeletons from graves XIV, XXXI, XXX-a, XXX.
XVIII. Plates from graves XXX-a, XVIII.
XIX. Skeletons from graves XXX-a, XXXI and XIV.
XX. Neck and head ornaments from grave XXX-a.
XXI. Objects from graves XXXIV, XXXV, XXXVI and LXXVII.
XXII. Skeletons from grave XLIV.
XXIII. Plates and beads from grave XLIV.
XXIV. Beads from grave XLIV and detail of grave L.
XXV. Detail of grave L.
XXVI. Upper and lower parts of grave L.
XXVII. Wedges from grave LI.
XXVIII. Grave LV and skull of skeleton LI.
XXIX. Plates from grave LV.
XXX. Grave LI and skeleton LVI.
XXXI. Grave LVI and detail of it.
XXXII. Skeleton from grave LVI.
XXXIII. Plates from grave LVI.
XXXIV. Plates from grave LVI.
XXXV. Plates from grave LVI.
XXXVI. Skeleton from grave LXXIV.
XXXVII. Upper part of skeleton LXXIV.
XXXVIII. Skull of skeleton LXXIV and upper part of skeleton LXXXIII.
XXXIX. Beads and plates from grave LXXIV.
XL. Objects from graves LXIV and LXXV.
XLI. Plates from grave LXXXII.
XLII. Plates and knife-formed object from grave LXXXIII.
XLIII. Flint implements from graves XLIX, L and LXXXIV.
XLIV. Flint implements from graves XLIX, L and LXXXIV.
XLV. Detail of skeleton LXXXVI.
XLVI. Flint implements from grave LXXXIX.
XLVII. Plates and beads from grave CI.
XLVIII. Details of graves CIX (child skull) and LXXXIX.
XLIX. Plates and flint implements from graves XC—XCVI.
L. Beads made of teeth of animals and bone, from graves XC—XCVI, CXIV, CXVII.
LI. Objects from graves CIV and CIX.
LII. Skeleton CIX.
LIII. Objects from grave CXXIII and from grave with copper bracelets.
LIV. Skeleton XXIV.
LV. Accidental findings in the burial-place.
Plan of the burial-place (in colour).

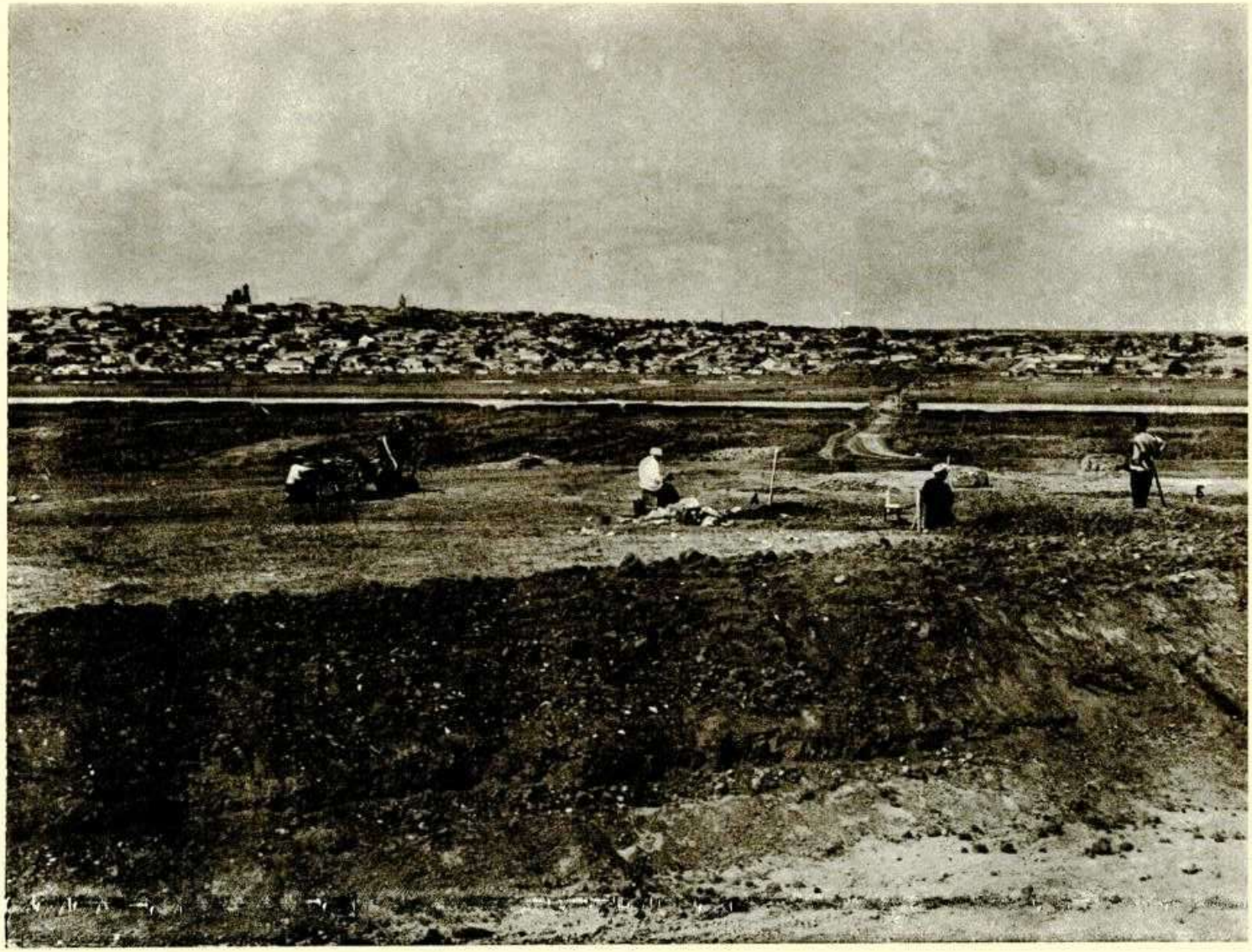

I

МІСЦЕ МОГИЛЬНИКА І М. МАРІЮПІЛЬ
SITE OF THE BURIAL-PLACE AND TOWN MARIUPIL

elib.nlu.org.ua

II

МОГИЛЬНИК. СМУГА «ЧЕРВОНОЇ ЗЕМЛІ»
BURIAL-PLACE. STRIPE OF «RED EARTH»

elib.nlu.org.ua

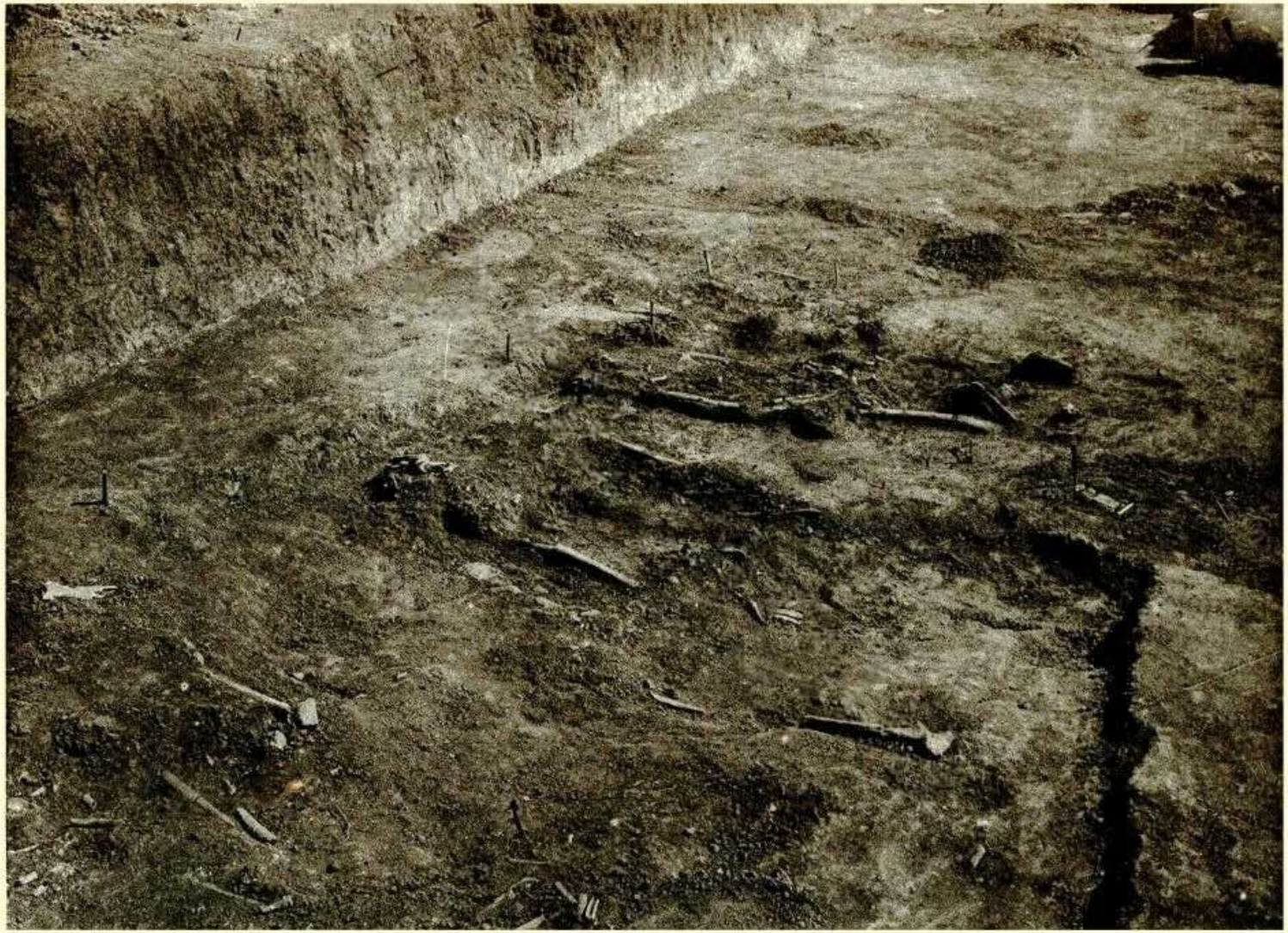

III

ПОЧАТОК ПРАЦІ НАД ДОСЛІДАМИ МОГИЛЬНИКА
EXCAVATION OF THE SKELETONS, INITIAL STAGE OF THE WORKS

elib.nlu.org.ua

IV

МОГИЛЬНИК ПІД ЧАС РОЗЧИСТКИ КІСТЯКІВ
BURIAL-PLACE DURING THE EXCAVATION OF THE SKELETONS

elib.nlu.org.ua

V

КІСТЯКИ МОГИЛЬНИКА ПЕРШОГО НАШАРУВАННЯ ПІСЛЯ РОЗЧИСТКИ
SKELETONS OF THE BURIAL-PLACE IN THE FIRST EARTH LAYER AFTER CLEARING

elib.nlu.org.ua

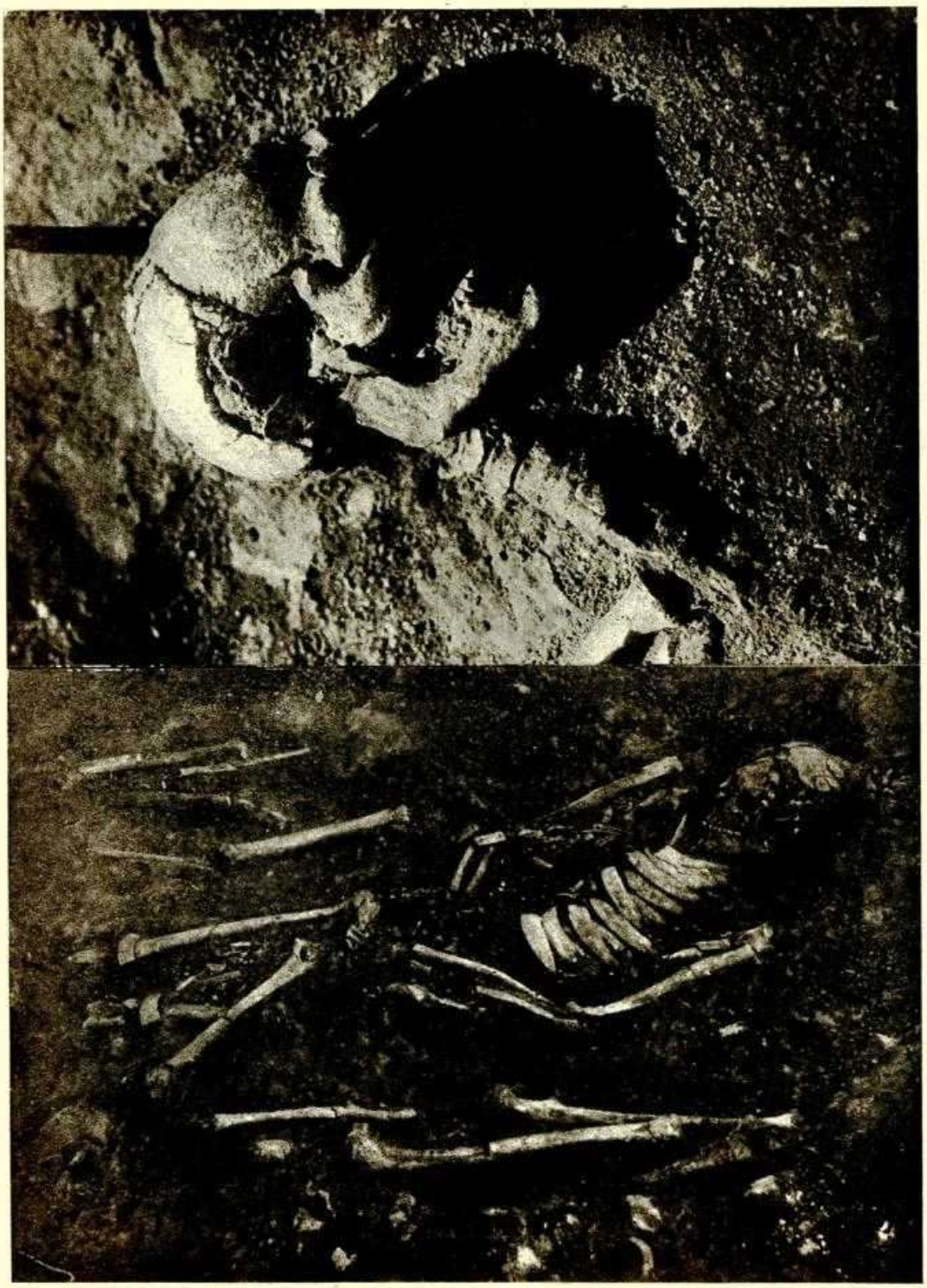

VI

КІСТЯК VI І ДЕТАЛЬ (ЧЕРЕП) КІСТЯКА XII
SKELETON VI AND DETAIL (SKULL) OF SKELETON XII

elib.nlu.org.ua

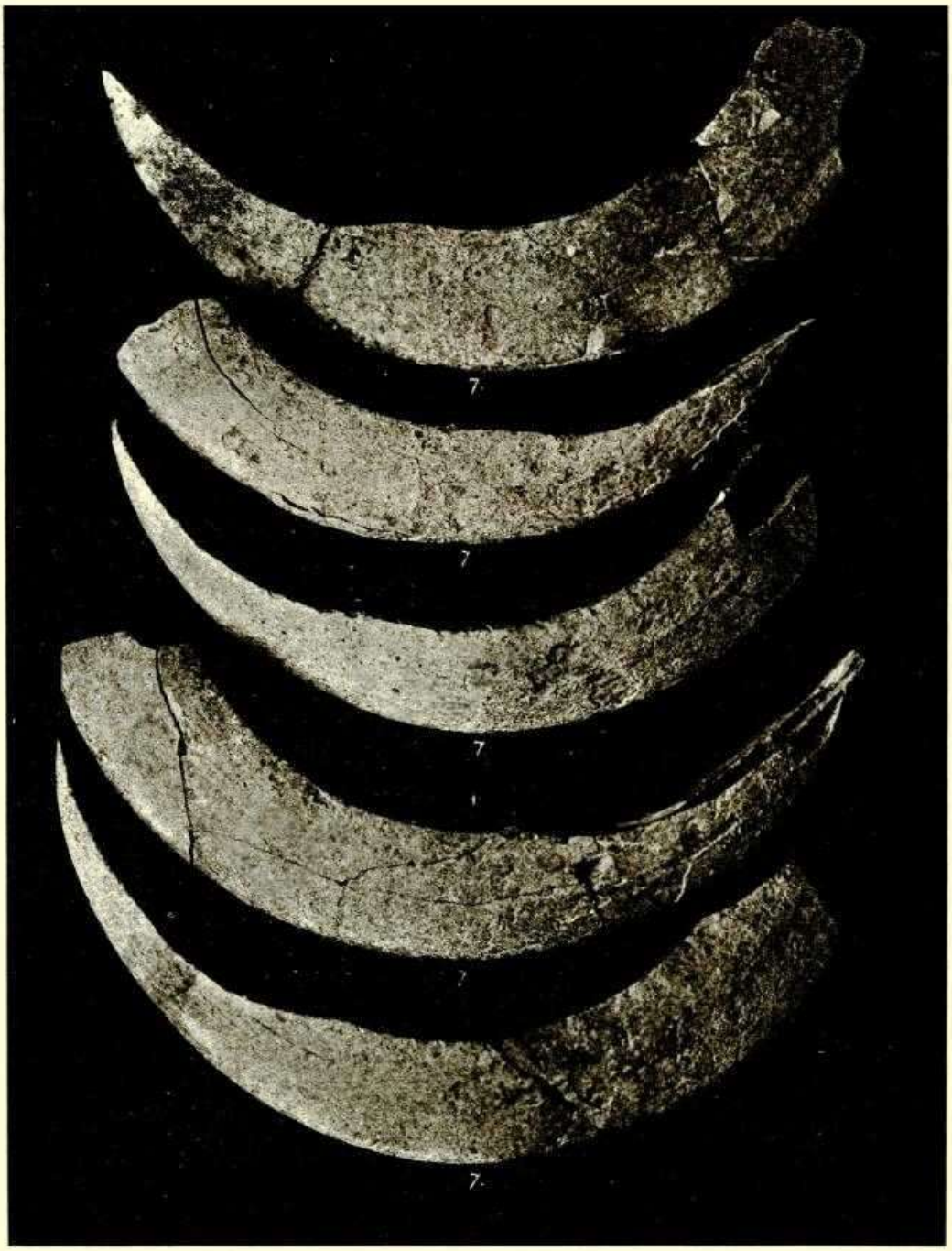

VII

ІКЛА ВЕПРА — ОКРАСА КІСТЯКА VI
TUSKS OF WILD BOAR — ORNAMENT ON SKELETON VI

elib.nlu.org.ua

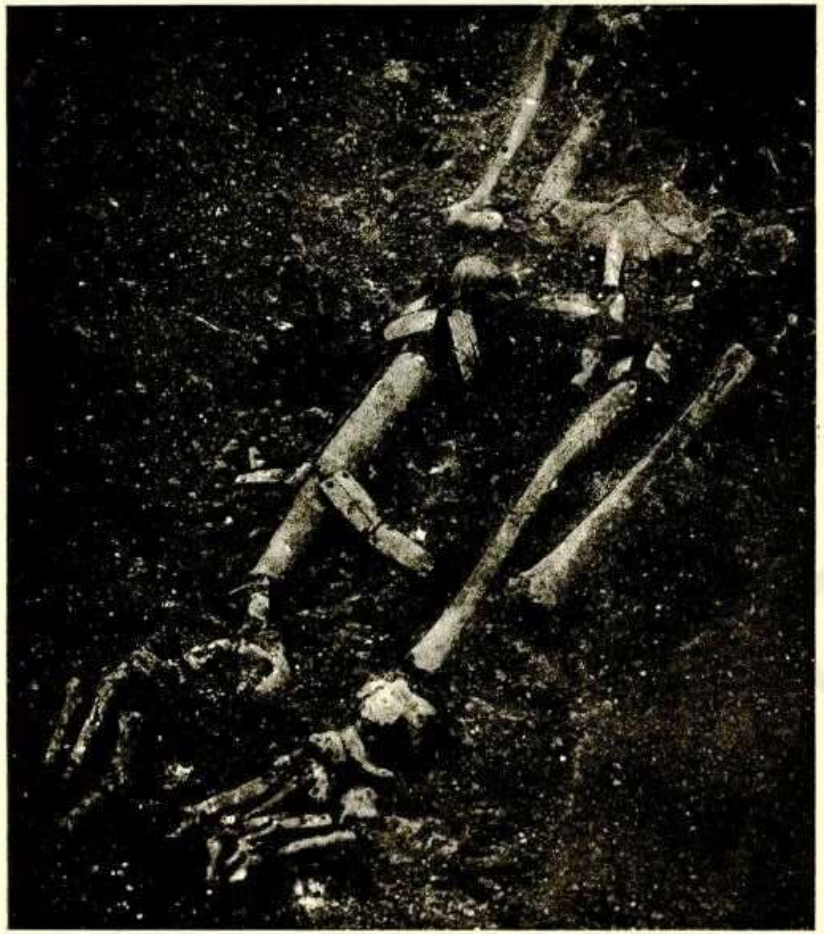

VIII

НИЖНЯ ЧАСТИНА КІСТЯКА VIII І БУЛАВА З ТОГО САМОГО ПОХОВАННЯ
LOWER PART OF SKELETON VIII AND MACES FROM THE SAME GRAVE

elib.nlu.org.ua

IX

ВЕРХНЯ ЧАСТИНА КИСТЯКА VIII
UPPER PART OF SKELETON VIII

elib.nlu.org.ua

X

КІСТЯНІ ДУДОЧКИ, ЗОБРАЖЕННЯ ТВАРИНИ З ПОХОВАННЯ Ч. VIII, ТА ПЛАТІВКИ З ПОПЕРЕДНІХ ЗНАХІДОК

BONE PIPES, FIGURE OF AN ANIMAL FROM GRAVE VIII, AND PLATES OF ANTERIOR FINDINGS

elib.nlu.org.ua

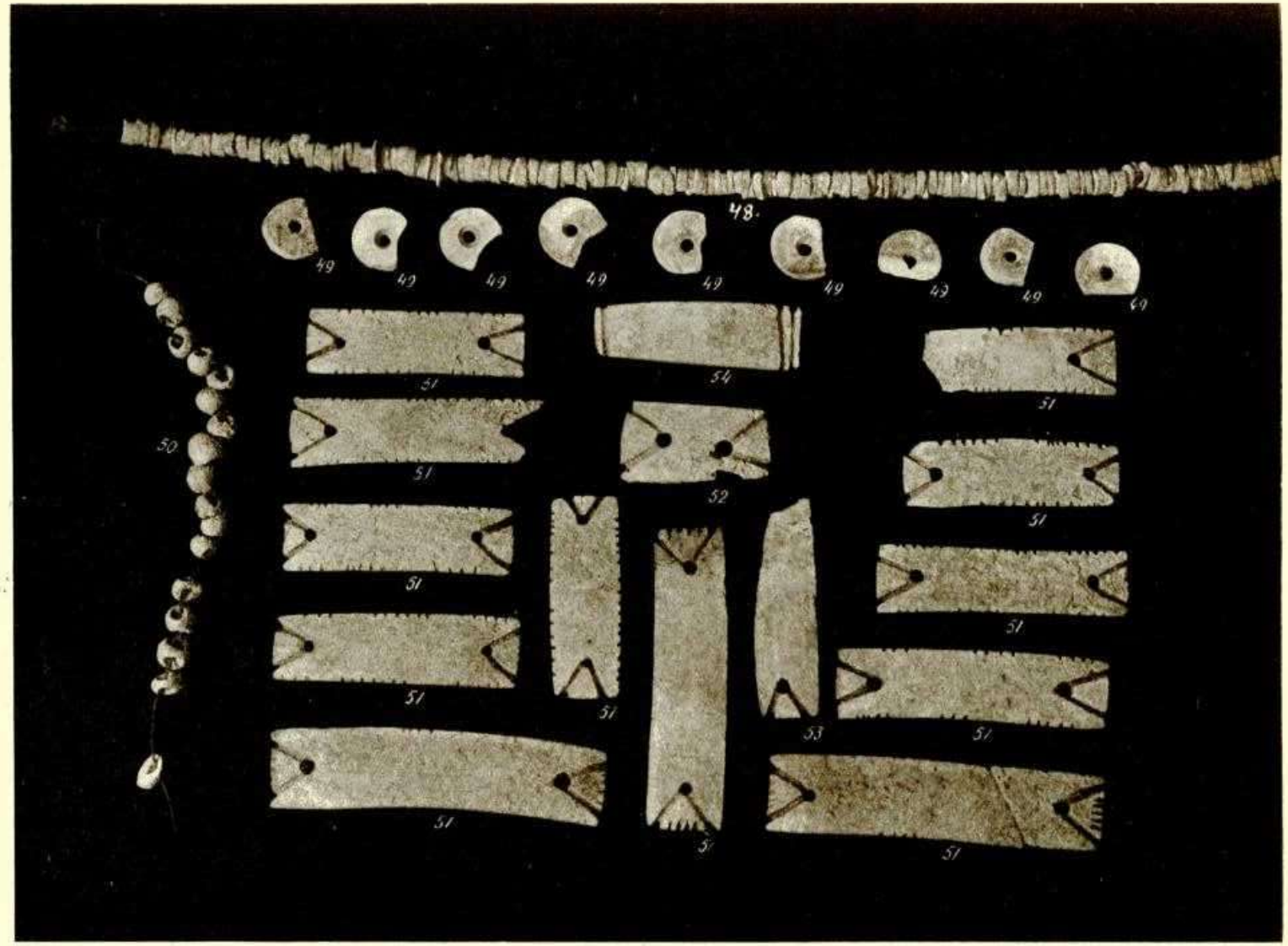

XI

РЕЧІ З ПОХОВАННЯ Ч. XIII
OBJETS FROM GRAVE XIII

elib.nlu.org.ua

РЕЧІ З ПОХОВАНЬ ЧЧ. XVI ТА XVII
OBJETS FROM GRAVES XVI AND XVII

elib.nlu.org.ua

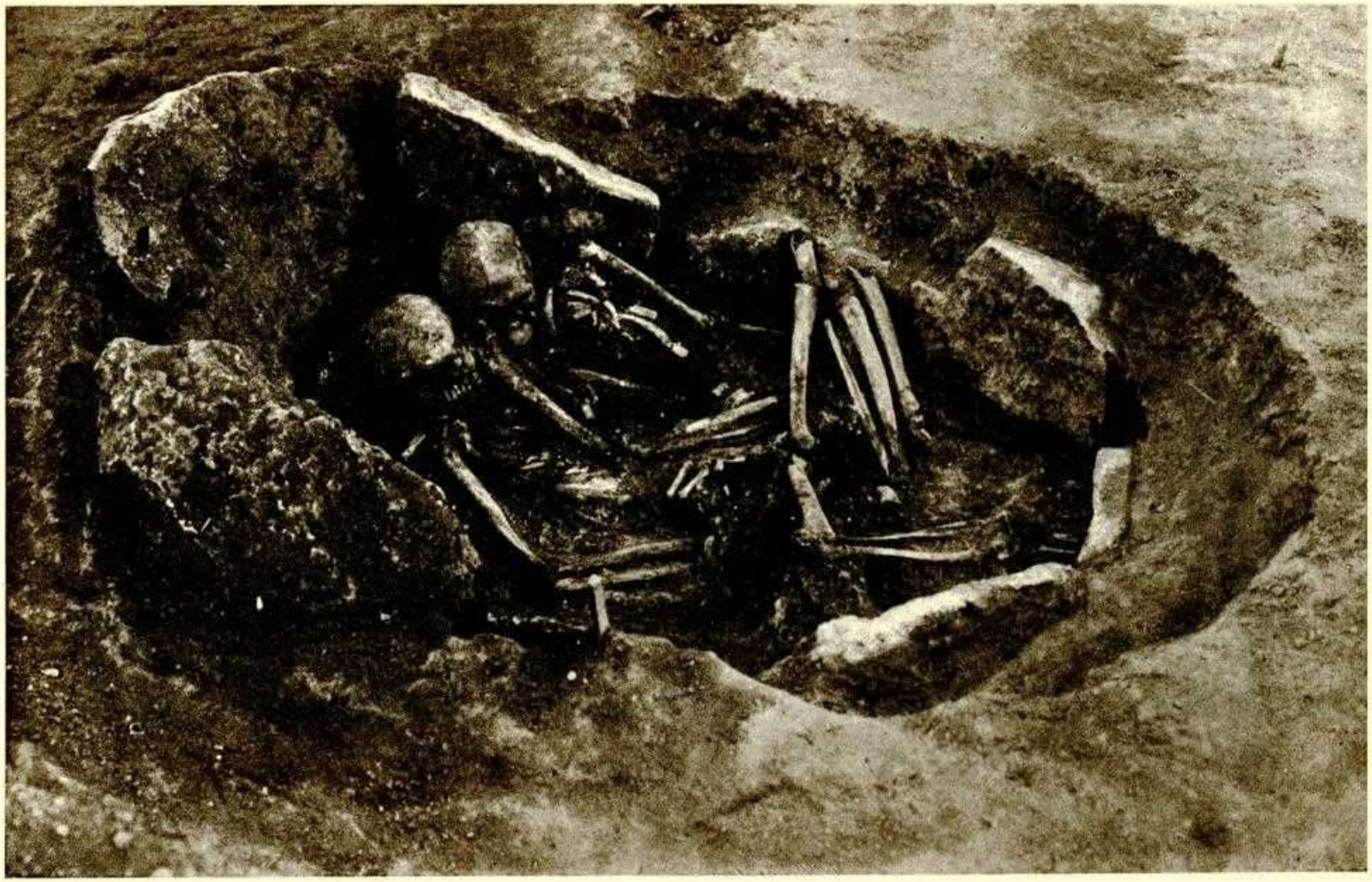

XIII ЗАГАЛЬНИЙ ВИГЛЯД ПОДВІЙНОГО ПОХОВАННЯ Ч. XXI, ЩО НЕ НАЛЕЖИТЬ ДО ОСНОВНОГО МОГИЛЬНИКА
GENERAL VIEW OF DOUBLE GRAVE XXI NOT PERTAINING TO THE PRINCIPAL BURIAL PLACE

elib.nlu.org.ua

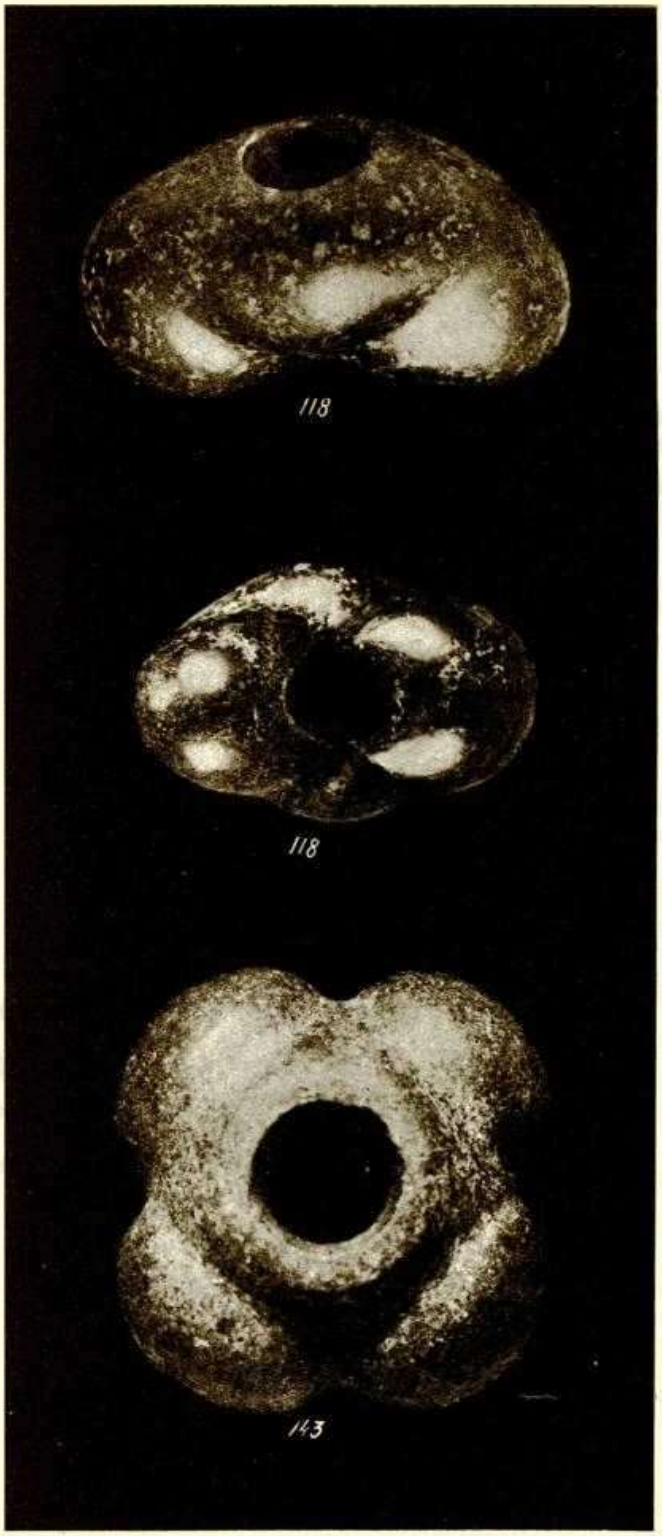

XIV БУЛАВИ З ПОХОВАННЯ XXIV ТА XXXI
MACES FROM GRAVES XXIV AND XXXI

elib.nlu.org.ua

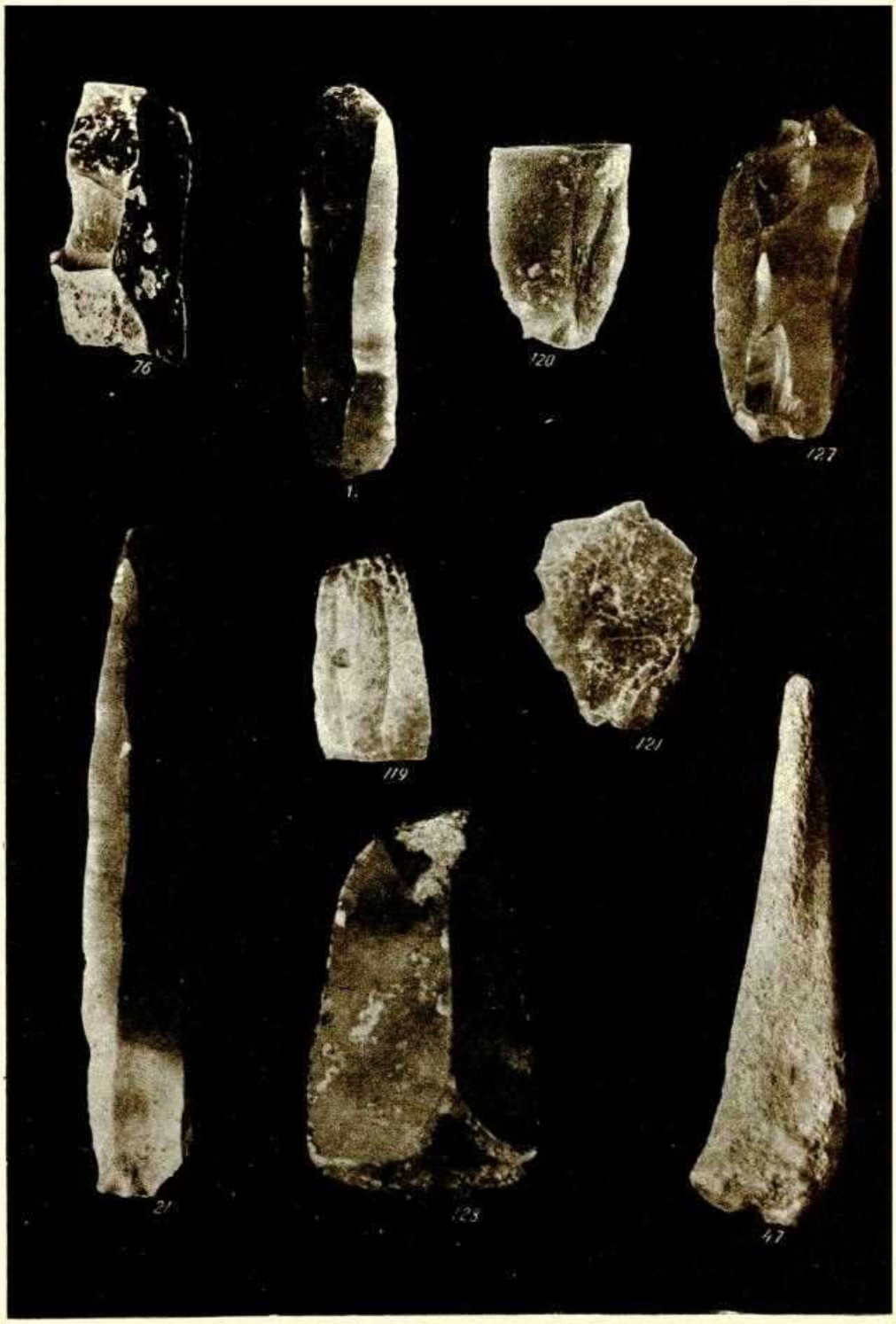

XV КРЕМІННЕ ЗНАРЯДДЯ З ПОХОВАНЬ: IV—V, VI—VII, XII, XVIII, XXV, XXIX
FLINT IMPLEMENTS FROM GRAVES IV—V, VI—VII, XII, XVIII, XXV, XXIX

elib.nlu.org.ua

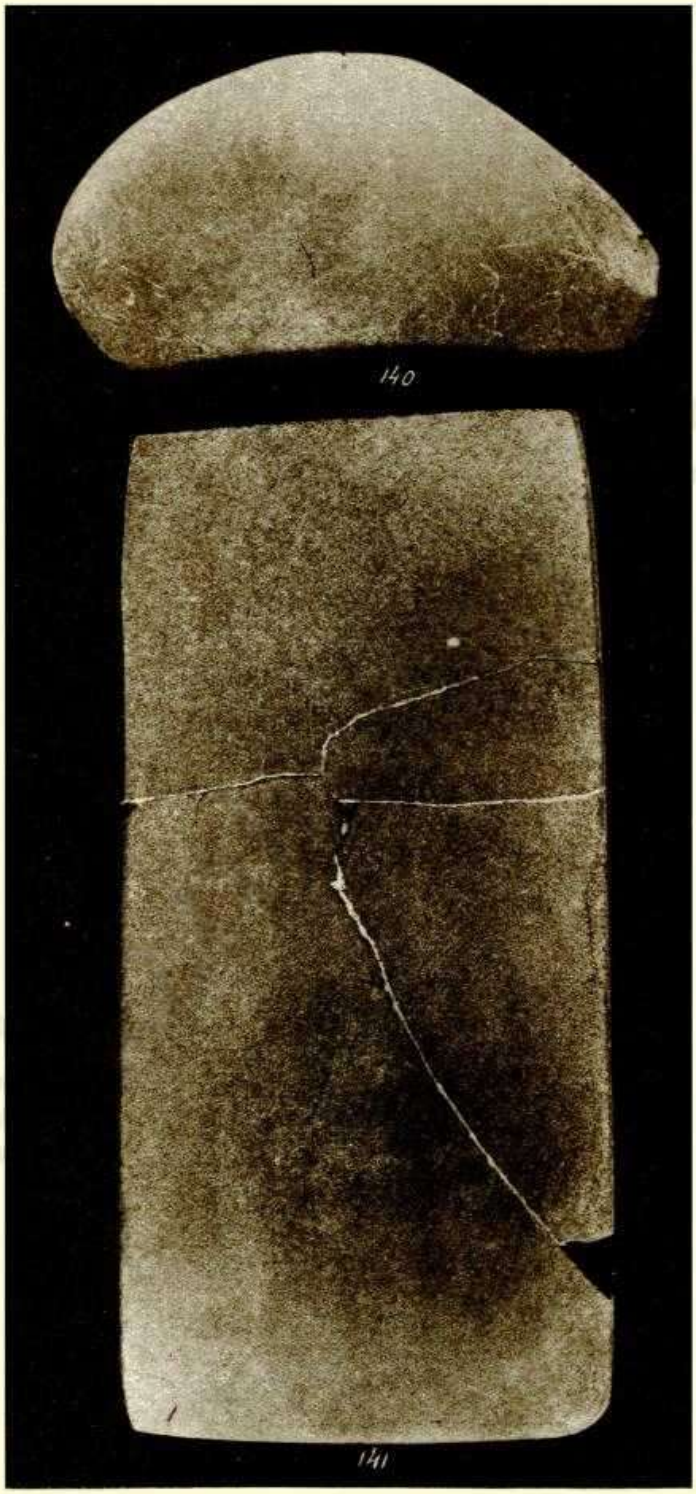

XVI

КАМ'ЯНІ ГЛАДІЛКИ
POLISHING STONES

elib.nlu.org.ua

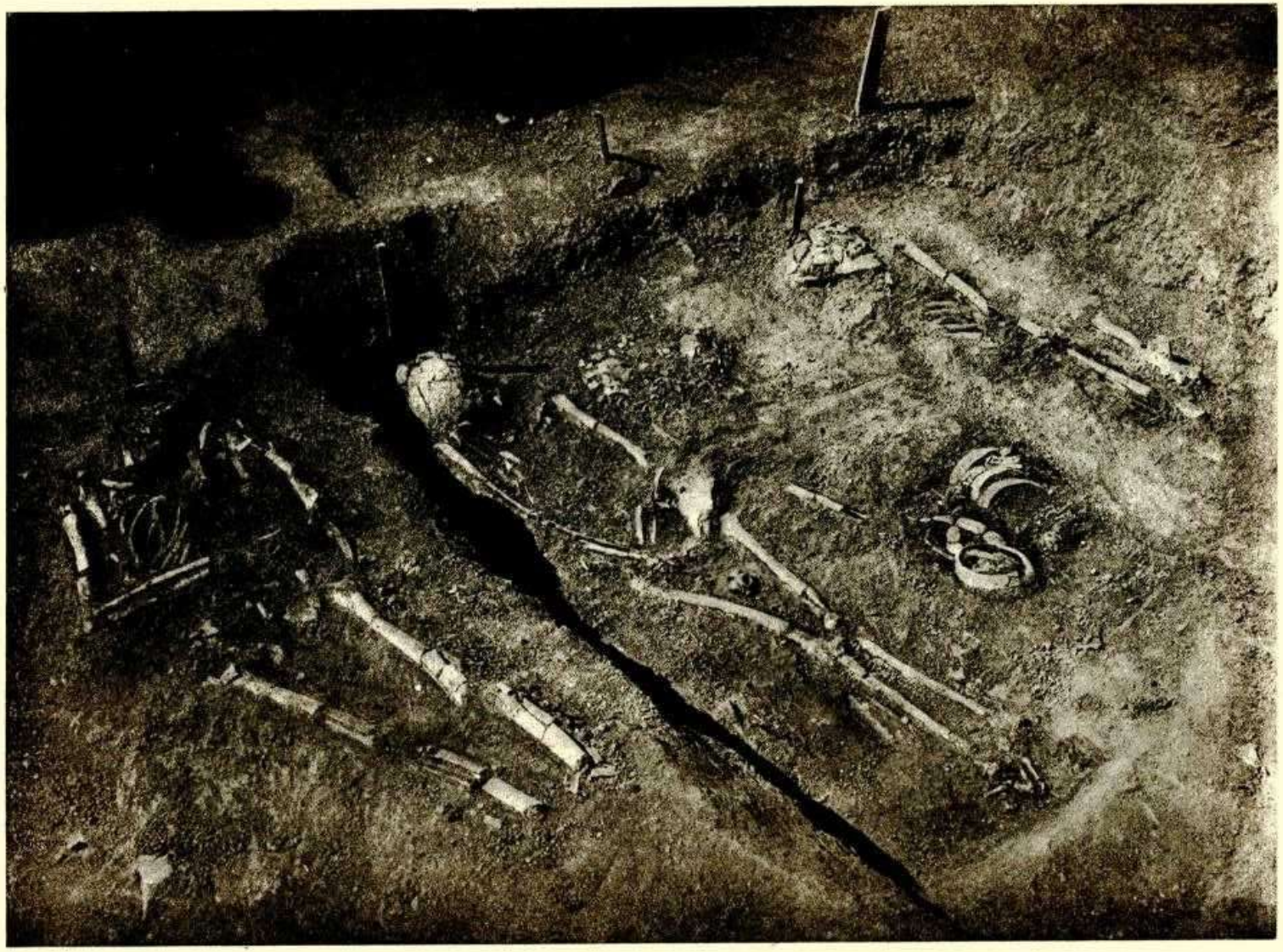

XVII

КІСТЯКИ ПОХОВАНЬ XIV, XXXI, XXXa, XXX
SKELETONS FROM GRAVES XIV, XXXI, XXXa, XXX

elib.nlu.org.ua

XVIII

ПЛАТІВКИ З ПОХОВАНЬ XXXa, XVIII
PLATES FROM GRAVES XXXa, XVIII

elib.nlu.org.ua

XIX

КІСТЯКИ ПОХОВАНЬ XXXa, XXXI ТА XIV
SKELETONS FROM GRAVES XXXa, XXXI AND XIV

elib.nlu.org.ua

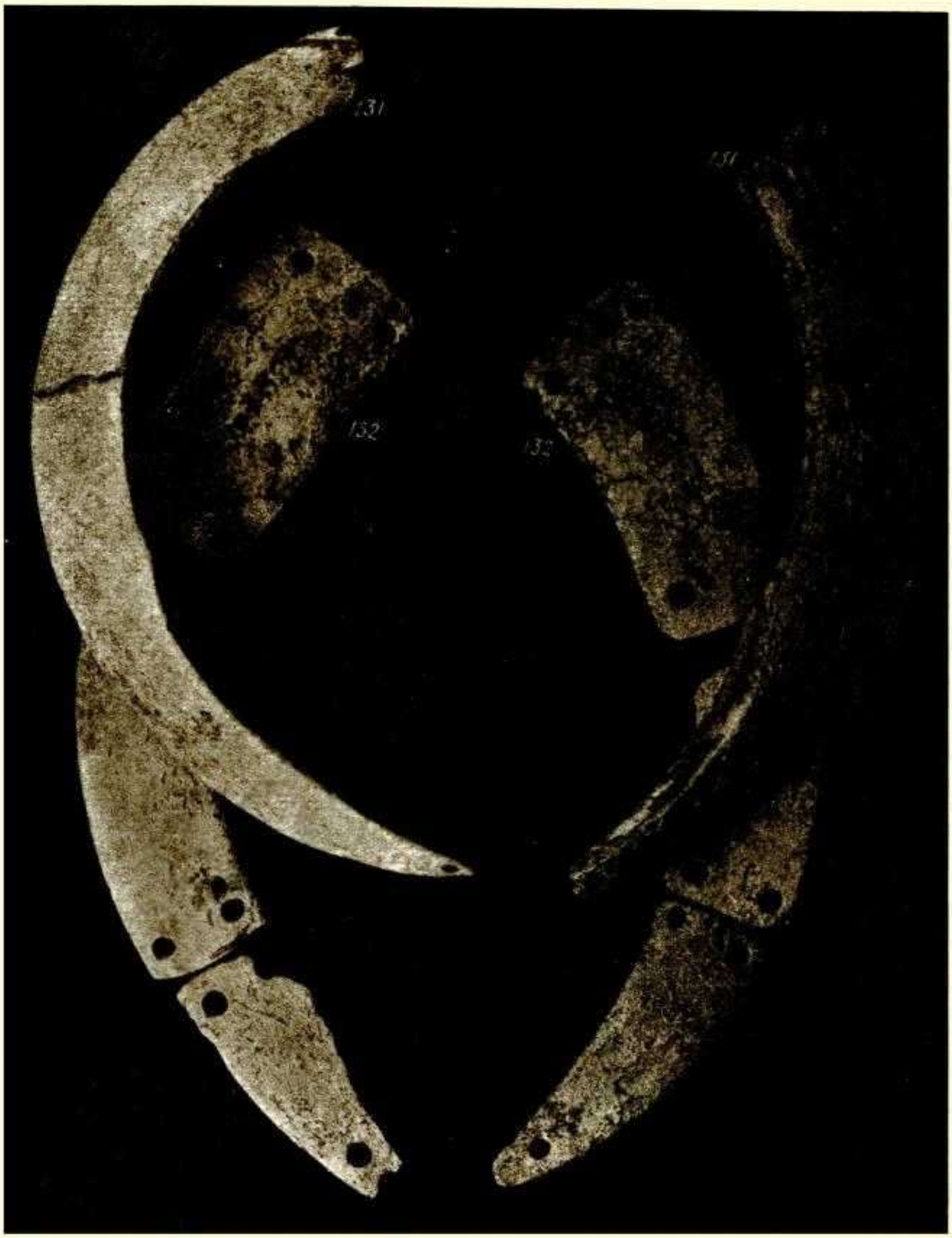

XX

ШИЙНА ТА ГОЛОВНА ОКРАСА ПОХОВАННЯ XXXa
NECK AND HEAD ORNAMENTS FROM GRAVE XXXa

elib.nlu.org.ua

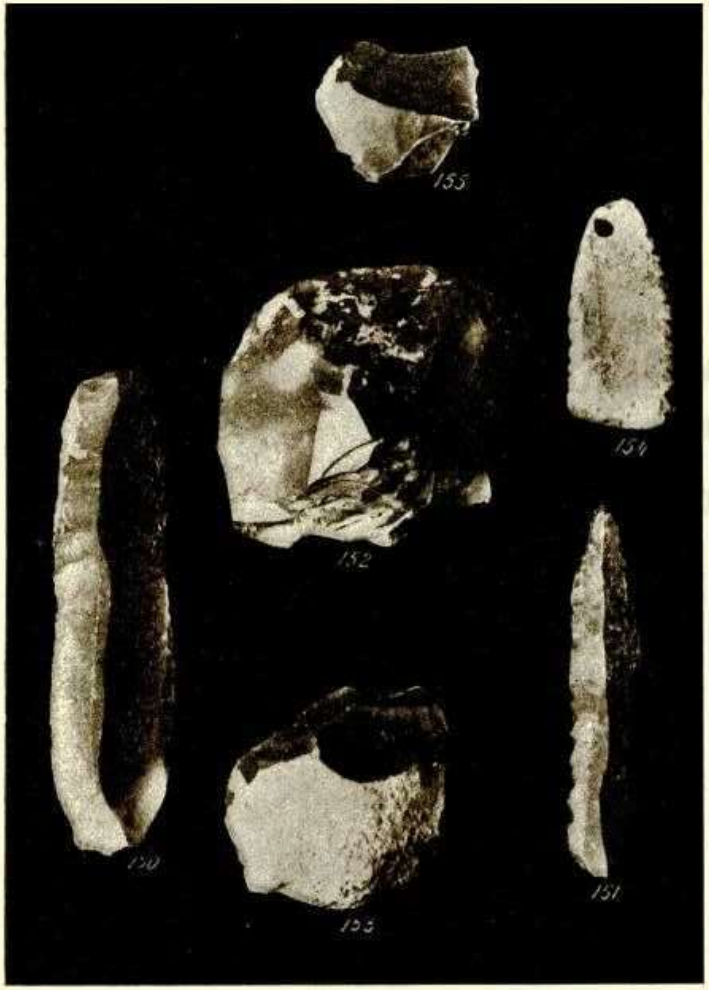

XXI

РЕЧІ З ПОХОВАНЬ XXXIV, XXXV, XXXVI ТА LXXVII
OBJECTS FROM GRAVES XXXIV, XXXV, XXXVI AND LXXVII

elib.nlu.org.ua

XXII

КІСТЯК ПОХОВАННЯ XLIV
SKELETON FROM GRAVE XLIV

elib.nlu.org.ua

XXIII

ПЛАТІВКИ Й НАМИСТО З ПОХОВАННЯ Ч. XLIV.
PLATES AND BEADS FROM GRAVE XLIV

elib.nlu.org.ua

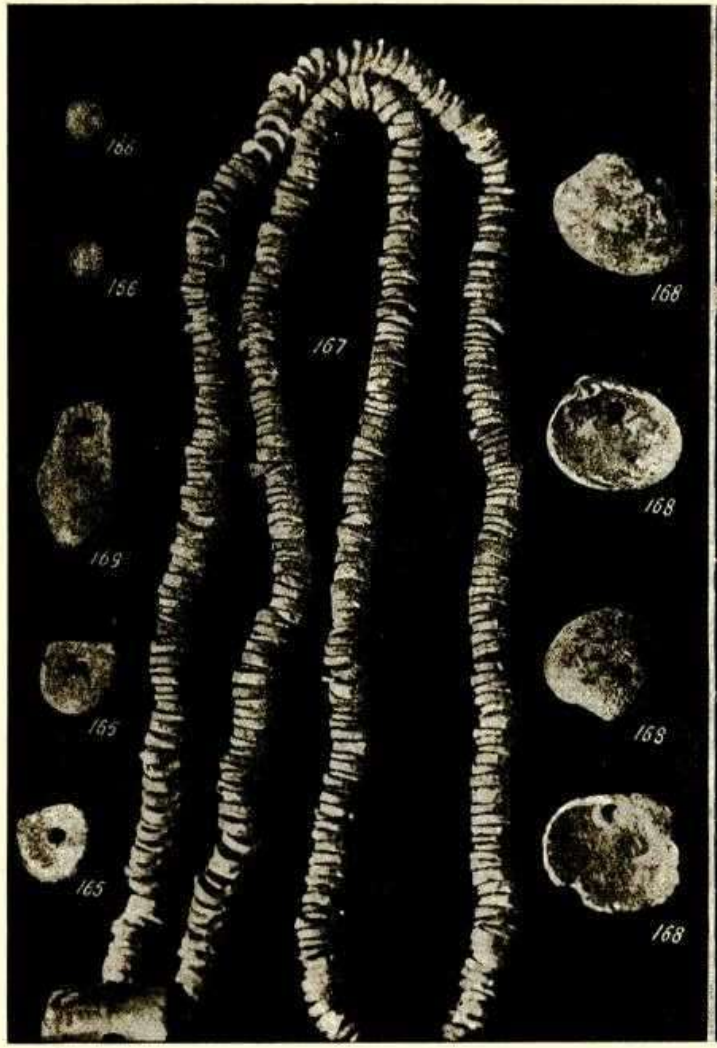

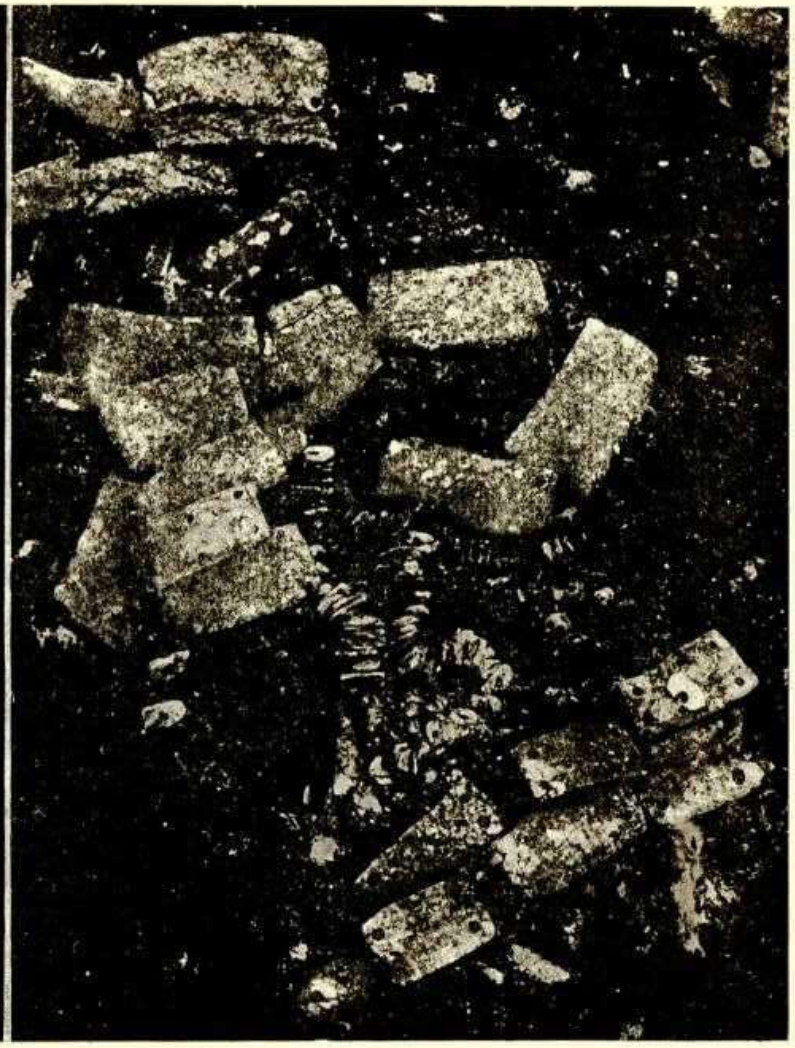

XXIV

НАМИСТО З ПОХОВАННЯ XLIV ТА ДЕТАЛЬ ПОХОВАННЯ Ч. I.
BEADS FROME GRAVE XLIV AND DETAIL OF GRAVE I.

elib.nlu.org.ua

XXV

ДЕТАЛЬ ПОХОВАННЯ I.
DETAIL OF GRAVE I.

elib.nlu.org.ua

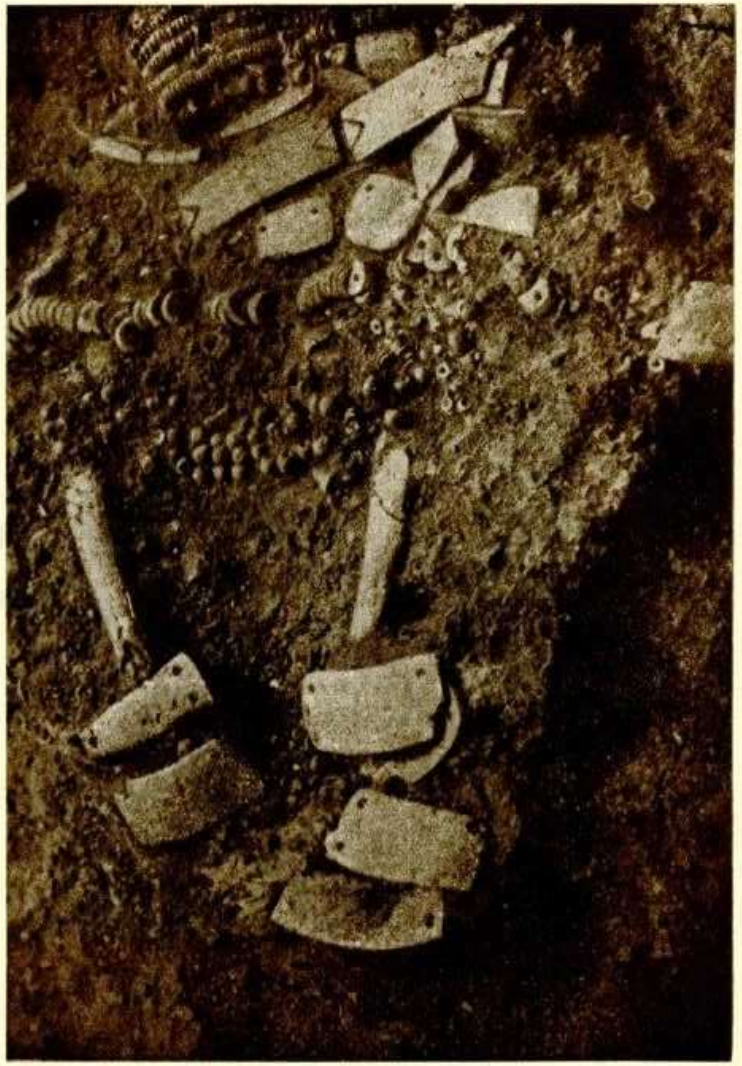

XXVI

ВЕРХНЯ Й НИЖНЯ ЧАСТИНА ПОХОВАННЯ L
UPPER AND LOWER PARTS OF GRAVE L

elib.nlu.org.ua

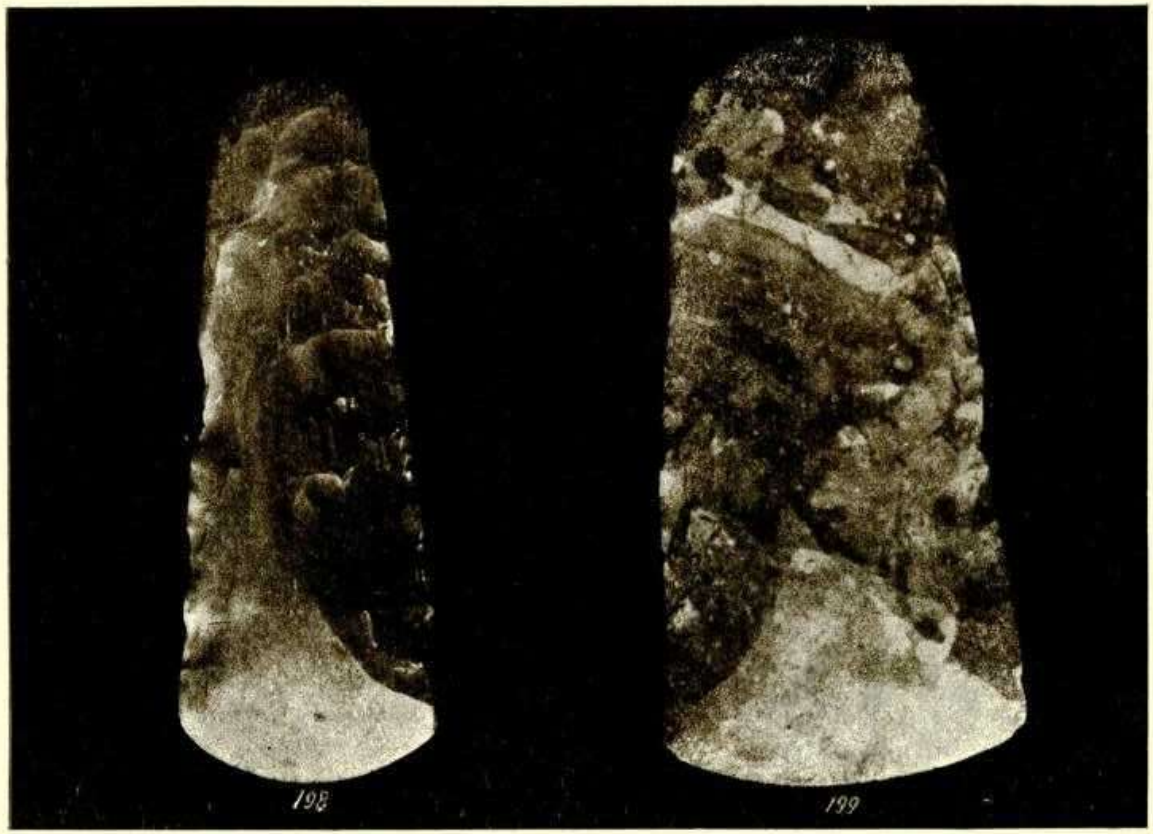

XXVII

КЛИНИ З ПОХОВАННЯ LI
WEDGES FROM GRAVE LI

elib.nlu.org.ua

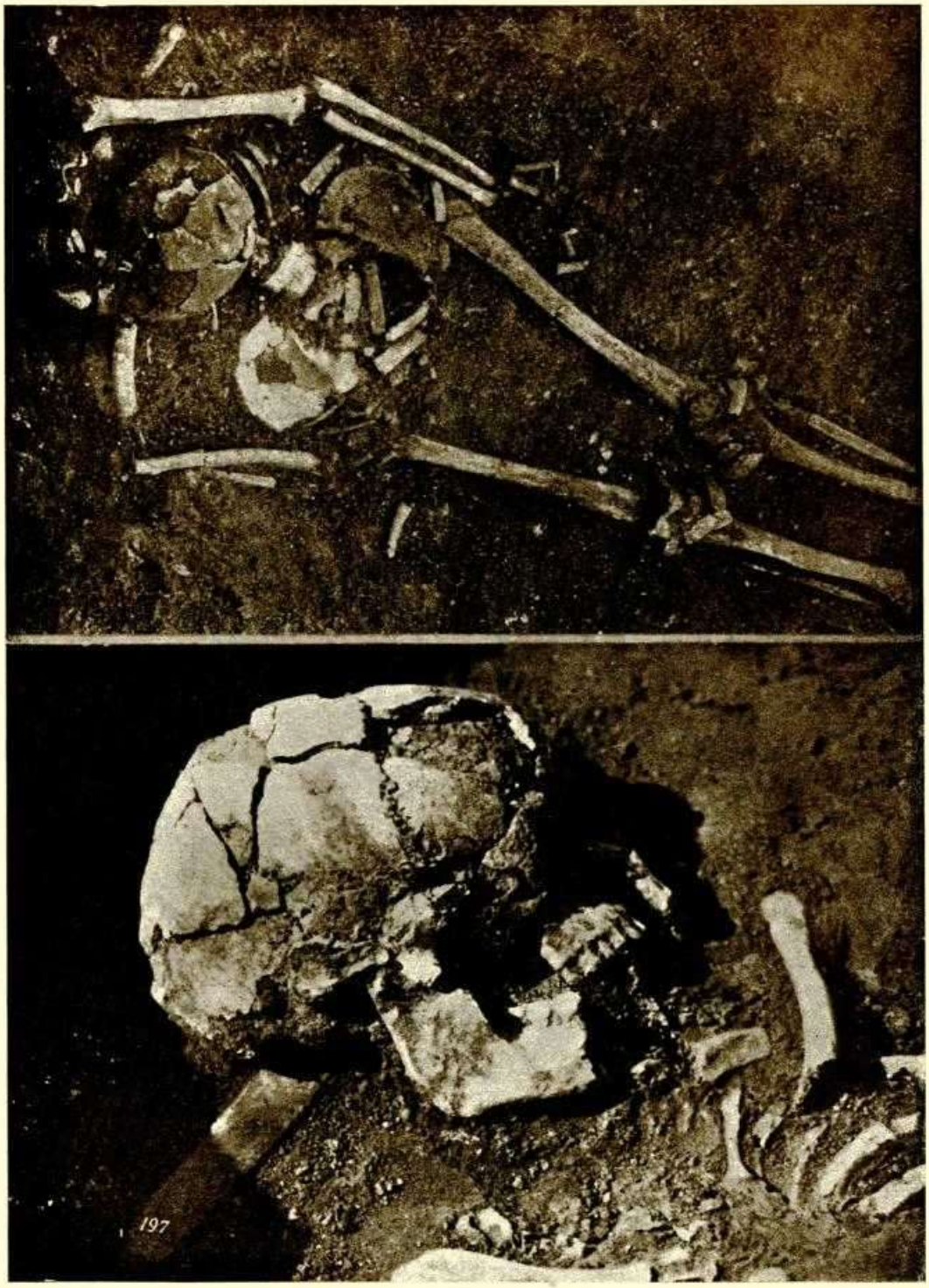

XXVIII

ПОХОВАННЯ LV, І ЧЕРЕП КІСТЯКА LI
GRAVE LV AND SKULL OF SKELETON LI

elib.nlu.org.ua

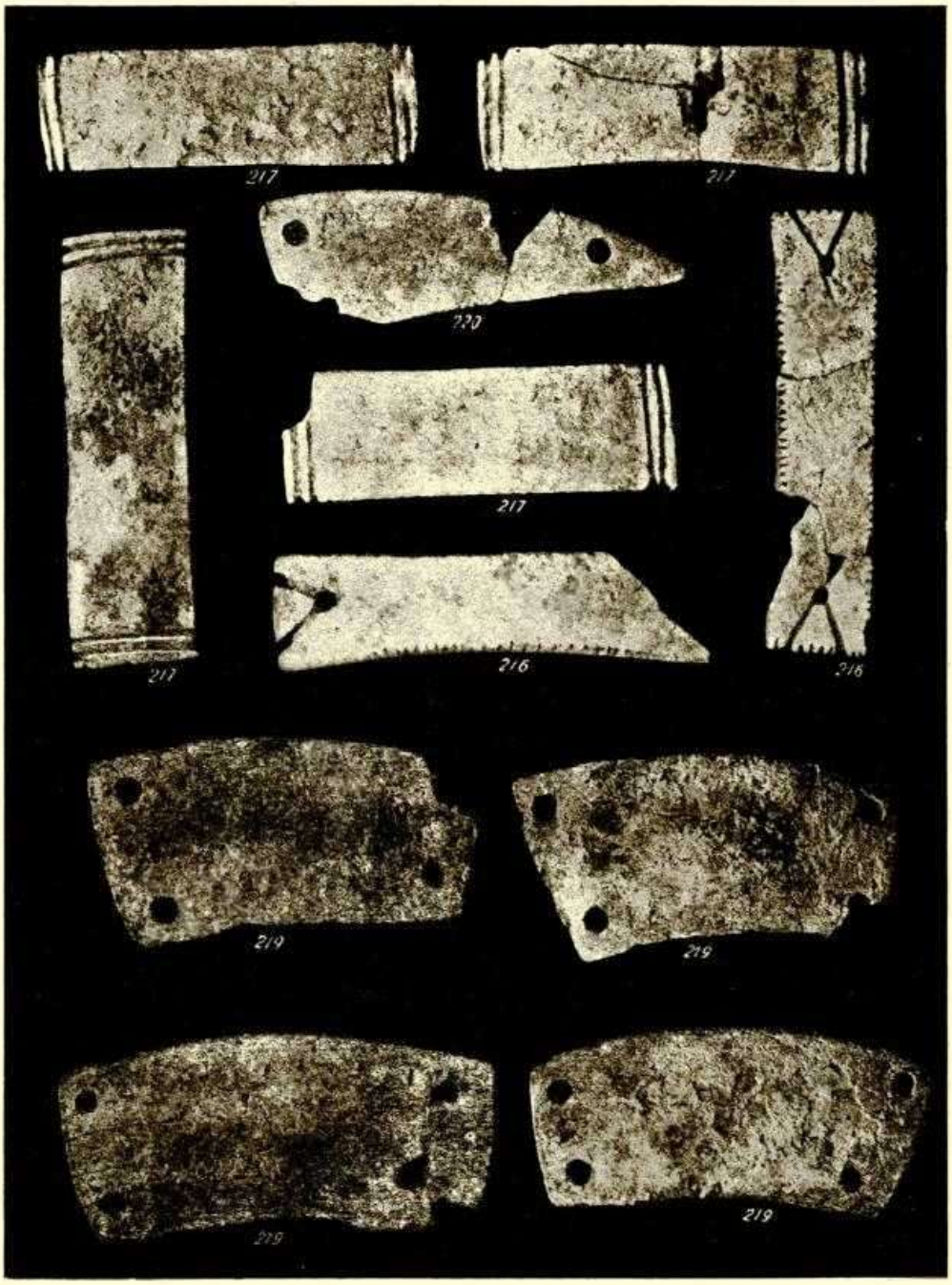

XXIX

ПЛАТІВКИ ПОХОВАННЯ LV
PLATES FROM GRAVE LV

elib.nlu.org.ua

ПОХОВАННЯ LI ТА КІСТЯК LVI
GRAVE LI AND SKELETON LVI

elib.nlu.org.ua

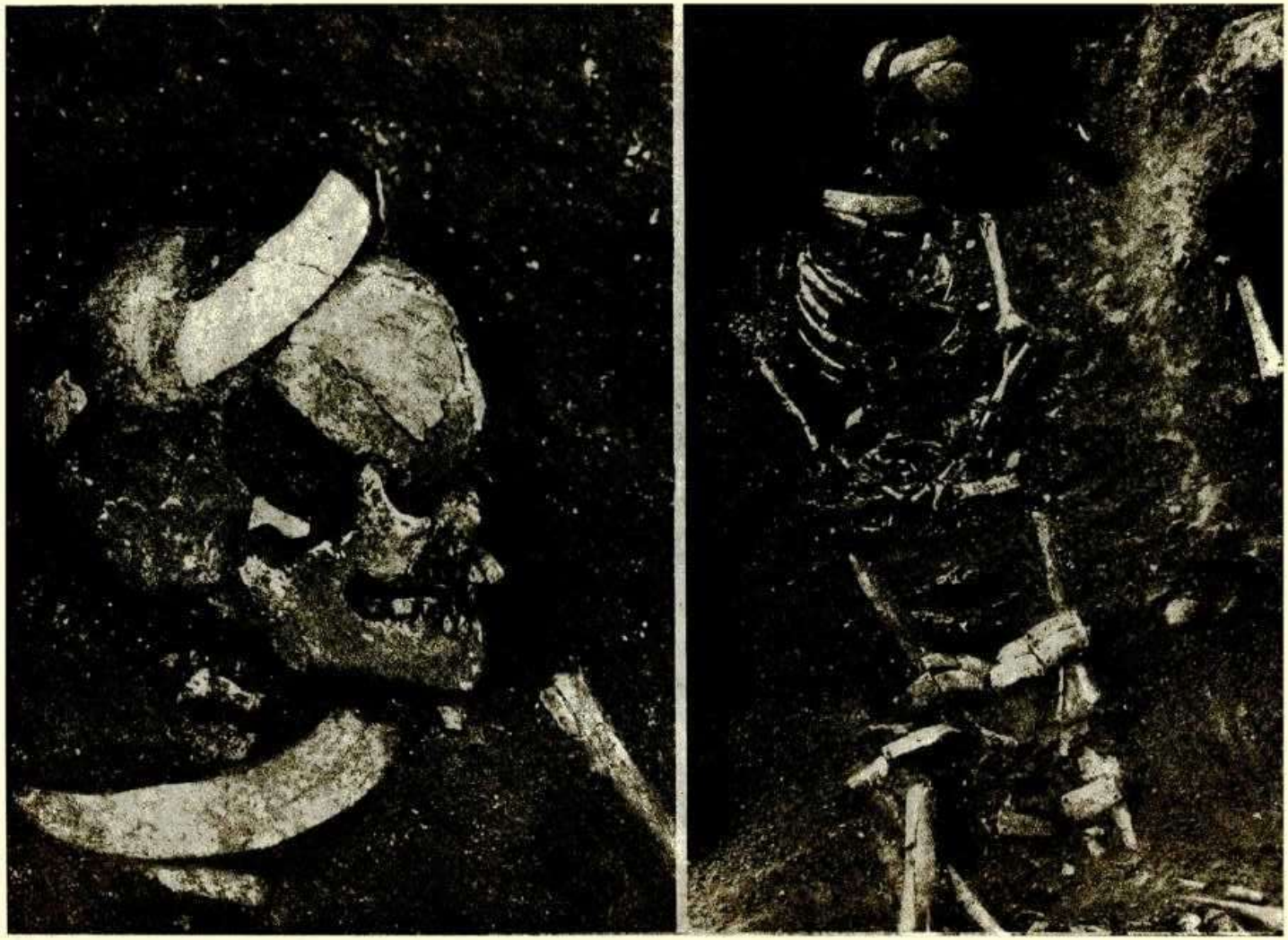

XXXI

ПОХОВАННЯ LVI І ДЕТАЛЬ ЙОГО
GRAVE LVI AND DETAIL OF IT

elib.nlu.org.ua

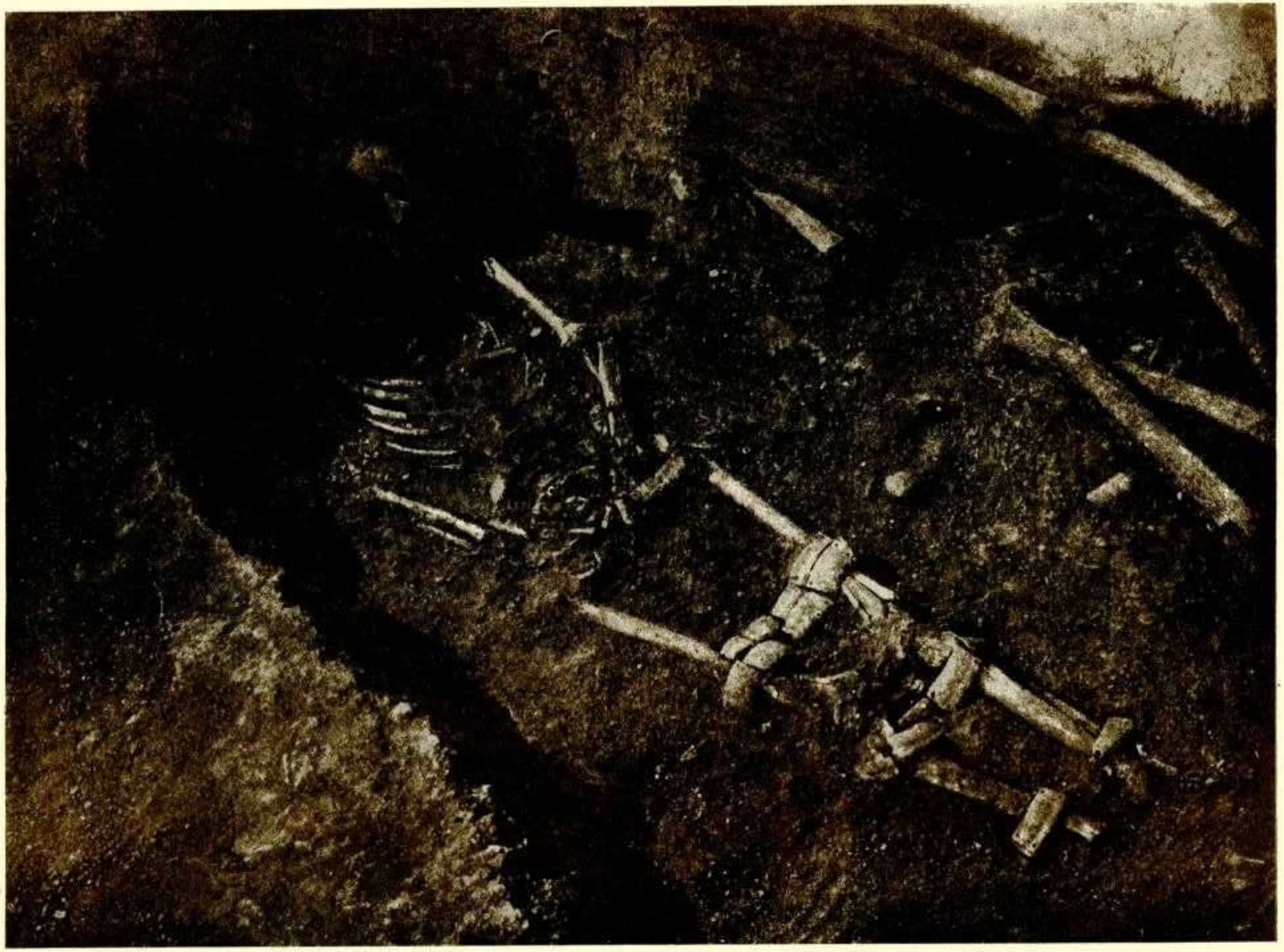

БІСТЯК LVI
SKELETON FROM GRAVE LVI

elib.nlu.org.ua

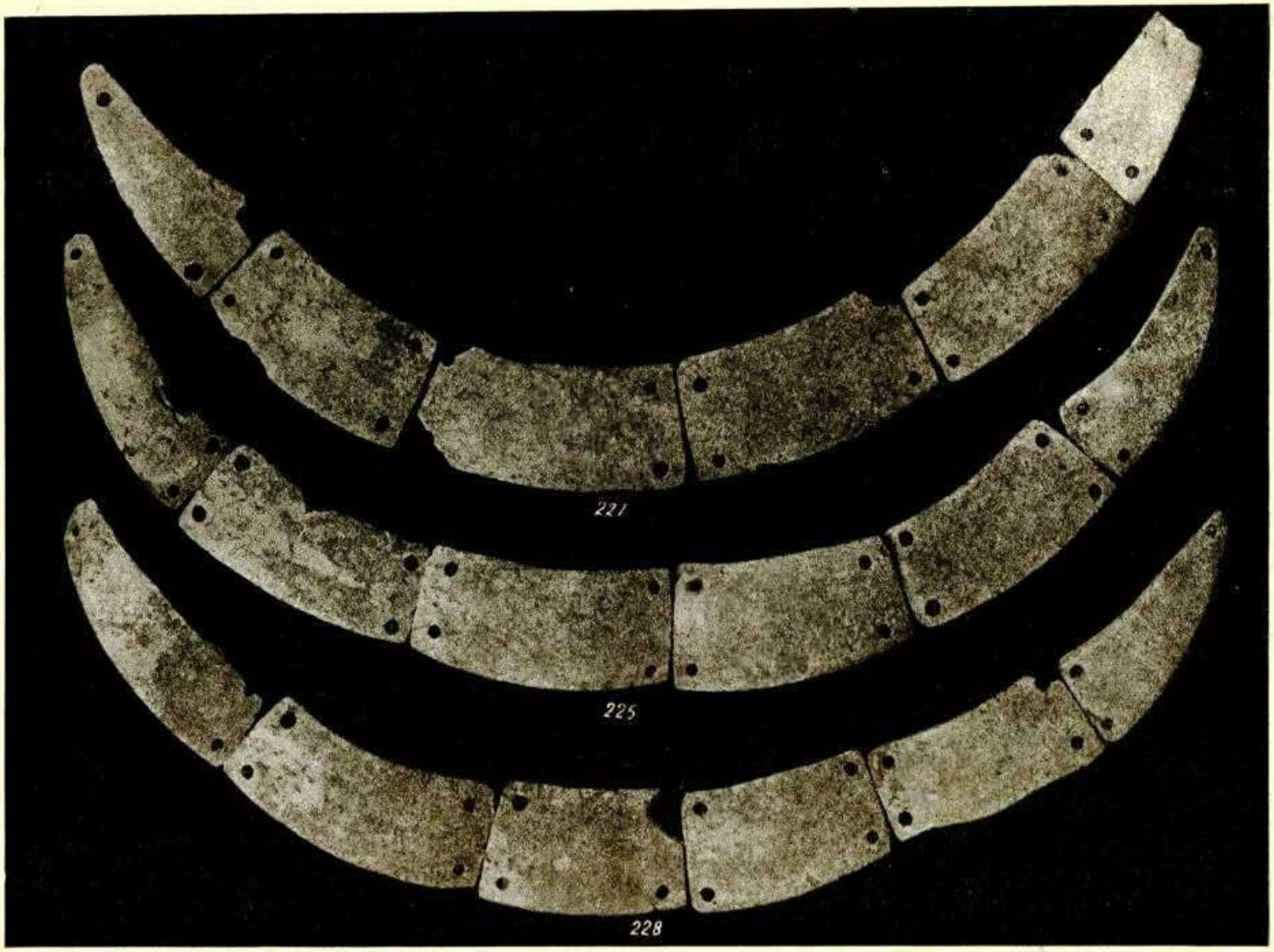

XXXIII

ПЛАТІВКИ З ПОХОВАННЯ LVI
PLATES FROM GRAVE LVI

elib.nlu.org.ua

XXXIV

ПЛАТІВКИ ПОХОВАННЯ LVI
PLATES FROM GRAVE LVI

elib.nlu.org.ua

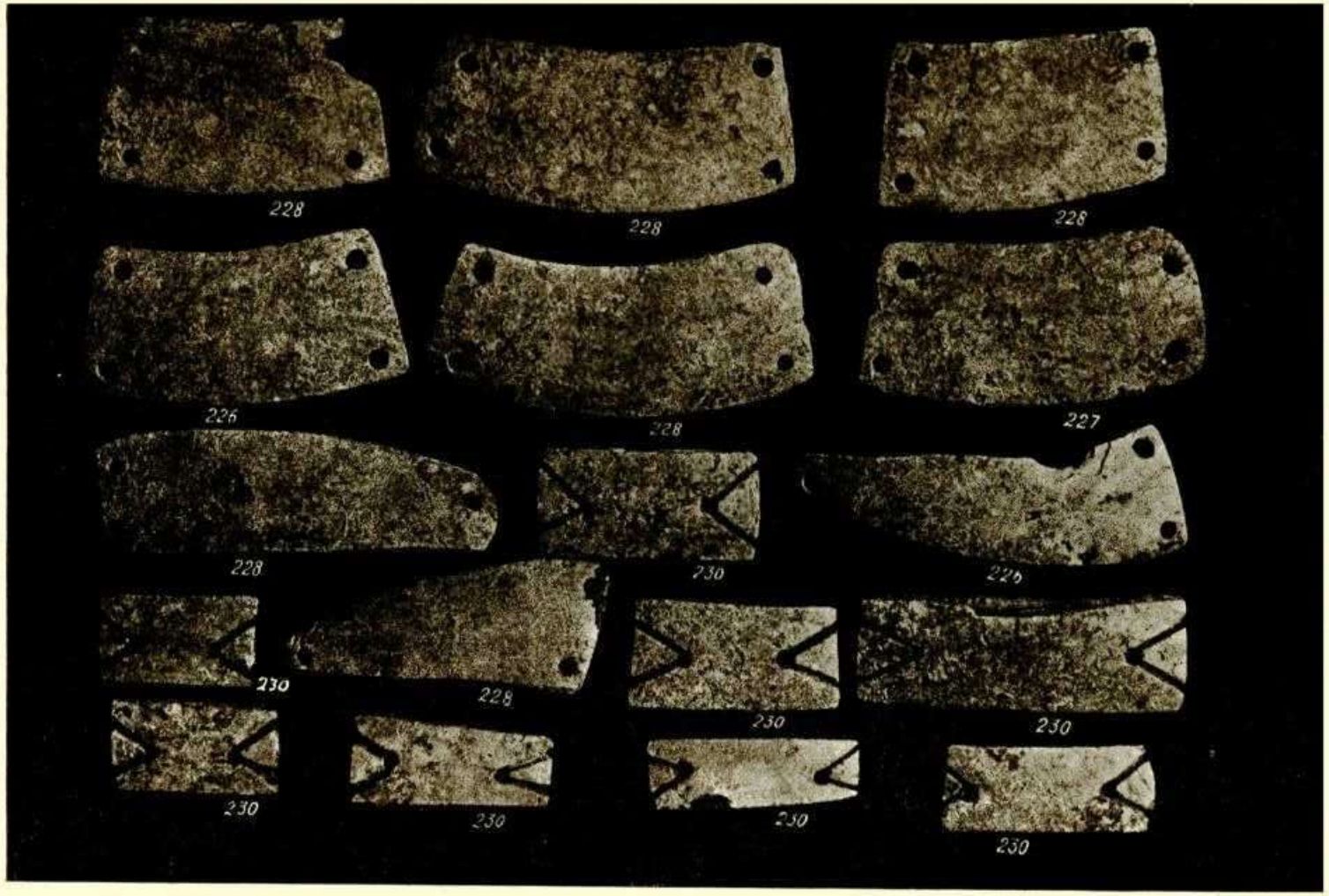

XXXV

ПЛАТІВКИ ПОХОВАННЯ LVI
PLATES FROM GRAVE LVI

elib.nlu.org.ua

XXXVI

КІСТЯК ПОХОВАННЯ LXXIV
SKELETON FROM GRAVE LXXIV

elib.nlu.org.ua

XXXVII

ВЕРХНЯ ЧАСТИНА КІСТЯКА LXXIV
UPPER PART OF SKELETON LXXIV

elib.nlu.org.ua

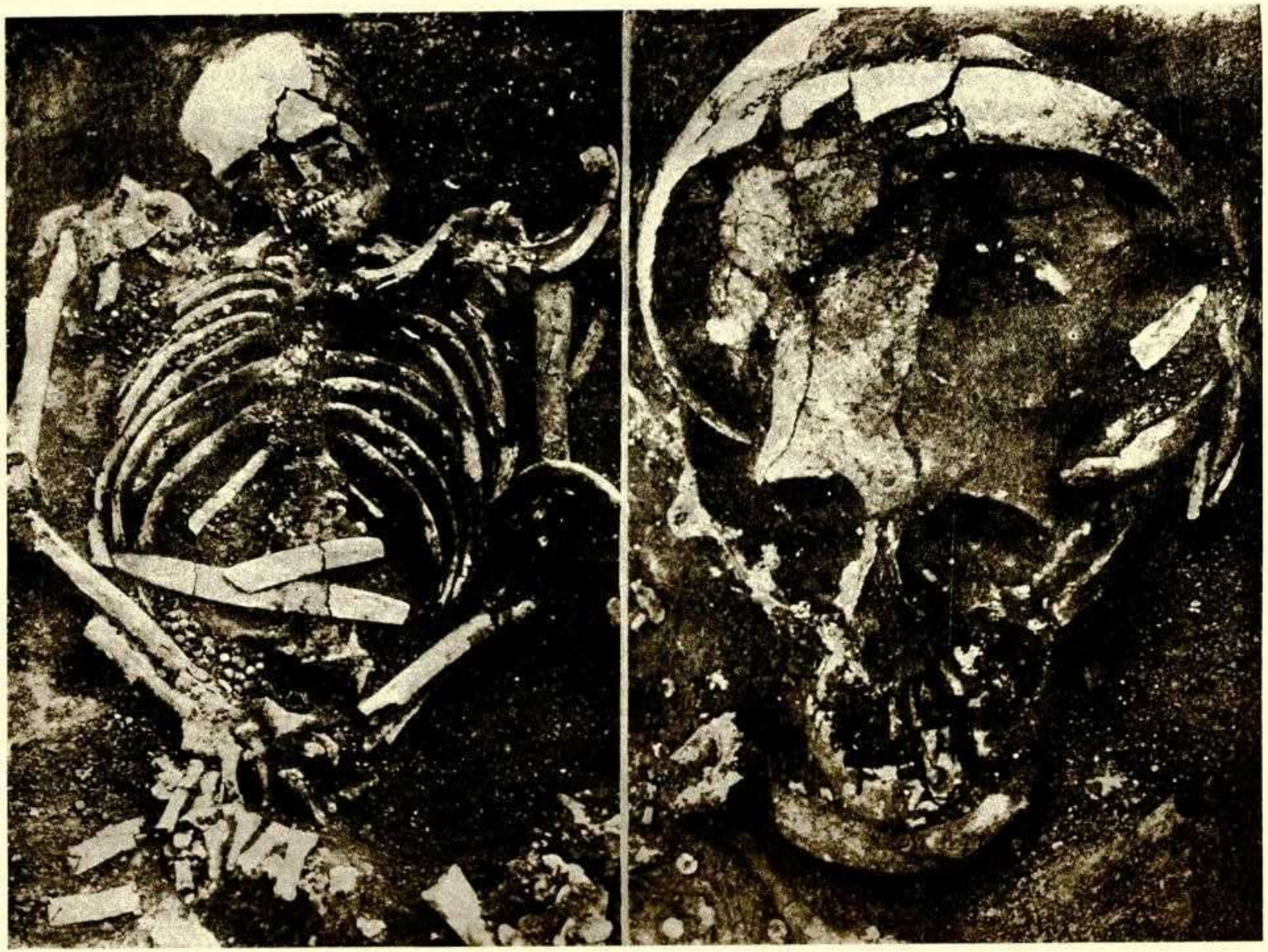

XXXVIII

ЧЕРЕП КІСТЯКА LXXIV ТА ВЕРХНЯ ЧАСТИНА КІСТЯКА LXXXIII
SKULL OF SKELETON LXXIV AND UPPER PART OF SKELETON LXXXIII

elib.nlu.org.ua

XXXIX

НАМИСТО ТА ПЛАТІВКИ ПОХОВАННЯ LXXIV
BEADS AND PLATES FROM GRAVE LXXIV

elib.nlu.org.ua

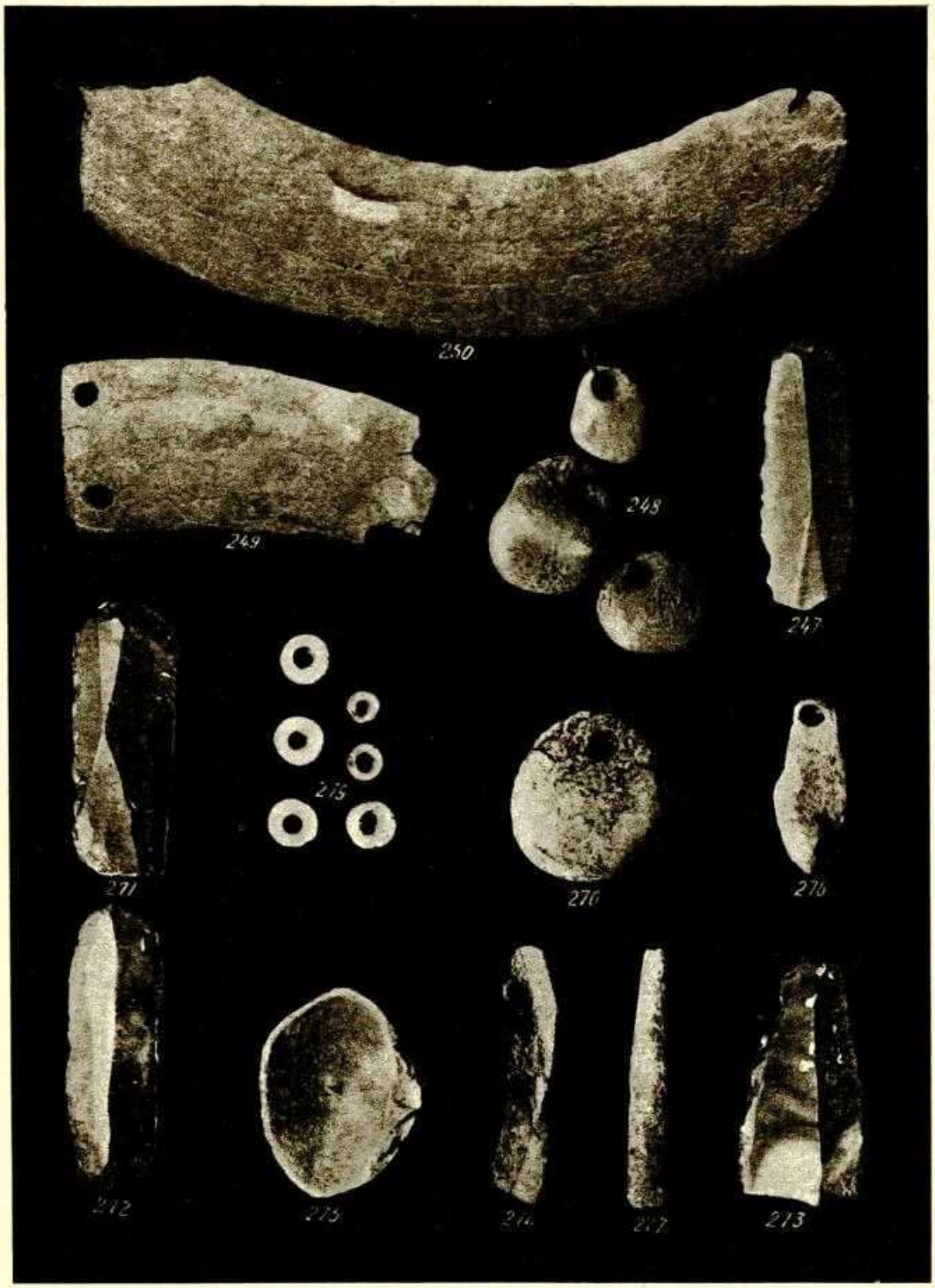

XL

РЕЧІ З ПОХОВАНЬ LXIV ТА LXXV
OBJECTS FROM GRAVES LXIV AND LXXV

elib.nlu.org.ua

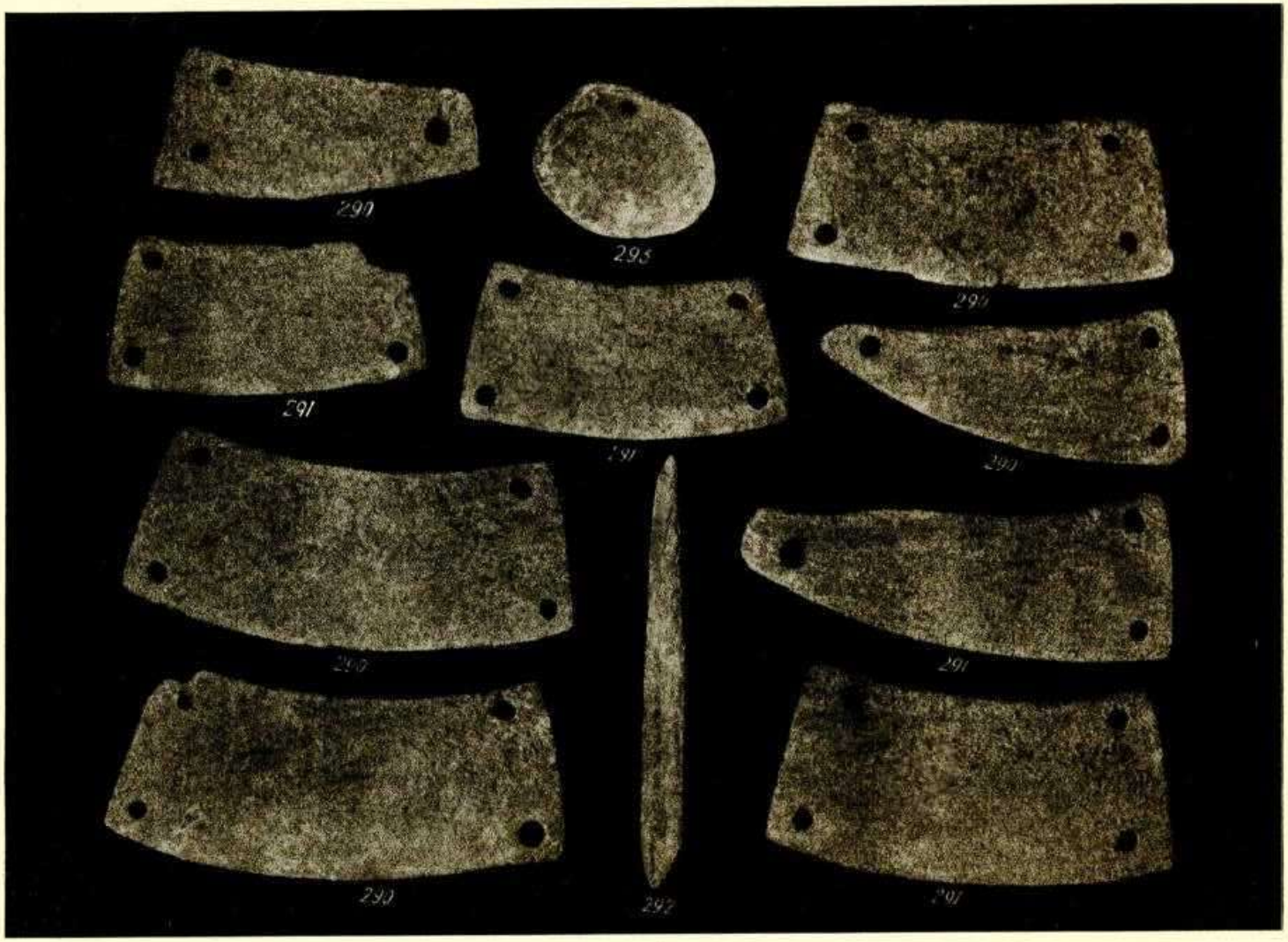

ПЛАТІВКИ З ПОХОВАННЯ LXXXII
PLATES FROM GRAVE LXXXII

elib.nlu.org.ua

XLII

ПЛАТІВКИ ТА НОЖЕВИДНА РІЧЬ З ПОХОВАННЯ LXXXIII
PLATES AND KNIFE — FORMED OBJECT FROM GRAVE LXXXIII

elib.nlu.org.ua

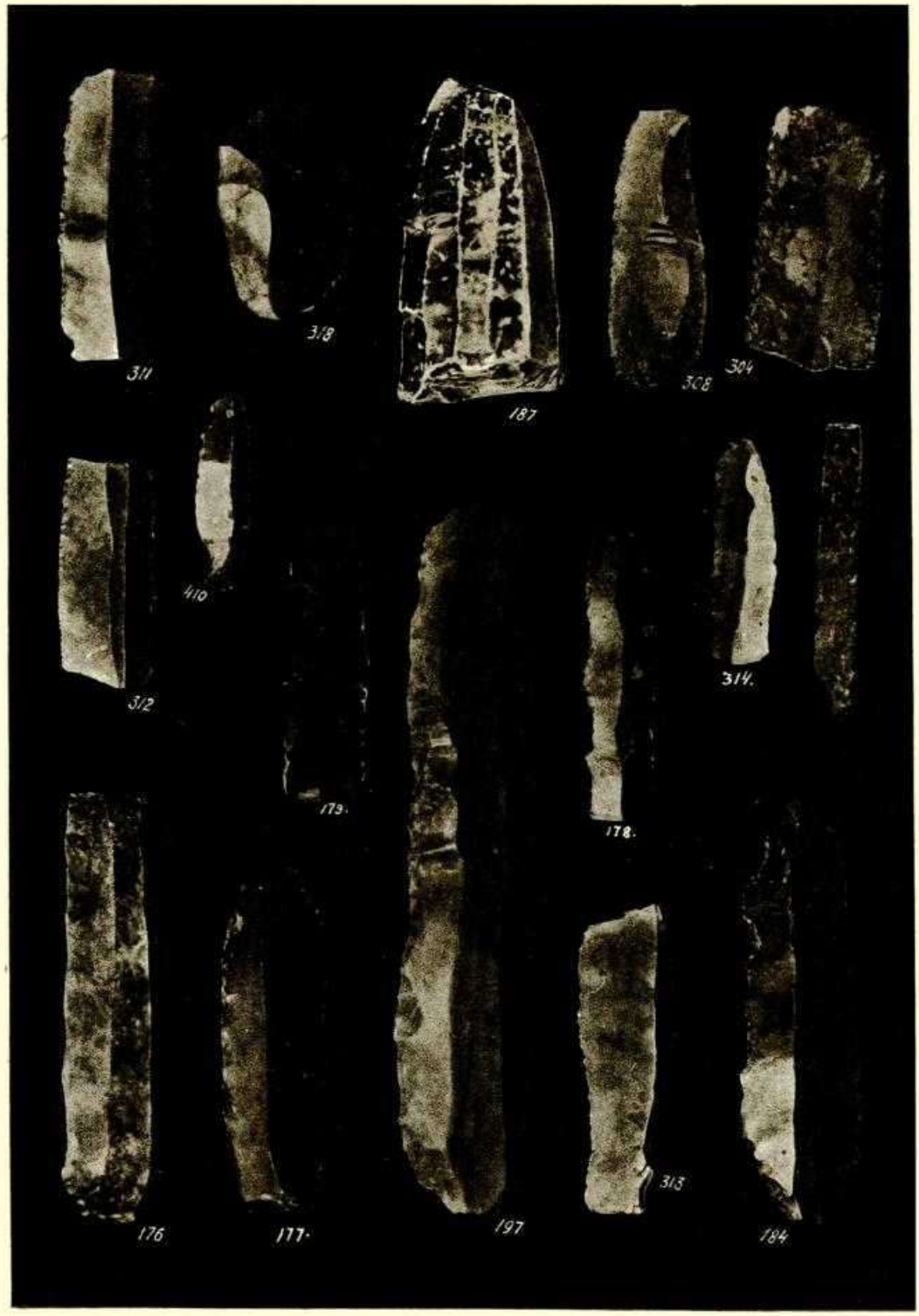

XLIII

КРЕМІННЕ ЗНАРЯДДЯ ПОХОВАНЬ XLIX, L, LXXXIV
FLINT IMPLEMENTS FROM GRAVES XLIX. L, AND LXXXIV

elib.nlu.org.ua

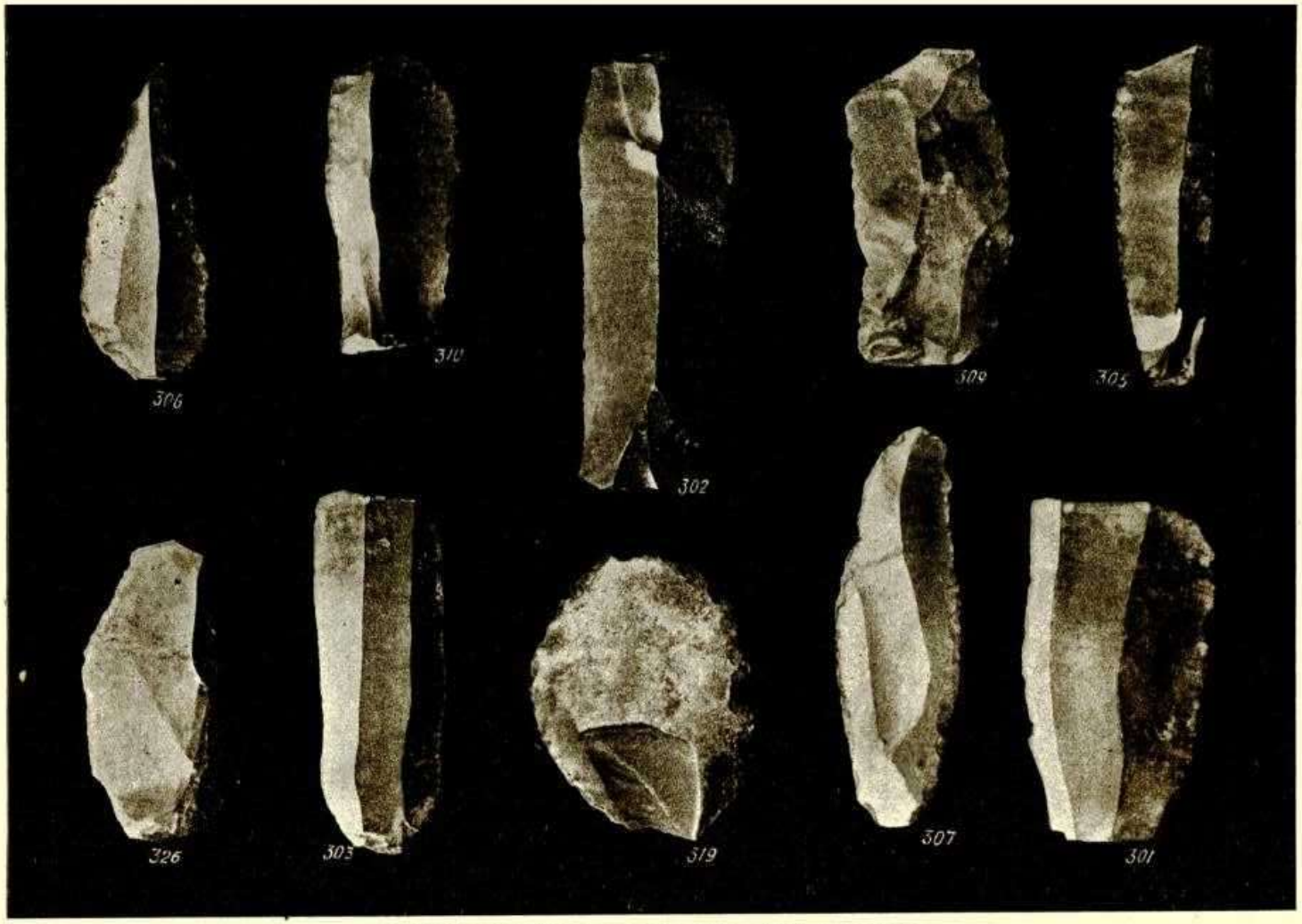

XLIV

КРЕМІННЕ ЗНАРЯДДЯ З ПОХОВАНЬ XLIX, L, LXXXIV
FLINT IMPLEMENTS FROM GRAVE XLIX, L, LXXXIV

elib.nlu.org.ua

XLV

ДЕТАЛЬ КІСТЯКА LXXXVI
DETAIL OF SKELETON LXXXVI

elib.nlu.org.ua

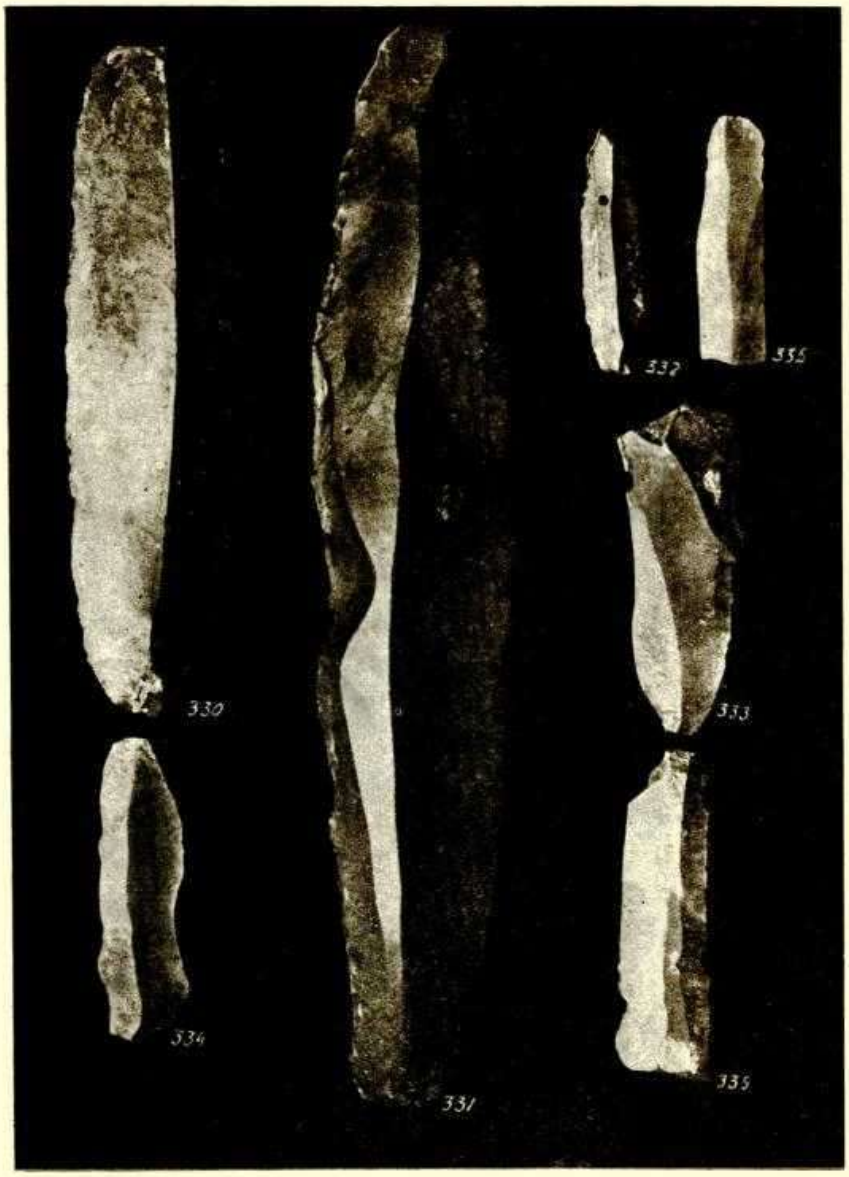

XLVI КРЕМІННЕ ЗНАРЯДДЯ З ПОХОВАННЯ LXXXIX
FLINT IMPLEMENTS FROM GRAVE LXXXIX

elib.nlu.org.ua

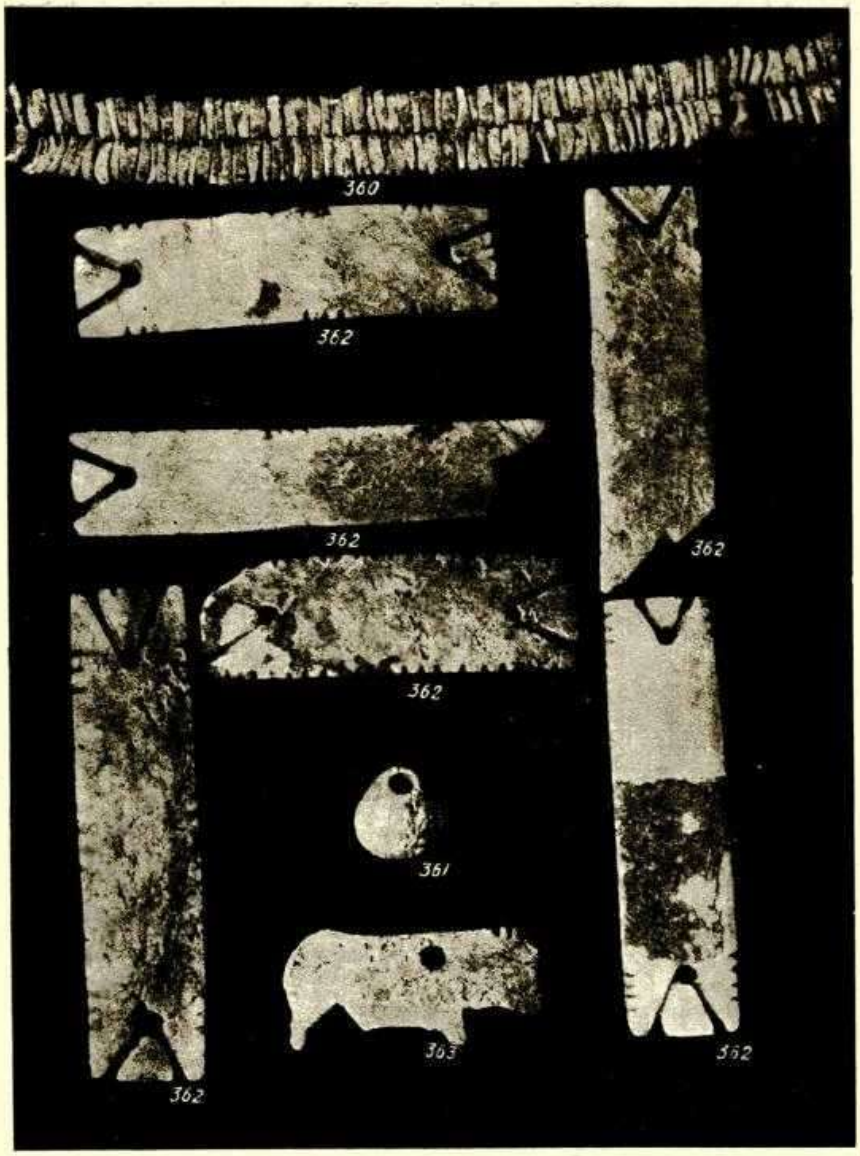

XLVII ПЛАТІВКИ Й НАМИСТО З ПОХОВАННЯ CI
PLATES AND BEADS FROM GRAVE CI

elib.nlu.org.ua

XLVIII ДЕТАЛЬ ПОХОВАННЯ CIX (ЧЕРЕП ДИТИНИ) ТА ПОХОВАННЯ LXXXIX
DETAILS OF GRAVES CIX (CHILD SKULL) AND LXXXIX

elib.nlu.org.ua

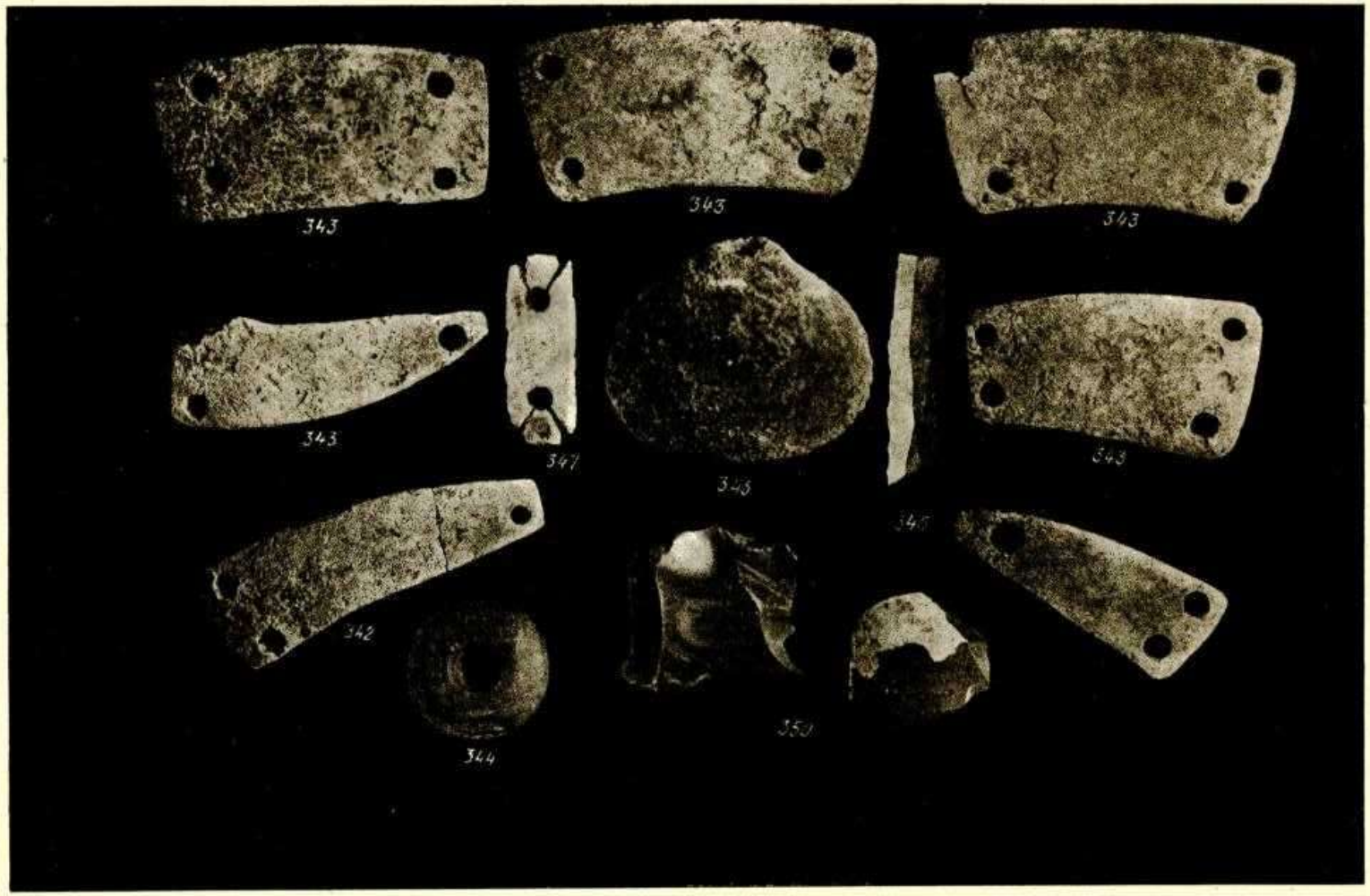

XLIX

ПЛАТІВКИ І КРЕМІННЕ ЗНАРЯДДЯ З ПОХОВАНЬ XC — XCVI
PLATES AND FLINT IMPLEMENTS FROM GRAVES XC — XCVI

elib.nlu.org.ua

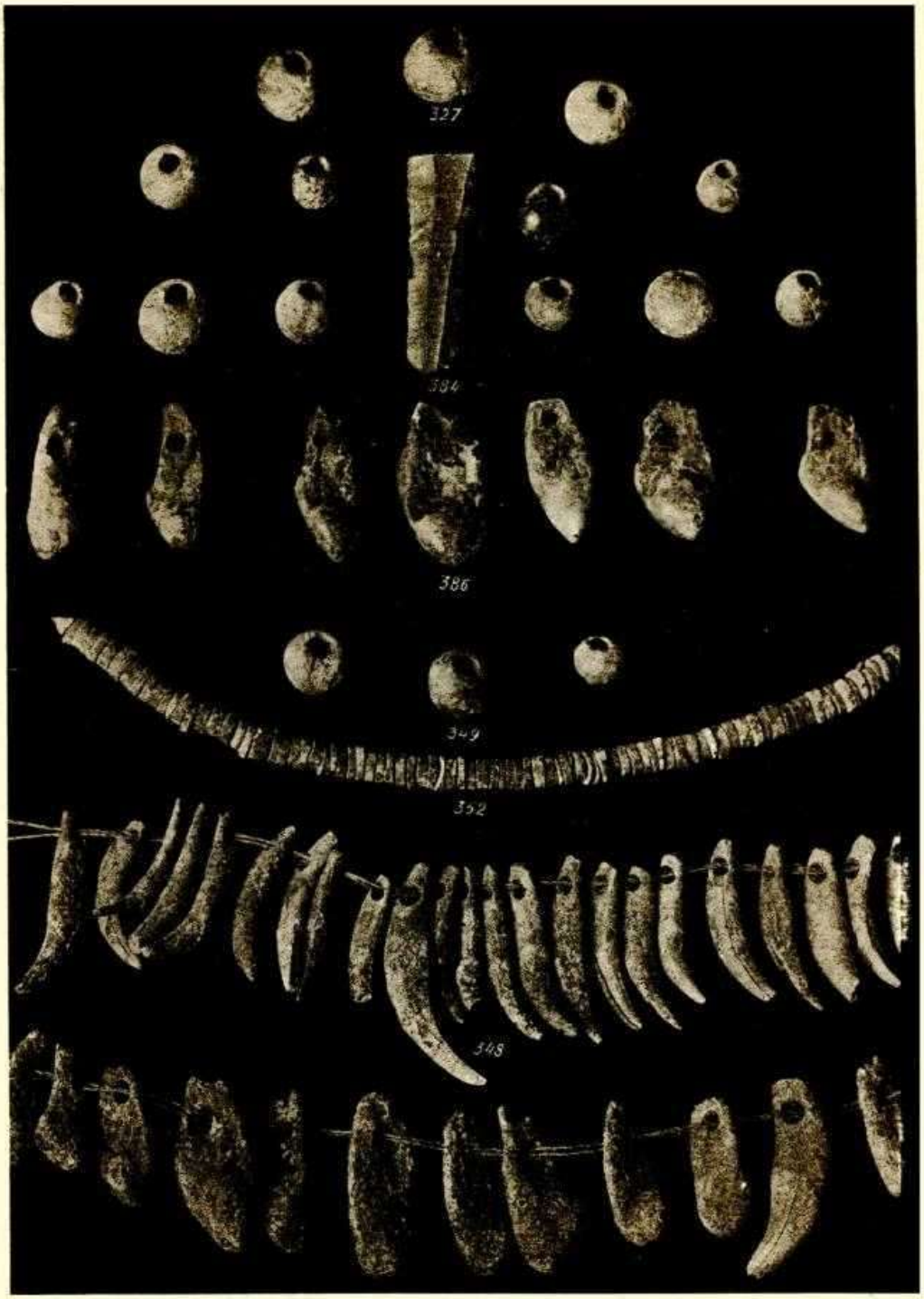

L НАМИСТО З ЗУБІВ ТВАРИН ТА З КІСТКИ З ПОХОВАНЬ XC — XCVI, CXIV, CXVII
BEADS MADE OF TEETH OF ANIMALS AND BONE, FROM GRAVES XC — XCVI, CXIV, CXVII

elib.nlu.org.ua

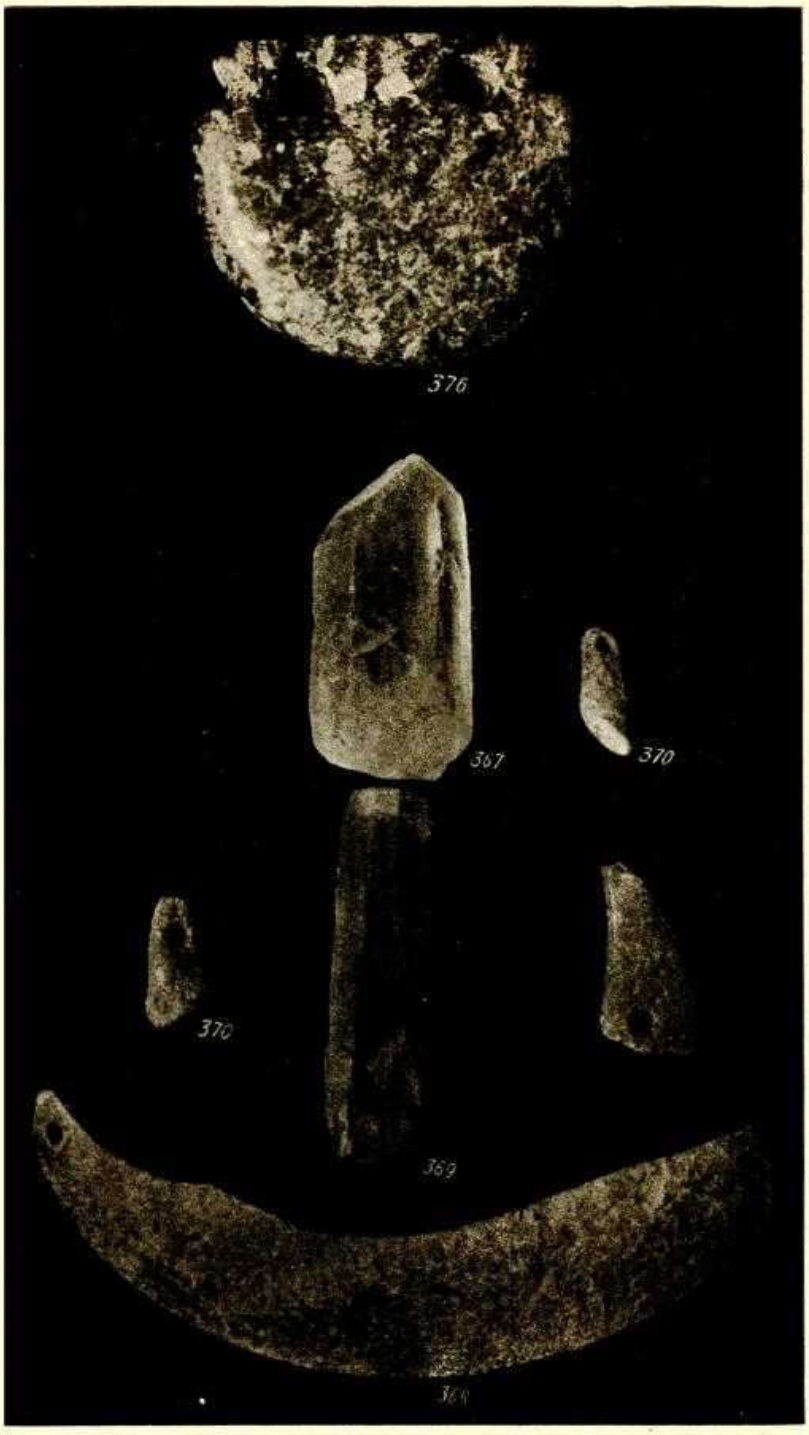

LI

РЕЧІ З ПОХОВАНЬ CIV ТА CIX
OBJECTS FROM GRAVES CIV AND CIX

elib.nlu.org.ua

LII

КІСТЯК CIX .
SKELETON CIX

elib.nlu.org.ua

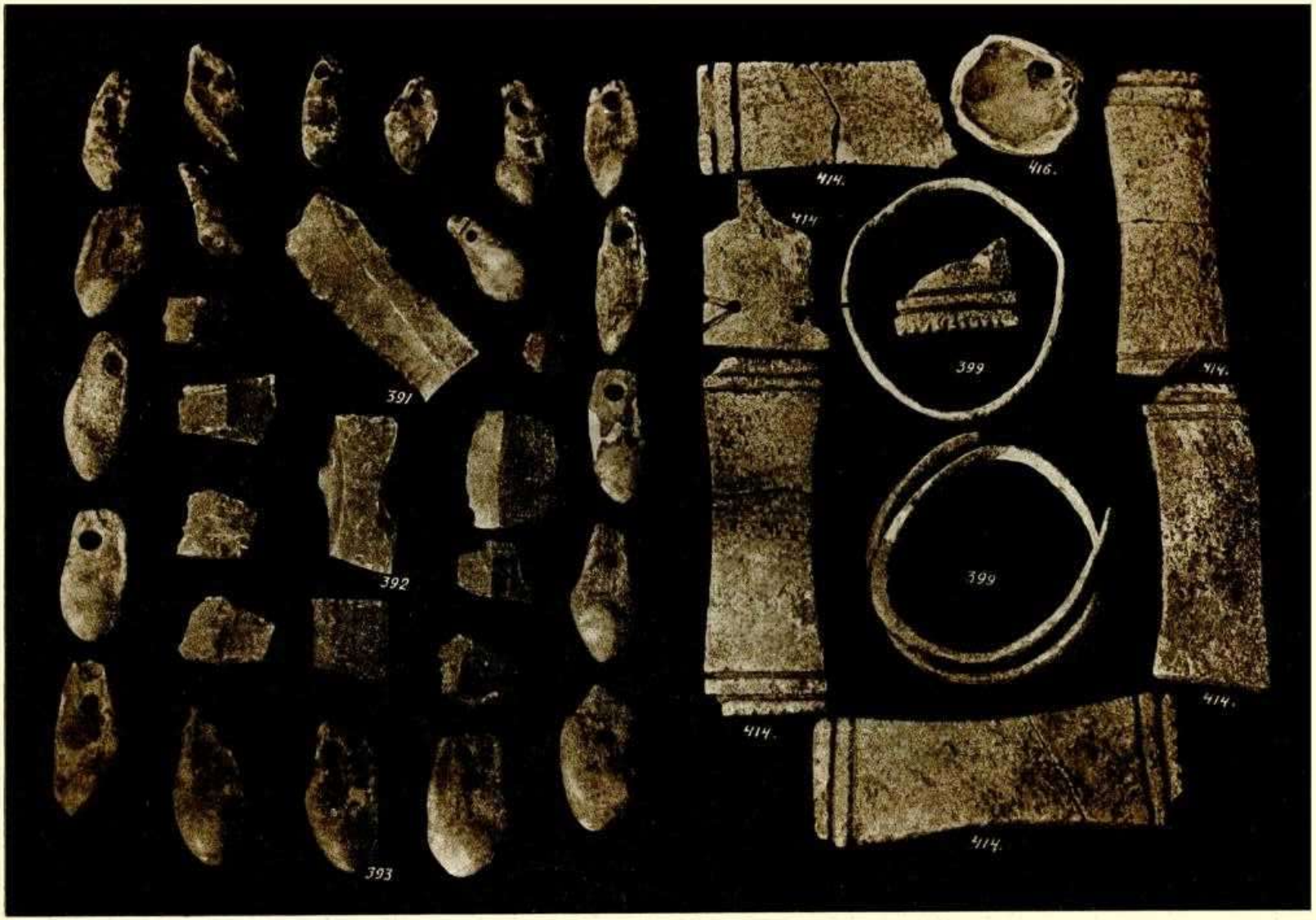

LIII

РЕЧІ З ПОХОВАНЬ CXXIII ТА З ПОХОВАННЯ З МІДНИМИ БРАСЛЕТАМИ
OBJECTS FROM GRAVES CXXIII AND FROM GRAVE WITH COPPER BRACELETS

elib.nlu.org.ua

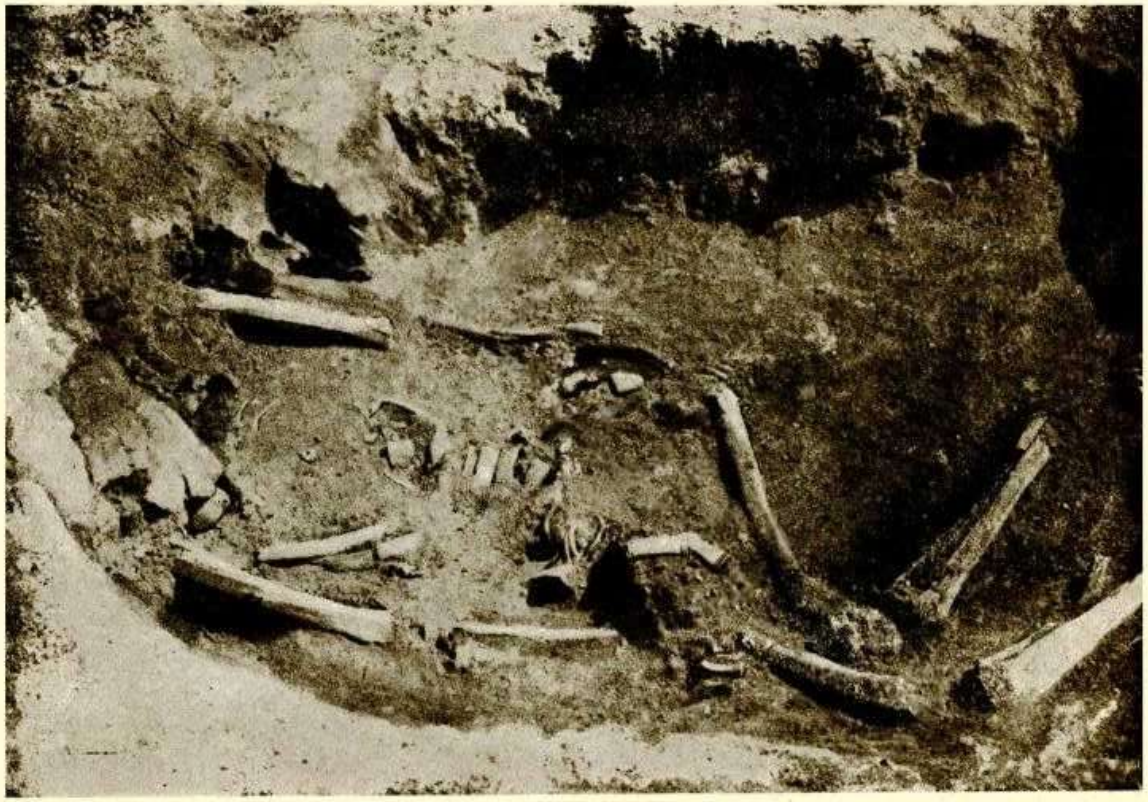

LIV

ПОХОВАННЯ XXIV
SKELETON XXIV

elib.nlu.org.ua

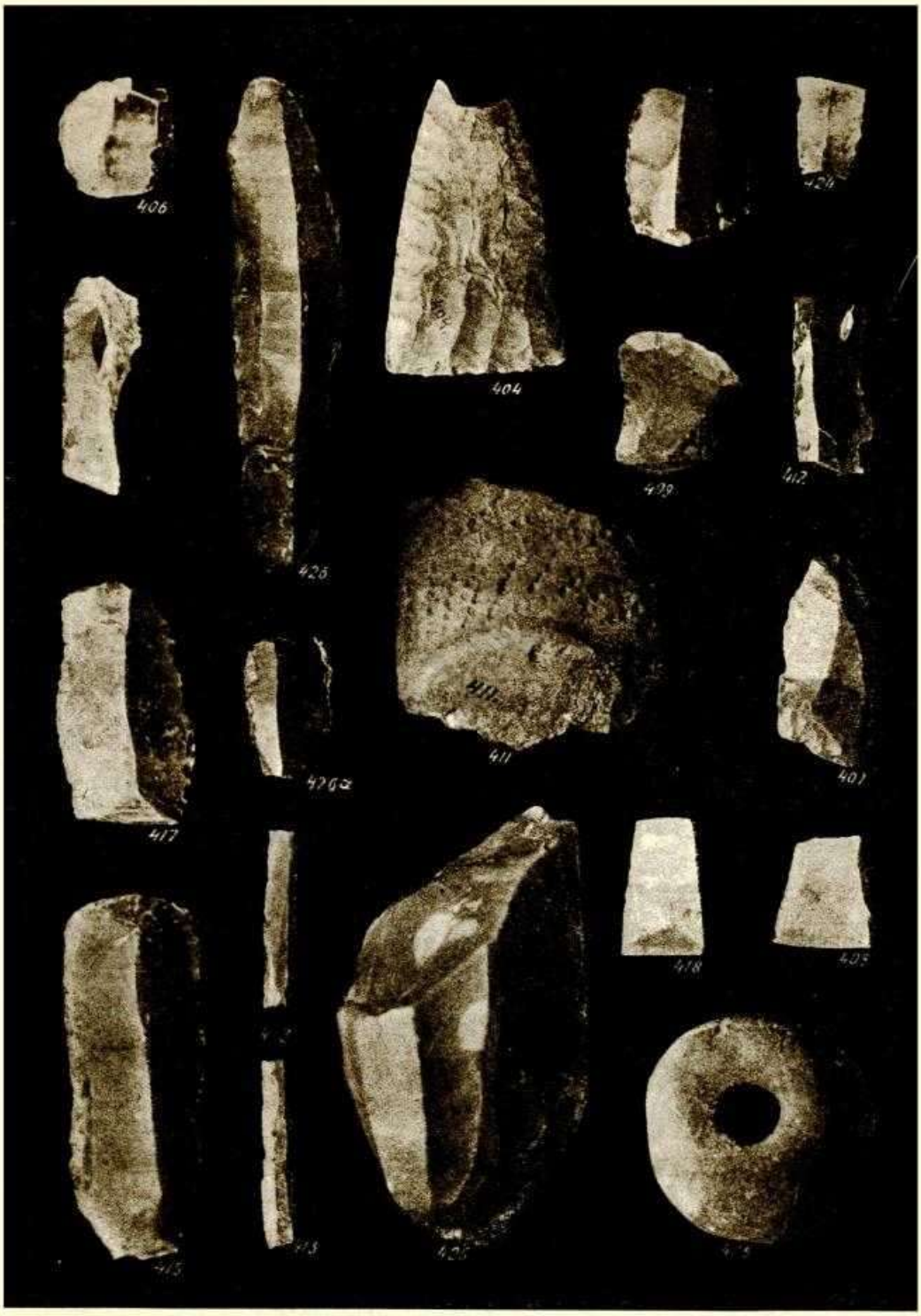

LV

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ НА МОГИЛЬНИКОВІ
ACCIDENTAL FINDINGS IN THE BURIAL-PLACE

elib.nlu.org.ua

ЗМІСТ

Присвята О. А. Спіцину 1
Передмова 3
I. Топографія Маріюпільського могильника 6
II. Місце могильника 7
III. Роля „півострова“ в минулому житті . . 8
IV. Могильник 9
V. Обставини, за яких досліджувано могильник 10
VI. Характерні особливості могильника . . 11
VII. Інвентар могильника 12
VIII. Кістяки могильника 13
IX. Реконструкція поховань 13
X. Червона глина 14
XI. Орієнтація та положення кістяків . . . 15
XII. Дитячі поховання 16
XIII. Поховання з мідними браслетами . . . 18
XIV. Поховання способом спалювання . . . 18
XV. Міркування у зв'язку з похованням XXI. 19
XVI. Місце могильника в ряду інших пам'яток 19
XVII. Про житло осельників нашого могильника 23
XVIII. Праця осельників „півострова“ . . . 24
XIX. Інвентар 25
XX. Матеріял речей. Камінь 26
XXI. Мармур 27
XXII. Клини-сокири 28
XXIII. Привіска з порфіриту 29
XXIV. Булави 29
XXV. Кремінне знаряддя 34
XXVI. Ножуваті скалки 34
XXVII. Скребачки 35
XXVIII. Знаряддя мікролітичних розмірів . . . 36
XXIX. Швайки 36
XXX. Наконечники стріл (площики) 37
XXXI. Нуклеуси 37
XXXII. Різні уламки 37
XXXIII. Проблема генези та розвитку кремінної індустрії на Надозівщині 38
XXXIV. Зуби 39
XXXV. Вепрячі ікла 39
XXXVI. Черепашки 40
XXXVII. Перламутр 41
XXXVIII. Вироби з кістки 41
XXXIX. Дудочки 43
XL. Фігури різних тварин 44
XLI. Платівки з вепрячих іклів 45
XLII. Намисто 47
А. Кулясті намистини 47
Б. Плескаті перламутрові кружечки . . 49
В. Плескаті перламутрові товсті намистини у формі півмісяця 50
Г. Провірчені зуби різних тварин . . . 51
Ґ. Провірчені оленячі зуби 52
Д. Чорні гешпрові пронизки циліндричної форми 53
XLIII. Особливість поховань LXXXIV та LXXXIX 53
XLIV. Особливості інвентаря Маріюпільського могильника 53
XLV. Кераміка 54
XLVI. Шляхи торговельних зносин чи обміну 55
XLVII. Щоденник польових дослідів:
Поховання ч. I 56
„ II 56
„ III 56
„ IV—V 56
„ VI—VII 57
„ VIII 59
„ IX 61
„ X—XI 61
„ XII 61
„ XIII 62
„ XIV 63
„ XV 63
„ XVI 63
„ XVII 65
„ XVIII 66
„ XX 67
„ XXI 68
„ XXII 70
„ XXIII 71
„ XXIV 71
„ XXV 73
„ XXVI 73
„ XXVII 73
„ XXVIII 73
„ XXIX 74
„ XXX 74
„ XXXa 75
„ XXXI 75
„ XXXII 76
„ XXXIII 77
„ XXXIV—XXXVI 77
„ XXXVII 78
„ XXXVIII 78
„ XXXIX 78
„ XL 78
„ XLI 79
„ XLII 79
„ XLIII 80
„ XLIV 80
„ XLV 81
„ XLVI 82
„ XLVII 82

Поховання XLVIII 83
„ XLIX 83
„ L 84
„ LI 86
„ LII 86
„ LIII 86
„ LIV 87
„ LV 88
„ LVI 89
„ LVII 89
„ LVIII 90
„ LIX 91
„ LX 91
„ LXI 91
„ LXII 92
„ LXIII 92
„ LXIV 93
„ LXV 93
„ LXVI 93
„ LXVII 93
„ LXVIII 93
„ LXIX—LXXII 94
„ LXXIII 95
„ LXXIV 95
„ LXXV 95
„ LXXVI 96
„ LXXVII 96
„ LXXVIII 97
„ LXXIX 97
„ LXXX та LXXXI 98
„ LXXXII 98
„ LXXXIII 98
„ LXXXIV 99
„ LXXXV 100
„ LXXXVI 100
„ LXXXVII 102
„ LXXXVIII 102
„ LXXXIX 103
„ XC—XCVI 103
Поховання XCVII 104
„ XCVIII 105
„ XCIX 105
„ C 105
„ CI 105
„ CII 106
„ CIII 106
„ CIV 106
„ CV 106
„ CVI 106
„ CVII 107
„ CVIII 107
„ CIX 107
„ CX 108
„ CXI 108
„ CXII 109
„ CXIII 109
„ CXIV 109
„ CXV 109
„ CXVI 109
„ CXVII 109
„ CXVIII–CXXI 109
„ CXXII 110
„ CXXIII 110
„ CXXIV 110
Закінчення 114
Примітки 116
Інвентарний список речей з Маріюпільського могильника 123
Summary 135
Список ілюстрацій 145
А. Рисунки в тексті 145
Б. Таблиці 147
List of illustrations 145
A. Figures 145
B. Tables 147
Зміст 149
Contents 151

CONTENTS

To the memory of prof. Spitzyn 1
Preface 3

I. Topography of the Mariupil burial-place 6
II. Location of the burial-place . . 7
III. Rôle of the «peninsula» in the past ages 8
IV. The burial-place 9
V. Research conditions 10
VI. Characteristic features of the burial-place 11
VII. Inventory of the burial-place . 12
VIII. Skeletons of the burial-place . 13
IX. Reconstruction of the graves . 13
X. Red clay 14
XI. Orientation and position of the skeletons 15
XII. Graves of children 16
XIII. Graves with copper bracelets . 18
XIV. Burial by cremation 18
XV. Considerations in connexion with grave XXI 19
XVI. The burial-place among other monuments 19
XVII. On the dwellings of the inhabitants of this site 23
XVIII. Occupations of the inhabitants of the «peninsula» 24
XIX. Inventory 25
XX. Material of the objects. Stone 26
XXI. Marble 27
XXII. Wedge-axes 28
XXIII. Porphyrite pendant 29
XXIV. Maces 29
XXV. Flint implements 34
XXVI. Knife-shaped splinters 34
XXVII. Scrapers 35
XXVIII. Implements of microlithic sizes 36
XXIX. Awls 36
XXX. Arrow-heads 37
XXXI. Nucleuses 37
XXXII. Various fragments 37
XXXIII. Problem of the genesis and development of the flint industry in the Asov sea coast region . 38
XXXIV. Teeth 39
XXXV. Boar tusks 39
XXXVI. Tortoise-shell 40
XXXVII. Mother-of-pearl 41
XXXVIII. Bone industry 41
XXXIX. Pipes 43
XL. Figures of different animals . . 44
XLI. Plates of boar tusks 45
XLII. Beads 47
А. Round beads 47
Б. Flat nacre beads 49
В. Flat thick nacre beads, crescent-shaped 50
Г. Perforated teeth of different animals 51
Ґ. Perforated deer teeth . . . 52
Д. Black heshir beads of cylindrical shape 53
XLIII. Peculiar features of graves LXXXIV and LXXXIX . . . 53
XLIV. Peculiar features of the inventory of the Mariupil burial-place 53
XLV. Pottery 54
XLVI. The trade or barter routes . . 55
XLVII. Diary of the field researches:
Graves I 56
» II 56
» III 56
» IV—V 56
» VI—VII 57
» VIII 59
» IX 61
» X—XI 61
» XII 61
» XIII 62
» XIV 63
» XV 63
» XVI 63
» XVII 65
» XVIII 66
» XX 67
» XXI 68
» XXII 70
» XXIII 71
» XXIV 71
» XXV 73
» XXVI 73
» XXVII 73
» XXVIII 73
» XXIX 74
» XXX 74
» XXXa 75
» XXXI 75

Graves XXXII 76
» XXXIII 77
» XXXIV—XXXVI 77
» XXXVII 78
» XXXVIII 78
» XXXIX 78
» XL 78
» XLI 79
» XLII 79
» XLIII 80
» XLIV 80
» XLV 81
» XLVI 82
» XLVII 82
» XLVIII 83
» XLIX 83
» L 84
» LI 86
» LII 86
» LIII 86
» LIV 87
» LV 88
» LVI 89
» LVII 89
» LVIII 90
» LIX 91
» LX 91
» LXI 91
» LXII 92
» LXIII 92
» LXIV 93
» LXV 93
» LXVI 93
» LXVII 93
» LXVIII 93
» LXIX—LXXII 94
» LXXIII 95
» LXXIV 95
» LXXV 95
» LXXVI 96
» LXXVII 96
» LXXVIII 97
Graves LXXIX 97
» LXXX and LXXXI 98
» LXXXII 98
» LXXXIII 98
» LXXXIV 99
» LXXXV 100
» LXXXVI 100
» LXXXVII 102
» LXXXVIII 102
» LXXXIX 103
» XC—XCVI 103
» XCVII 104
» XCVIII 105
» XCIX 105
» C 105
» CI 105
» CII 106
» CIII 106
» CIV 106
» CV 106
» CVI 106
» CVII 107
» CVIII 107
» CIX 107
» CX 108
» CXI 108
» CXII 109
» CXIII 109
» CXIV 109
» CXV 109
» CXVI 109
» CXVII 109
» CXVIII—CXXI 109
» CXXII 110
» CXXIII 110
» CXXIV 110
Summary 135
List of illustrations 145
A. Figures in the text 145
Б. Tables 147
Contents 151

Київ. Обліт № 232. Видавн. № 77. Зам. № 699. Тираж 2000. Ф. паперу 72 × 108 см. Вага 62,2 кг.
Паперов. арк. в 1 прим. 17½. На 1 пап. аркуші 66 тис. літер. Здано до друкарні 16. IX 1932 р.
Підписано до друку 14. IX 1933 р.

elib.nlu.org.ua

elib.nlu.org.ua

2002
№08

elib.nlu.org.ua